

T.C.
ATILIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ VE SİYASET BİLİMİ ANA BİLİM DALI
KAMU YÖNETİMİ VE SİYASET BİLİMİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**1980 SONRASI TÜRKİYE’DE NEO-LİBERAL
POLİTİKALARIN KENTLE OLAN İLİŞKİSİ**

Yüksek Lisans Tezi

Sinan ÇİNAR

Ankara-2025

T.C.
ATILIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ VE SİYASET BİLİMİ ANA BİLİM DALI
KAMU YÖNETİMİ VE SİYASET BİLİMİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**1980 SONRASI TÜRKİYE’DE NEO-LİBERAL
POLİTİKALARIN KENTLE OLAN İLİŞKİSİ**

Yüksek Lisans Tezi

Sinan ÇİNAR

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Funda GENÇOĞLU

Ankara-2025

KABUL VE ONAY

Sinan ÇİNAR tarafından hazırlanan “1980 Sonrası Türkiye’de Neo-Liberal Politikaların Kentle Olan İlişkisi” başlıklı bu çalışma, 27/06/2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Programında Yüksek Lisans Tezi olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Berrin KOYUNCU LORASDAĞI (Başkan)

Prof. Dr. Funda GENÇOĞLU (Danışman)

Doç. Dr. Zelal ÖZDEMİR (Üye)

Prof. Dr. Şule TUZLUKAYA

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasını;

- Akademik ve etik kurallar çerçevesinde hazırladığımı,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir,

Aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

27.06.2025

Sinan ÇİNAR

ÖZ

ÇİNAR, Sinan. 1980 Sonrası Türkiye’de Neo-Liberal Politikaların Kentle Olan İlişkisi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2025.

Tarım Devrimiyle birlikte kentleşme tarihinin ana uğrak noktalarından olan Sanayi Devrimi, üretim ilişkilerinde köklü değişikliklere neden olarak, kapitalist sistemin tarihsel gelişim sürecini derinden etkilemiştir. Sanayileşme eşliğinde kapitalizmin tarihsel izleği takip edildiğinde, kentlerin geçirmiş olduğu dönüşümün tarihsel bağlamı görünür olacaktır. Kapitalizmin krizli tarihi içerisinde yaşanan dönüşümler farklı karakteristik özellikler taşıyan tarihsel dönemler oluştururken, coğrafi bakımdan da yeniden yapılanmaları beraberinde getirmiştir. Bu coğrafi yapılanma küresel, ulusal, bölgesel düzeyde işbölümü ve sınıf mücadelesinin bir yansıması olmuştur.

İşbölümü ve sınıf mücadelesinin oluşturduğu küresel hiyerarşik sistem içerisinde yer alan ülkelerin kapitalist sistem bünyesinde üstlendikleri roller, bu ülkelerin içerisindeki ve çevresindeki iktidar ilişkilerini şekillendirmiştir. Söz konusu iktidar ilişkilerinin analizinde emperyalizm kavramı temel çözümleme aracıdır ve emperyalizmin karakteristik mekanizmalarından doğan eşitsiz gelişim küresel ölçekte oluşan kentleşme hareketinin merkezinde yer almaktadır. Bu iktidar ilişkileri üzerine kurulan kapitalist sisteme merkez, yarı-çevre ve çevre ülke olarak eklemelenen ülkelerin üstlendikleri roller, bu ülkelerin kentleşme ve kentlileşme süreçlerinin belirleyicisi olmuştur. Kapitalist sistem içerisinde üstlenilen rol üzerinden kapitalizm ile eklemelenme metotları kentlerin mekânsal formunu şekillendirirken, kentleşmenin kendi sosyo-psikolojisini, sosyo-kültürel yapısını da yaratarak farklı kentlileşme pratiklerini oluşturmuştur. Bu genel görünüm içerisinde; kentler sınıflar arası ve sınıf içi ilişkilerle sınıfların devletle ilişkilerini ifade eden iktidarın üretildiği, sergilendiği esas mekânlar olmuştur. İktidar ilişkileri kentlerin morfolojisini ve kentli öznelliğini belirlerken, kentlerin aldığı form da iktidar ilişkilerini düzenlemekte, ona şeklini vermektedir. Bu boyutuyla kentler ve iktidar ilişkileri arasında yaşanan diyalektik ilişki kentlerin bir iktidar aygıtına dönüşmesine sebebiyet vermektedir.

Türkiye kentleşme tarihi de bu paradigma içerisinde değerlendirilmelidir. Türkiye kentleşme ve kentlileşme pratiği sanayileşme vasıtasıyla yarı-sömürge durumundan yarı-çevre ülke konumuna doğru yapılan yolculuk içerisinde

şekillenmiştir. Bugün geline nokta neo-liberal siyasalar içerisinde Türkiye'nin yarı-çevre ülke olarak geliştirdiği alt-emperyalist ilişkiler kentleşme ve kentlileşme pratiklerini etkilemeye başlamıştır. Türkiye'nin devam eden bu yolculuğunun arkasındaki ana motivasyon ise milli burjuvazinin oluşturulabilmesi adına sermaye birikiminde devamlılığın sağlanması ve bu amaca uygun kentli özneliliğinin inşa edilmesi olmuştur.

Anahtar Sözcükler: Kentleşme, Kentlileşme, Neo-liberalizm, Emperyalizm, İktidar İlişkileri

ABSTRACT

ÇİNAR, Sinan. 1980 Sonrası Türkiye’de Neo-Liberal Politikaların Kentle Olan İlişkisi, Master’s Thesis, Ankara, 2025.

The Industrial Revolution, which is one of the main milestones in the history of urbanization along with the Agricultural Revolution, caused profound changes in production relations and deeply influenced the historical development process of the capitalist system. When following the historical trajectory of capitalism alongside industrialization, the historical context of the transformation cities have undergone becomes apparent. The transformations experienced within the crisis-ridden history of capitalism have created historical periods with distinct characteristics while also bringing about geographical restructurings. This geographical restructuring has reflected the division of labor and class struggle at the global, national, and regional levels.

The roles that countries occupy within the global hierarchical system formed by the division of labor and class struggle have shaped the power relations within and around these countries under the capitalist system. In analyzing these power relations, the concept of imperialism serves as the fundamental analytical tool, and unequal development arising from the characteristic mechanisms of imperialism lies at the center of the urbanization movement occurring on a global scale. The roles assumed by countries integrated into the capitalist system as core, semi-periphery, and periphery have become determinants of these countries' urbanization and processes of becoming urban. The methods of integration with capitalism based on the roles assumed within the capitalist system shape the spatial form of cities, while simultaneously creating the socio-psychology and socio-cultural structure of urbanization itself, generating different practices of urban becoming. Within this general framework, cities have become primary spaces where power expressed through inter-class and intra-class relations as well as the relationships of classes with the state is produced and displayed. While power relations determine the morphology of cities and urban subjectivity, the form that cities take also regulates and shapes these power relations. In this regard, the dialectical relationship between cities and power relations leads to cities transforming into instruments of power.

The history of urbanization in Turkey should be evaluated within this paradigm. Turkey's practice of urbanization and become urbanized has been shaped within the journey from a semi-colonial status to a semi-peripheral country through industrialization. At the current point, the sub-imperialist relationships developed by Turkey as a semi-peripheral country within neo-liberal policies have begun to influence urbanization and urban integration practices. The main motivation behind Turkey's ongoing journey has been the continuity of capital accumulation to establish a national bourgeoisie and the construction of an urban subjectivity aligned with this goal.

Keywords: Urbanization, Become Urbanize, Neo-liberalism, Imperialism, Power Relations

TEŞEKKÜR

Bu tez çalışması boyunca desteği ve sabırlarıyla bana destek olan, beni motive eden ve yanımda olan eşim, annem ve babama teşekkür ederim.

Bu tezin hazırlanmasında değerli katkılarıyla bana destek olan rehberlik eden, bilgisiyle ışık tutan ve yol gösteren değerli danışmanım Prof. Dr. Funda GENÇOğLU'na sonsuz teőekkürlerimi sunarım. Kendisinin sabrı, bilgisi ve yönlendirmelerinin, bu çalışmayı tamamlamamda büyük yardımları olmuştur. Ayrıca, her aşamada gösterdiği ilgi ve destek için kendisine minnettarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	i
ABSTRACT	iii
TEŞEKKÜR	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar DİZİNİ	viii
ŞEKİLLER DİZİNİ	ix
SİMGELER ve KISALTMALAR DİZİNİ	x
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: KURAMSAL ÇERÇEVE	6
1.1 Kapitalizmin Dönemselleştirilmesi ve Neo-Liberalizm	6
1.1.1 Emperyalist Kapitalizm Dönemi.....	13
1.1.2 Devlet Kapitalizmi Dönemi	14
1.1.3 Neo-Liberal Kapitalist Dönem.....	15
1.2 İktidar ve İktidar İlişkileri	21
1.2.1 İktidar Kavramı	22
1.2.2 İktidar İlişkileri.....	26
1.3 Kent, Kentleşme ve Kentlileşme	30
1.3.1 Kent	31
1.3.2 Kentleşme.....	41
1.3.3 Kentlileşme	51

1.4 Kentlerin Kapitalizmle Eklemlenmesi	59
1.4.1 Sermaye Birikimi ve Kent.....	60
1.4.2 İktidar ve Kent.....	67
BÖLÜM 2: OSMANLI'DAN NEO-LİBERALİZME TÜRKİYE	
KENTLEŞMESİ.....	72
2.1 Osmanlı İmparatorluğu Dönemi: Klasik Emperyalizme Dayalı Kentleşme	
.....	72
2.2 1923-1980 Dönemi: Sermayenin ve Emegın Santralizasyonuna Dayalı	
Kentleşme.....	77
2.2.1 1923-1950 Dönemi: Ağır Sanayiye Dayalı Kentleşme.....	78
2.2.2 1950-1980 Dönemi: Hafif Sanayiye Dayalı Kentleşme	89
BÖLÜM 3: NEO-LİBERALİZM ve TÜRKİYE KENTLEŞMESİ.....	106
3.1 1980-2002 Dönemi: Sermayenin ve Emegın Desantralizasyonuna Dayalı	
Kentleşme.....	106
3.2 2002 Sonrası: Alt-Emperyalist İlişkilere Dayalı Kentleşme.....	124
SONUÇ.....	154
KAYNAKÇA	161
TURNİTİN RAPORU.....	1
ÖZGEÇMİŞ.....	182

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1: 1927-1950 İller İtibariyle Nüfus Verileri	87
Tablo 2: 1950-1980 İller İtibariyle Nüfus Verileri	103
Tablo 3: İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSYH	134
Tablo 4: İller İtibariyle Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyeli Sayısı	136
Tablo 5: Çalışma İzni Verilen Yabancılar (2023)	137
Tablo 6: İller İtibariyle 500 Büyük Sanayi Kuruluşunun Dağılımı	140
Tablo 7: İller İtibariyle En Büyük 1.000 İhracatçı Firmanın Dağılımı	141
Tablo 8: İller İtibariyle İhracat Rakamları	142
Tablo 9: İller İtibariyle Sigortalı İşçi Sayısı	143
Tablo 10: 1990-2020 İller İtibariyle Nüfus Verileri	145

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1: Sendikalaşma Oranı (1960-2002).....	123
Şekil 2: Sendikalaşma Oranı (2001-2019).....	150

SİMGELER ve KISALTMALAR DİZİNİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AVM	: Alışveriş merkezi
DİSK	: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
GSYH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasılası
HAK-İŞ	: Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu
ILO	: Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labour Organization)
KAMU-SEN	: Türkiye Kamu Çalışanları Sendikası Konfederasyonu
KESK	: Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu
KOSGEB	: Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı
MEMUR-SEN	: Memur Sendikaları Konfederasyonu
MÜSİAD	: Müstakil Sanayiciler ve İşadamları Derneği
OECD	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (Organization for Economic Cooperation and Development)
TÜRK-İŞ	: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
TÜSİAD	: Türkiye Sanayicileri ve İşadamları Derneği
TSKB	: Türkiye Sınai Kalkınma Bankası

GİRİŞ

Kentlerin kompozisyonunu, tarihleri boyunca sermaye birikimi ve sınıf mücadelesi şekillendirmiştir. Günümüz kentleri de temelde burjuvazinin sermaye birikimi isteği ile burjuvazi ve işçi sınıfının sınıfsal mücadelelerinin yansımasıdır. Kenti bu şekilde tanımlamak, kenti kapitalizm ve iktidar ile ilişkilendirmek anlamına gelir. Ancak tarihsel süreçte hem kapitalizm hem de iktidar ilişkileri değişip dönüşmüştür. Bu değişim ve dönüşüme paralel olarak kentlerin kompozisyonu da değişmiştir. Kentlerdeki bu dönüşüm ve değişimin nedenlerini ve sonuçlarını anlayabilmek, kapitalizmin tarihsel süreçte geçirdiği evreleri ve bu evrelerde sınıfsal iktidar mücadelelerini şekillendiren iktidar ilişkilerinin nev'ini ortaya koymayı gerektirir.

Bu sebeple çalışmamızda, kapitalizmin tarihsel süreçte geçirdiği evreleri günümüze kadar ortaya koyup, bu evrelerle örtüşen iktidar ilişkilerini belirlemek önceliğimiz olacaktır. Böylesi bir amaç multidisipliner bir çalışmayı zorunlu kılar. Tarım Devrimi'nden Sanayi Devrimi'ne, Sanayi Devrimi'nden günümüze kadar kentlerdeki değişimi anlamak adına sosyolojiden tarihe, ekonomiden siyaset bilimine kadar pek çok alana başvurulması zorunludur ve bu kapsamda yürütülecek bir çalışma, çok katmanlı bir epistemolojik düzlemde hareket etmeyi gerekli kılar. Bu çoklu kuramsal okuma, hem yapısal süreçleri hem de gündelik pratikleri dikkate almayı olanaklı kılar.

Bu çerçevede Lenin'in "emperyalizm", Althusser'in "devletin ideolojik aygıtları", Foucault'nun "biyopolitika-yönetimsellik", Gramsci'nin "hegemonya", Bourdieu'nün "habitus-simgesel şiddet", Veblen'in "gösterişçi tüketim", Lukes'un "iktidarın üçüncü boyutu", Giddens'in "iktidar kapları", Wallerstein'in "dünya sistemi", Mandel'in "kapitalizmin uzun dalgaları", Castells'in "bağımlı kentleşme", Jefferson'un "tek büyük kent", Florida'nın "yamalı bohça kent", Sassen'in "küresel kent", Smith'in "eşitsiz gelişim", Bağımlılık Okulunun "merkez-çevre" vb. kavramları üzerinde durularak kapitalizmin tarihsel değişim ve dönüşümü ile bu süreçte iktidar ilişkilerinin ve buna bağlı olarak kentlerin

geçirdiği başkalaşım ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu kuramsal çoğulluk, salt bir eklektisizmden değil, kapitalizm ve mekân arasındaki çok katmanlı ilişkiden beslenmektedir.

Bu kavramlar, farklı kuramsal geleneklere ait olsalar da, modern kapitalist sistemin iktidar ilişkileri, mekânsal organizasyon ve toplumsal yapılar üzerindeki etkileri bağlamında birbirleriyle güçlü epistemolojik bağlar ile bağlıdır. Bu kuram ve kavramlar, modern kapitalizmin iktidar biçimlerini, mekânsal örgütlenmesini ve toplumsal yapı üzerindeki etkilerini açıklamada birbirini tamamlayan epistemolojik araçlardır. Farklı kuramsal geleneklerden beslenen bu yaklaşımlar, kapitalizmin mekân üzerinden kurduğu çok boyutlu ilişkiler ağını çözümlemede birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Mekân, kapitalist iktidarın örgütlenme biçimlerinden birisi olarak kabul edildiğinde; söz konusu kuramlar, farklı düzlemlerde çalışsa da ortak bir epistemolojik evrende birleşerek mekânın sadece fiziksel değil, aynı zamanda politik, ekonomik ve toplumsal bir yapı olarak ele alınması gerektiğini ortaya koyar.

Bu anlayış içerisinde Türkiye'nin kentleşme tarihinin ortaya konabilmesi için öncelikle Türkiye'nin küresel sistemdeki ekonomik, siyasi ve tarihi koordinatları tespit edilmeye çalışılacaktır. Türkiye'nin geçirdiği tarihsel yolculuk içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden bugüne kadar kentleşme süreçlerini anlamak için ülkenin yarı sömürge durumdan yarı çevre ülkesine dönüşümünün izi sürülecektir. Türkiye'nin küresel kapitalist gelişim içerisindeki yeri belirlenerek, merkez-çevre diyalektiği içerisinde kendi özgün unsurları da dikkate alınarak Türkiye'deki kentleşme pratikleri ortaya konmaya gayret edilecektir. Ayrıca Cumhuriyet dönemi boyunca devlet-sermaye-emek arasındaki iktidar ilişkilerindeki değişim de kentleşme ve kentlileşme boyutuyla incelenecektir. İktidar ilişkileri, kentleşme ve kentlileşme olgularını birbiriyle olan ilişkileri içerisinde ortaya koymayı hedefleyen çalışmamızda çözümleme aracı olarak emperyalizm kavramının kullanılması gerektiği savunulacaktır.

Bu yapılmaya çalışılırken Soja'nın (2019, s. 246) belirttiği üzere kapitalist birikim mantığının kuvvetlendirilmesi (sermayenin

yoğunlaşması ve merkezileşmesi, işbölümünün derinleşmesi, yeni ihtiyaçların üretilmesi, egemen ideolojinin güçlenmesi, sendikal hareketlerin güç kaybetmesi) ve yaygınlaştırılmasına (işbölümünün genişlemesi, yeni pazarların açılması, ucuz işgücü ve hammadde için coğrafi yayılma) yönelik stratejinin içerisinde kentsel olanı düşünmek gerekmektedir.

Kapitalist birikim mantığı içerisinde ülkelerin kentleşme pratiklerini ortaya koyabilmeyi amaçlayan bir düşünce tarzı, ilgili ülkenin kapitalizmin hangi evresinde olduğunu ve analiz edilen ülkenin uluslararası işbölümündeki konumunu göz önünde bulundurmak durumundadır. Bunun yanı sıra küresel, ulusal ve yerel iktidar ilişkilerinden oluşan çok katmanlı iktidar demeti de analize dâhil edilmelidir.

Çok katmanlı iktidar demeti anlaşılmaya ve görünür kılınmaya çalışılırken Çavuşoğlu'nun (2016) belirttiği gibi sınıfsal konumla iç içe geçen Türkiye'nin kendine özgü koşullarıyla şekillenen çeşitli tahakküm ilişkilerinin de değerlendirilmeye katılması gerekmektedir.

Dolayısıyla kentleşmenin kapitalist birikim mantığı içerisinde şekillenen işbölümünün bir sonucu ve parçası olduğu, işbölümünün yerel, ulusal ve küresel olduğu bu bağlamda Türkiye'de kentleşme sürecinin sadece yerel ve ulusal dinamiklerle değil, aynı zamanda küresel dinamikler tarafından belirlendiği kabulü çerçevesinde şekillenen çalışmada emperyalizmin karakteristik mekanizmalarından doğan eşitsiz gelişimin kentleşme süreçleri üzerindeki etkisi de göz önünde bulundurulacaktır.

Böylesi bir paradigma içerisinde 1980'den günümüze Türkiye'deki kentleşme ve kentlileşme kapitalizmin uzun dalgaları içerisine yerleştirilerek, eşitsiz gelişim ve merkez-çevre diyalektiği göz önünde bulundurularak anlamaya çalışılacak, bu çerçevede son yarım yüzyıllık değişim ve dönüşümün 1973 krizi sonrasında hayata geçirilen neo-liberal politikaların hedefleri ve bu politikaların azgelişmiş ülkeler üzerindeki etkisi üzerinden okunacaktır.

1980 sonrasında ihracata dayalı kalkınma stratejisine geçen Türkiye'nin bu tarih itibarıyla yarı çevre ülke statüsünde olduğu, özellikle

bölge ülkeleri ile geliştirdiği dış ticaret ilişkilerinde emek maliyetlerinin düşüklüğünün pazarlık gücü olarak görülmeye başlandığı iddia edilecektir. Ayrıca bu dönemde emek maliyetinin baskılanması sonucu yaşanan yoksulluk ve gelir bölüşümündeki adaletsizliklerin meşrulaştırılmasında din olgusunun kullanılmasında kentlerin de rolünün olduğu ve kentlerin farklı yollarla bir iktidar aygıtına dönüşebileceği iddia edilecektir.

Bununla birlikte, küresel süreçte sermayenin merkezileşmesi ve daha sonrasında birikim mantığına uygun bir şekilde, özellikle sanayi sermayesinin, sendikal örgütlenmenin ve işçi hareketlerinin görece zayıf olduğu ülkelere yönelmesi gibi ulusal ölçekte de önce belli noktalarda öbekleşen sanayi sermayesinin sendikal örgütlenmenin ve işçi hareketlerinin görece zayıf olduğu kentlere doğru yayılırken finans sermayesinin eski sanayi kentlerinde yoğunlaştığı iddia edilecektir. Bu süreçte kentlerin farklı şekillerde işlev görerek, hem sermaye birikimine destek olarak, hem de sınıf bilincini içermeyen bir kentlileşmeye neden olarak, neo-liberal siyasaların uygulanabilmesine zemin hazırladığı ifade edilecektir.

Yukarıda sayılan iddiaları ileri süren bu tez üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde kuramsal çerçeve sunulmakta ve kent, kentleşme, kentlileşme, emperyalizm, neo-liberalizm, iktidar ve iktidar ilişkileri gibi tezin temelini oluşturan kavramlar tezin kuramsal çerçevesi içerisinde açıklanmaktadır. Bununla birlikte kuramsal çerçeve içerisinde kapitalizm ve kent arasındaki ilişki irdelenmekte, kapitalizmin krizli tarihi içerisinde kentin bu krizleri aşmada nasıl işlev gördüğü üzerinde durulmaktadır. Kapitalizmin sistemik üç büyük krizi olan 1873 Büyük Depresyonu, 1929 Büyük Buhranı ve 1973 Petrol Krizi sonrasında uygulanan politikaların içerisinde kentlerin nasıl rol aldığı bu bölümde incelenmektedir.

Tezin ikinci bölümünde ise Osmanlı İmparatorluğu'ndan 1980'e değin ülkenin kapitalizm ile eklemlenme süreçlerinde kentlerin nasıl işlev gördüğü üzerinde durulacaktır. Bunun yanı sıra Cumhuriyetin ilk dönemi kentleşmesi ile sanayileşme arasındaki bağ üzerinde durulacak ve Cumhuriyet kadrolarının en başından beri yerli ve milli burjuvazi kurma

idealinin Türkiye’de kentleşmeyi ve kentlileşmeyi nasıl etkilediği tartışılacaktır. Cumhuriyet dönemi dört alt dönem içerisinden incelenecek olup her dönemin kapitalizmin küresel iktidar ilişkilerine cevap veren yanları ile yerel iktidar ilişkilerinin oluşturduğu ortamda kentleşme ve kentlileşme pratikleri üzerinde durulacaktır.

Son bölümde 1980 sonrası uygulanmaya başlanan ve 2000’li yıllar itibariyle hızlanan ve derinleşen neo-liberal politikaların yaşadığımız kentleri nasıl etkilediği ve bu kentlerde yaşayan bireylere yönelik öznellik inşası politikalarının kent vasıtasıyla nasıl yürütüldüğü açıklanmaya çalışılacaktır.

Çalışma içerisinde ulusal ve uluslararası iktidar odaklarının kentleşme sürecini hem sermaye birikimine destek olacak, hem de sınıf bilincini içermeyen bir kentlileşmeye yol açacak şekilde nasıl kurguladığı Dünya Bankası, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) gibi uluslararası kuruluşların raporları ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin hazırladığı sanayi planları, kalkınma planları ve istatistiki veriler üzerinde doküman analiz yöntemi kullanılarak gösterilmeye çalışılacaktır.

Türkiye’de sanayi ve kalkınma planları, teknik içeriklerinin ötesinde, belirli bir tarihsel bağlamda şekillenen siyasal tahayyülün ve iktidar ilişkilerinin metinsel izlerini barındırır. Bu planlar yalnızca ekonomik büyüme hedeflerini değil, aynı zamanda mekânsal örgütlenme biçimlerini ve kentleşme politikalarını da belirleyen temel politika belgeleri arasında yer almaktadır. Bu bağlamda kalkınma planları, Türkiye’deki kentleşme sürecinin yönünü, hızını ve biçimini şekillendiren ideolojik, ekonomik ve yönetsel tercihlerin taşıyıcısı niteliğindedir. Bu yönüyle kalkınma planları, devletin kent ve kentli tahayyülünü, mekânsal önceliklerini ve kentsel alanı düzenleme biçimlerini yansıtan söylemsel metinler olarak analiz edilebilir. Doküman analizi yöntemi ise bu metinlerde yer alan kavramlar, temalar ve yönelimler aracılığıyla, planların ardında yatan iktidar kurgularını, mekânsal politikaları ve kentleşmeye dair ideolojik yönelimleri açığa çıkarmada önemli bir araç sunar.

BÖLÜM 1: KURAMSAL ÇERÇEVE

“1980 Sonrası Türkiye’de Neo-Liberal Politikaların Kentle Olan İlişkisi”ni konu edinen bu tez çalışmasında neo-liberal politikaların kentleri neden hedef aldığı, kentlere nasıl etki ettiği ve kentlerle nasıl ilişki kurduğu soruları cevaplanması gerekli başlıca sorular olarak belirmektedir. Bu “neden” ve “nasıl” sorularının cevabı aranırken kent, kentleşme, kentlileşme, emperyalizm, neo-liberalizm, iktidar ve iktidar ilişkileri gibi tezin temelini oluşturan kavramların kuramsal çerçevesinin ortaya konması gerekmektedir.

Neden ve nasıl sorularına cevap ararken Merrifield’in (2017, s. 15) belirttiği üzere kent sorununun sınıf ve iktidar meseleleri ile çevrelendiği gerçeği göz önünde bulundurulacaktır. Bu sebeple öncelikle sınıf ve iktidar ilişkilerinin var olduğu zemini oluşturan kapitalizmin tarihsel gelişimi üzerinde durarak günümüzdeki işleyiş tarzı anlaşılmaya çalışılacaktır. Bunun yanı sıra kapitalist zemin üzerinde, kent-sınıf-iktidar ilişkisi içerisinde kenti anlayabilmek adına kent, kentleşme, kentlileşme, emperyalizm, neo-liberalizm, iktidar ve iktidar ilişkileri kavramları teorik olarak irdelenecektir.

Tez çalışmasının kuramsal çerçevesi oluşturulurken, kenti kapitalist sistemin ortaya çıkardığı çelişkilerin yaşandığı alan olarak yorumlayan ve bu nedenle sınıf mücadelesinin merkezi olarak gören geleneksel Marksist kuramdan ve bunun devamı niteliğindeki neo-Marksist yaklaşımlardan yararlanılacaktır.

1.1 Kapitalizmin Dönemselleştirilmesi ve Neo-Liberalizm

Toplum tarihinde dönemleri birbirinden ayıran soyut ve kesin çizgilerin olmadığı (Marx, 2013b, s. 358) ve kapitalizmin dönemselleştirilmesinin basit kronolojik ardıllık olarak ortaya konmasının yeterli olmayacağına farkında olmakla birlikte, kapitalizmin birikim krizleri sonrasında yaşadığı niteliksel değişimlerin kentler üzerinde dönüştürücü etkiler yapması nedeniyle, kapitalizmin niteliksel dönüşümlerinin dönemsel olarak ortaya konması bu tez açısından zorunluluk arz etmektedir.

Wallerstein'ın (2021, s. 35) belirttiği üzere coğrafi yeniden konumlandırmanın en başından beri tarihsel kapitalizmin bir parçası olduğu ve yaklaşık her elli yılda bir kapitalist sistemin yaşadığı kriz sonucunda kendisini coğrafi bakımdan yeniden yapılandırıldığını da belirtmek gerekir. Dolayısıyla kapitalizmin dönemselleştirilmesi kendi içerisinde coğrafi bir içerik de barındırır.

Kapitalizmin kendine özgü her döneminde yaşanan dönüşüm ve değişim süreçlerinde kentler hem değişmiş, hem de bu değişim ve dönüşüme destek olmuştur. Braudel'in (2023, s. 21) ifade ettiği üzere kentler değişime uyarlanabilen yapılar olduğu gibi değişime güçlü bir destek veren çoğaltıcılardır. Kapitalizmin dönemsel gelişimi ve dönüşümü ile kentler arasındaki ilişki çok katmanlı olup küresel, ulusal ve yerel ölçeklerde diyalektik bir ilişki sergiler. Kapitalizmin değişim süreçleri ile kentler arasındaki ilişkiyi kavrayabilmek için kapitalist gelişimin kırılma noktalarını tespit edip bu kırılma noktalarındaki değişimler üzerinden kapitalizmin dönemselleştirilmesi gerekir. Kapitalizmin dönemselleştirilmesi, öncelikle kapitalist sistemin ayırt edici özelliğinin belirlenmesini gerektirmektedir.

Kapitalizm kâr gayesiyle pazarda satış yapan üreticilerin ya da firmaların varlığından ibaret değildir. Ücret için çalışan bireylerin mevcudiyeti de bir tanımlama için yeterli değildir. Kapitalist bir sistem içerisinde bulunduğu ancak sistem sermaye birikimine öncelik verdiğinde söylenebilir (Wallerstein, 2011, s. 52). Sermaye birikimini temele alan bu tanımlama kapitalizmin dönemselleştirilmesinde de bize ışık tutacaktır. Kapitalizmin birikim krizlerini temel alarak kapitalizmin dönemselleştirilmesi temelde izleyeceğimiz yol olacaktır. Kapitalizmin gelişim süreci içerisinde düzenli aralıklarla oluşan kısa, orta ve uzun dönemli krizler ile bu krizlerin aşılması için ortaya konan politikaların sadece ekonomik yapıda değil, toplumsal örgütlenmede de pek çok değişim ve dönüşüme neden olduğu düşünüldüğünde, kapitalizmin dönemsel geçiş noktalarının kriz dönemleri olduğu değerlendirilebilir. Toplumsal örgütlenmedeki dönüşümlerin anlaşılabilmesi için kriz öncesi ve sonrası dönemlerin karşılaştırılması gerekir ve krizler nirengi noktası işlevi görür.

Krizleri dikkate alarak kapitalizmin ortaya çıkardığı dönüşümün ekonomik, toplumsal ve coğrafi etkilerinin izini sürmek tarihsel süreçte kentlerin geçirdiği değişimi ve dönüşümü fark etmek ve anlamak için uygun bir yöntem olarak görünmektedir.

Bununla birlikte kapitalizmi dönemselleştirme çabamız, Engels'in (2022, s. 104) belirttiği üzere, var olan üretim ve değişim biçimi ve kaçınılmaz olarak üretim ve değişim biçiminin yarattığı toplumsal örgütlenme biçimleri üzerinden şekillenecektir. Bunun yanı sıra sermaye ile emek arasındaki sınıf mücadelesi, iktidar ve kapitalist ideolojinin rolü, dünya ticaretinin somut ve değişken yapısı ve artı-kârın egemen biçimlerinin, kapitalist gelişmenin birbirini izleyen tarihsel dönemlerinin yapısının açıklamasına dâhil edilmesi gerektiği çok açıktır (Mandel, 2008, s. 26). Kapitalizmin her dönemi özgün bir sınıflar arası güç kompozisyonuna tekabül eder ve her dönemde emek ve sermaye arasında, sermayenin kendi içindeki konumlanması ve devlet sermaye ilişkisindeki farklılık (Başkaya, 1999, s. 9-10) dönemselleştirme çabasında göz önünde bulundurulmalıdır. Kapitalist sistemi alt dönemlerine ayırma işlemine geçmeden önce geçmişte kapitalizmin dönemselleştirilmesine yönelik çabalara bakmak gerekmektedir.

Kapitalizmin dönemselleştirilmesine yönelik ilk çabayı Marx ve Engels'in eserlerinde görmekteyiz. Marx (2013b, s. 711-727) kapitalizmin gelişimini üç evreye ayırmaktadır. Bu evrelerden ilki 16'ncı yüzyıl boyunca yaşanan kapitalist çiftçinin doğuşudur. İkinci evreyi manifaktür dönemi oluşturmaktadır. Manifaktürler, kıyılardaki ihraç limanlarında ya da iç kesimlerde loncaların kontrolleri dışındaki yerlerde 16'ncı yüzyıldan itibaren kurulmaya başlanmıştır. 17'nci ve 18'inci yüzyıl boyunca sömürgeciliğe dayanan ticaret ile birlikte manifaktür, sermayenin yoğunlaşmasını sağlamıştır. Marx (2013a, s. 382) manüfaktürün kentte değil kırdaki kurulduğunu, kentsel zanaatları değil kırsal yan uğraşların manüfaktüre temel oluşturduğunu belirtir. Kentsel zanaatların ürünlerini fabrikada üretmek için nüfusun ve üretim araçlarının yoğunlaşması gerekmektedir. Bu sadece niceliksel değil, niteliksel bir dönüşümü gerekli kılmaktadır. Bu niteliksel dönüşüm, nüfusun ve sermayenin yoğunlaşması

ve makineleşme sonucunda 19'uncu yüzyılın başında yaşanmış, manifaktür tipi üretimden fabrika tipi üretime geçilmiştir. 19'uncu yüzyılın ilk yarısını Engels (2019a), kapitalist sömürü sisteminin gençlik yılları olarak tanımlamaktadır.

Marx ve Engels'ten sonra kapitalizmin dönemlere ayrılmasına yönelik temel çalışmalar 20'nci yüzyılın başlarında Hilferding, Lenin, Bukharin ve Luxemburg'un ortaya koyduğu çalışmalarıdır. Hilferding, Lenin, Luxemburg ve Bukharin'in yapmış olduğu dönemselleştirme çalışmalarının tamamında dönemsel ayırım 1873 tarihli Uzun Buhranın bitimine denk gelen 19'uncu yüzyıl sonudur.

Hilferding (1995, s. 47) kapitalizmin dönemler itibariyle yeni sermaye türleri yarattığını belirterek, kapitalizmin 20'nci yüzyılda ulaştığı aşamada sermayenin en olgun ve en soyut görünümünün, yani finans kapitalin ortaya çıktığını ve sisteme temel karakterini verdiğini ifade eder. Finans kapitalin ortaya çıkması ile kartel ve tröstlerin gelişip büyümesini irdeleyen Hilferding, emperyalizm çalışmalarının ana hatlarını ortaya koymuştur.

Lenin, Hilferding'in ortaya koyduğu çerçeveden yararlanarak emperyalizm çalışmalarını olgunlaştırmıştır. Lenin (2018, s. 24), emperyalizm çalışmalarında eski ve yeni kapitalizm tanımlaması yaparak yeni kapitalizmin, eskisinin yerini 20'inci yüzyılın başında aldığını belirtir. Lenin, kapitalizmin yeni aşamasını emperyalizm olarak ifade eder. Serbest rekabetin hüküm sürdüğü eski kapitalizmin ayırt edici özelliği meta ihracı iken, tekellerin şekil verdiği yeni kapitalizmin belirleyici özelliği, sermaye ihracıdır ve sermaye ihraç edildiği ülkelerde kapitalizmin gelişmesini etkiler (Lenin, 2018, s. 66-69). Kapitalizmin tekelci aşaması olan emperyalizmin beş başlıca özelliği; üretimde ve sermayede gözlemlenen yoğunlaşma ve tekellerin oluşması, banka sermayesinin sanayi sermayesi ile kaynaşması ve mali sermayenin oluşması, sermaye ihracı, dünyayı kendi aralarında bölüşen uluslararası tekelci kapitalist birliklerin kurulması ve dünya topraklarının en büyük kapitalist güçlerce bölüşülmesidir (Lenin, 2018, s. 95).

Bukharin (2009, s. 88) de 19'uncu yüzyılın sonu ve 20'nci yüzyılın başında serbest rekabetin yerini tekel düzeninin aldığını belirterek Lenin ile benzer bir dönemlemeye gitmiştir. Bukharin de kapitalizmin bu döneminin başat özelliklerinin emperyalizm, tekelleşme, sermaye ihracı, ulus bilinci olduğunu belirtmiştir. Bu dönemin karakteristik özelliklerinden biri de sınıfsal yapıyı inkâr ederek burjuvazinin sınıf çıkarlarının bütünün genel çıkarlarıymışçasına öne sürülmesidir (Bukharin, 2009).

Dönemler arası geçişi tetikleyen iktisadi mekanizmada fikir ayrılıkları olsa da Lenin ve Bukharin ile benzer bir dönemleştirme yaklaşımı Luxemburg'da da görülmektedir. Luxemburg (2004, s. 320) 19'uncu yüzyılın sonunda kapitalizmin yeni bir aşamaya geçtiğini ve bu aşamanın emperyalizm ile tarif edilebileceğini belirtmiştir. Luxemburg'a göre emperyalizmin yol açtığı sermaye ihracı ile geri toplumlarda doğal ekonomiler parçalanmaya başlayarak basit meta üretimine ve daha sonra da kapitalist ekonomiye geçişe neden olacaktır (Luxemburg, 2004, s. 322-336).

Kapitalizmi dönemlendirme çabasına giren bir sonraki kuşağın temsilcileri arasında ise Mandel, Sweezy, Baran, Faulkner, Fülberth gibi iktisatçılar ve tarihçiler bulunmaktadır. Mandel (2008, s. 28-47) kapitalist üretim tarzının birbirini takip eden aşamalarını serbest rekabetçi kapitalizm, emperyalizm çağı ve geç kapitalizm olarak sıralamaktadır. Mandel kapitalizmin tarihini iktisadi veriler ışığında yaklaşık 50 yıllık dönemlere ayırmaktadır. 50 yıllık dönemleri de yaklaşık 25 yıllık büyüme ve 25 yıllık durgunluk (kriz) yıllarına ayırmaktadır. Bu çerçevede 18'inci yüzyılın sonundan 1823'e dek süren dönem büyüme, 1824-1847 dönem durgunluk; 1848-1873 dönemi büyüme, 1874-1893 dönemi durgunluk; 1894-1913 dönemi büyüme, 1914-1939 dönemi durgunluk; 1940-1966 dönemi büyüme ve 1960'ların sonundan itibaren durgunluk dönemidir (Mandel, 2008, s. 166-169). Mandel, 1970 sonrası için "Geç Kapitalizm" olarak adlandırmakla birlikte kapitalist gelişmenin yeni bir çağı olmadığını belirtir. Bu dönem sadece emperyalist, tekelci-kapitalist çağın bir ileri

seviyesidir. Dolayısıyla, Lenin'in saydığı emperyalist çağın özellikleri geç kapitalizm için de tamamen geçerlidir (Mandel, 2008, s. 28).

Sweezy ise kapitalizmin tarihini üç aşamada tahlil eder. İlk aşama, 16'ncı yüzyılda başlayıp 18'inci yüzyıl boyunca süren ticari kapitalizm aşamasıdır. Bu aşamada birikim esas olarak ticaret, tarım ve madencilik alanlarında gerçekleşmiştir. İkinci aşama 18'inci yüzyılda tekstil sektöründe ortaya çıkıp, 19'uncu yüzyılda tüm sanayi sektörüne yayılan makineye dayanan üretim etrafında şekillenmiştir. Bu aşama rekabetçi kapitalizm dönemi olarak adlandırılmaktadır. Birikimin merkezi belirgin bir şekilde sanayiye kaymıştır. Bu dönemde sadece sanayi üretiminde değil, limanlar, demiryolları, buharlı gemiler, telgraf gibi ulaşım ve iletişim altyapısında da önemli gelişim kaydedilmiştir. Kapitalizmin üçüncü aşaması, sermayenin 19'uncu yüzyılın sonuna doğru yoğunlaşması ve merkezileşmesiyle başlayan, şirket biçimindeki işletme örgütlenmesinin eşlik ettiği tekelci kapitalizm aşamasıdır (Sweezy, 2009, s. 55-56). Baran ve Sweezy (1970, s. 273) tekelci kapitalimin 1870 sularında başladığını ve 1960'larda hala devam ettiğini belirtmektedir.

Faulkner (2021, s. 439-441) kapitalizmin uzun dönemli gelişiminde 5 ana evre olduğunu belirtir. 15'inci ve 18'inci yüzyılları ticaret kapitalizmi, 1800-1875 yılları arasını sanayi kapitalizmi, 1875-1935 yılları arasını emperyalist kapitalizm, 1935-1975 arasını devlet kapitalizmi, 1975'ten günümüze kadar geçen evreyi ise neo-liberal kapitalizm olarak tanımlar ve neo-liberal kapitalizmin emperyalist ve tekelci yönüne özellikle değinir ve neo-liberal kapitalizmin temel özelliklerinden birisinin borç ekonomisi olduğunu ifade eder. Ayrıca neo-liberal kapitalizmin finans ve sanayi kesimindeki küresel mega şirketler ile belirlendiğini vurgular (Faulkner, 2021, s. 413).

Fülberth'in (2011) kapitalizm dönemselleştirmesine baktığımızda 1500-1780 dönemini sanayi öncesi kapitalizmi, 1780-1873 dönemini sanayi kapitalizmi, 1873-1914 dönemini örgütlenmiş emperyalist kapitalizm, 1914-1945 arasındaki yılları savaş dönemi, 1945-1973 arasını sosyal devlet dönemi, 1974 sonrasını ise neo-liberal kapitalizm dönemi olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte neo-liberal kapitalizm dönemini

kendi içerisinde ikiye ayırmakta ve 2001 sonrasını polizentrik kapitalizm dönemi olarak adlandırmaktadır.

Beaud (2021) 16'ncı ve 17'nci yüzyıl kapitalizmini ticari kapitalizm, 18'inci yüzyılı manifaktür kapitalizmi, 19'uncu yüzyılı sanayi kapitalizmi olarak tanımlamaktadır. Beaud'da (2021, s. 199) 1873 krizi sonrasını finans kapital, tekelleşme ve sermayenin yoğunlaşması ile karakterize edilen emperyalizm çağı olarak değerlendirmektedir. 1970'li ve 1980'li yıllarda gelişmiş emperyalist ülkeler sermaye ihracı, uluslararası mal ve hizmet ticareti ile değer transferi gerçekleştirmeye devam etmiştir (Beaud, 2021, s. 354-355). Beaud, 1950'li ve 1960'lı yılları da artan dış pazar arayışı, dış yatırımların artması, Amerika, Avrupa ve Japonya arasında rekabetin artması ve dünya ölçeğinde eşitsizliklerin derinleşmesi ile tanımlar (Beaud, 2021, s. 330-335). 1973 krizi sonrası dünyayı Beaud (2021, s. 341), egemen emperyalizmler (Amerika Birleşik Devletleri), ara emperyalizmler (İngiltere, Fransa, Federal Almanya, Japonya), ayrıcalıklı destek ülkeleri ve başka ülkeler şeklinde dört seviyeli hiyerarşik bir yapı olarak tanımlar.

Mandel, Sweezy, Baran, Beaud ve Faulkner'in çalışmalarına bakıldığında 1973 ekonomik krizinin kapitalizmin yeni bir evresine geçiş noktası olduğu yönünde bir fikir birliği olduğu görülmektedir. 1973'deki küresel kriz, yine bir başka toplu yeniden yapılanma sürecinin fitilini ateşlemiştir (Soja, 2019, s. 244). 1973 sonrası dönem neo-liberal kapitalizm olarak adlandırılmaktadır. Neo-liberal kapitalizm olarak adlandırılan bu dönemin, emperyalist çağın özelliklerini taşıdığı da hem fikir olunan konulardan biridir.

Nitekim Amin (2018) kapitalizm her zaman egemen merkezlerle, egemenlik altındaki çevre arasındaki karşıtlığı artırdığını ve bu nedenle kapitalizmin bugün de emperyalist nitelikler taşıdığını savunurken, Arendt (2021, s. 35) emperyalizmi, kapitalizmin son evresi olarak değil, burjuvazinin siyasi hâkimiyetinin ilk evresi olarak görmektedir. Harvey (2021, s. 152-160) için de 1973 sonrası sermaye birikiminin emperyalist örgütlenişi söz konusudur ve 1973 sonrasında oluşan emperyalist örgütlenmenin 19'uncu yüzyıl sonunda ve 20'nci yüzyıl başında yaşanan

emperyalist örgütlenmeden bir farkı yoktur. Gerbier (1999) ise Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra kapitalizmin jeo-ekonomik emperyalizm evresine girdiğini söyler. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından merkezler etrafında hizalanan azgelişmiş ülkelerin yeniden sömürgeleştirilmesi bu evrenin temel amacıdır. Bu aşamada merkez, yarı çevre ve çevre ülkeler arasında yeniden bir iş bölümü geliştirilir. Ancak 19'uncu yüzyıl sonundaki uygulamalardan farklı olarak doğrudan işgal politikası jeo-ekonomik emperyalizmin daha az başvuracağı bir araç iken Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası kuruluşlar çok daha fazla öne çıkacaktır. Temelde emperyalist politika ve uygulamalar sermaye birikiminin gerçekleştiği düzensiz coğrafi koşulları sömürmek ve uzamsal mübadele ilişkilerinden doğan asimetrilere faydalanmakla ilgilidir (Harvey, 2021, s. 35).

Yukarıda zikredilen çalışmaları göz önünde bulundurarak bu çalışmanın temelini oluşturacak kapitalizm dönemleştirmesi şu şekilde olacaktır: 16 ve 17'inci yüzyıl ticaret kapitalizmi, 18'inci yüzyıl manifaktür kapitalizmi, 19'uncu yüzyılın başından 1873 krizine kadar geçen dönem sanayi kapitalizmi, 1873 krizinden İkinci Dünya Savaşı'na kadar geçen dönem emperyalist kapitalizm, 1945-1973 arası devlet kapitalizmi, 1973'ten günümüze kadar geçen evre ise neo-liberal kapitalizm. Bununla birlikte çalışmamızda, devlet kapitalizmi ve neo-liberal kapitalizm dönemlerinde de emperyalist politikaların temel politikalar olduğu kabulü yer alacaktır.

Çalışmamız açısından bu dönemlendirmenin üç alt dönemi önem arz etmektedir. Bunlardan ilki emperyalist kapitalizm dönemi iken diğerleri devlet kapitalizmi ve neo-liberal kapitalist dönemdir. Çalışmamızın temelini oluşturması nedeniyle bu üç alt dönemin özellikleri üzerinde durmak gerekmektedir.

1.1.1 Emperyalist kapitalizm dönemi

Emperyalist kapitalizmin temel özellikleri üretimde ve sermayede görülen yoğunlaşma ve tekellerin oluşması sonucunda banka sermayesinin sanayi sermayesi ile kaynaşması ve mali sermayenin oluşması, sermaye

ihracı, dünyayı aralarında bölüşen uluslararası tekelci kapitalist tekellerin oluşması ve dünya topraklarının kapitalist güçlerce bölüşülmesidir. Bu dönemde tekelci sermaye örgütlenmesinde devlet doğrudan işgal politikalarını da içeren enstrümanlarla doğrudan işlev görmüştür.

Bu dönemde ülkeler arasındaki ilişkiler sadece sömürge sahipleri ve sömürge ülkeler olarak iki başlıca grup şeklinde oluşmamıştır. Emperyalist ilişkiler içerisinde ülkeler arasında farklı bağımlılık ilişkileri gelişmiştir. Lenin'in (2018, s. 92) belirttiği üzere bu dönem içerisinde Portekiz gibi siyasal bağımsızlığa ve sömürgelere sahip ama mali ve diplomatik açıdan İngiltere sermayesine bağımlı ülkeler de var olmuştur. Ayrıca emperyalist dönem boyunca emperyalist güçlerin nispi kuvvetleri de değişmiştir (Lenin, 2018, s. 134).

Böylesi ilişkiler emperyalist dönemde dünyanın paylaşılmasını örgütleyen genel bir sistem haline gelmiştir. Bu sistem içerisinde hiyerarşik silsilenin farklı kademelerinde yer alan ülke grupları yer almıştır. Hiyerarşik silsilenin ara kademelerinde yer alan ülke burjuvazileri ile emperyalist ülke burjuvazisi arasında kurulan ilişki, emperyalist ülke burjuvazisine meta ve sermaye ihracı konusunda ayrıcalıklar tanındığı sürece devam etmiştir.

1.1.2 Devlet kapitalizmi dönemi

Devlet kapitalizmi dönemi Soğuk Savaş şartlarında şekillenmiş olup temel özelliklerini bu şartlar altında edinmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında komünizmle mücadele “tam istihdam” hedefi ile az gelişmiş ülkelerde kalkınmanın sağlanmasına yönelik modernleşme teorisi üzerinden şekillendirilmiştir (Slobodian, 2020, s. 258-259). 1945-1973 arası devlet kapitalizmi döneminde Soğuk Savaş koşullarının da etkisiyle hem merkez ülkelerinde hem de bir kısmı İkinci Dünya Savaşı sonrasında bağımsızlıklarını ilan eden çevre ülkelerde tam istihdam politikası uygulanmış, bu politika çerçevesinde kitlesel üretimi ve kitlesel tüketimi destekleyen ücret politikaları ile sosyal destekleme politikaları uygulamaya geçirilmiştir.

Bu dönemde soğuk savaşın temel mücadele aracı kalkınmacılık anlayışıdır. Hâkim toplumsal ilişkilerin sürmesini sağlayan toplumsal uzlaşının özel bir şekli olan refah devleti ön plana çıkmıştır. Ön plana çıkan bir diğer uygulama neredeyse bütün azgelişmiş ülkelerde uygulanan ithal ikameci politikalar (Davis, 2020, s. 71). İthal ikameci politikalar eşliğinde iç pazara dönük sermaye birikimi rejimi uygulanmıştır. 1945-1973 arası dönemde sermaye birikiminin coğrafi genişlemesi kitlesel tüketim güdüsünü teşvik eden “kalkınmacılık” üzerinden sağlanmıştır (Harvey, 2021, s. 55-57). İthal ikameci sanayileşme stratejisi izleyen ülkelerin yabancı sermayeye kapalı olmaması ve de bu kalkınma modelinin ticaret hacmi üzerindeki pozitif etkisiyle, dünyayla iktisadi bütünleşmeyi, merkez ülkelerde sanayi sektörlerinin ithal ikameci sanayileşme stratejisi izleyen ülkelere kayması yoluyla sağlamıştır (Keyder, 2014, s. 187).

Bu iç pazara yönelik birikim yönteminin, geçmişte “montaj sanayi” olarak nitelendirilmesi, ithal ikameci kalkınma modelinin ne denli dışa bağımlı olduğunu kanıtlamak için yeterlidir (Savran, 2022, s. 46). Bununla birlikte 1945-1973 arası devlet kapitalizmi döneminde gelişen uluslararası ticaretin eşitler arasındaki bir ticaret olmadığı, merkez ülkelerin ekonomik açıdan çevre ülkelere göre daha güçlü olduğunu ve dolayısıyla artı-değerin zayıf çevre ülkelerden merkeze yönelmesine olanak tanıyan koşullarla ticaret yapıldığı (Wallerstein, 2011, s. 32) ileri sürülmüştür.

1.1.3 Neo-liberal kapitalist dönem

1973 Petrol Krizi ile birlikte hem ithal ikameci kalkınma anlayışı, hem tam istihdam hedefi, hem de sosyal devlet politikalarından kopuşa neden olan bir paradigma değişimi yaşanmıştır. Ayrıca 1973 krizi ile birlikte Vietnam Savaşı yenilgisinden sonra ekonomik ve ideolojik hegemonyası yara alan Amerika Birleşik Devletleri (ABD), yeni stratejiler geliştirmiştir. Bu yeni strateji etnik ve dinsel tutucu bir üstyapı mücadele mekanizmasının soğuk savaşın başlıca mücadele aracı olarak azgelişmiş ülkelerde uygulanmasıdır. Genel bir mutabakatla 1973 sonrası dönem neo-liberal dönem olarak adlandırılmakla birlikte dönemi nitelendiren “neo-liberalizm” kavramı üzerinde bir mutabakat bulunmamaktadır.

Foucault (2015, s. 111), neo-liberalizmin politik iktidarın piyasa ekonomisinin ilkelerine adapte edilmesi olduğunu ileri sürer. Foucault için neo-liberalizm kapitalist birikim rejiminin krizine yönelik geliştirilmiş bir cevap değil, liberal yönetimselliğin krizine yönelik bir cevaptır (Foucault, 2015, s. 61). Foucault'ya göre neo-liberalizm, 19'uncu yüzyıl boyunca süregelen kuramı takip etmektedir (Foucault, 2015, s. 104). Bununla birlikte Foucault (2015, s. 120) neo-liberal dönemle birlikte devletlerin ulaşmaya çalıştığı temel hedefin değiştiğini ve tam istihdam hedefinin yerini fiyat istikrarını sağlamak hedefine bıraktığını ifade etmektedir.

Dardot ve Laval (2018, s. 245), neo-liberal politikaların “Fordist” sermaye birikim rejiminin krizine bir cevap olarak ortaya çıktığını ifade eder ve neo-liberal politikaların enflasyonu kontrol altına almayı öncelediğini, tam istihdamı gerçekleştirmeye yönelik talep politikalarını ise reddettiğini belirtir. Dardot ve Laval (2018, s. 13), Marksist bakış açısından neo-liberalizmin kapitalist bir ideoloji olarak görülmesini eleştirir ve bu bakış açısının neo-liberal politikaların toplumsal ve politik ilişkileri dönüştürme etkisini önemsizleştirdiğini iddia eder. Dardot ve Naval'a (2018, s. 15) göre neo-liberalizm, devlet tarafından özneliğin en mahrem yanına dek piyasa mantığının normatif mantık olarak genişletildiği, piyasa aracılığıyla insanların yönetildiği bir sistemdir. Neo-liberal politikalar, kapitalizmin işleyiş kurallarında bir değişim bağlamında, yönetsel iktidarın uygulanış tarzını ve ideolojik referanslarını kökten değiştirmiştir (Dardot & Laval, 2018, s. 246). Dardot ve Laval, neo-liberalizmin işleyebilmesi için zihniyet ve davranışlarda bir değişimin zorunlu olduğunu ifade ederler. Bu ise temelde ekonomik ve toplumsal zorlayıcı sistemlerin, disiplin teknik ve düzenekleri ile sağlanacaktır. Bu sistemlerin işlevi, bireyleri, rekabetin baskısı altında, sermayenin ve kazancın azamileştirilmesinin önem kazandığı bir mantığa göre kendi kendilerini yönetmeye mecbur etmektir (Dardot & Laval, 2018, s. 249). Bununla birlikte Dardot ve Laval (2018, s. 250) neo-liberal ideologlar için 1960'lı yıllarda ortaya çıkan “aşırı demokrasi”den, yani en yoksul ve marjinal sınıfların eşitlikçi talepleri ve aktif politik katılım

isteklerinin kabul edilemeyeceğini ve onlar için demokrasinin bir sınırı olduğunu vurgularlar (Dardot & Laval, 2018, s. 250).

Brown (2021a, s. 36) neo-liberalizmi kapitalist sınıfın kârlılık seviyesini yeniden artırmaya yönelik kapitalizmin evrelerinden biri olarak değil, bir yönetim rasyonelitesi şekline bürünen bir normatif akıl düzeni olarak tanımlar. Neo-liberal rasyonelite normları ve inşa ettiği ortamları ile bireyleri dönüştürmektedir (Brown, 2021a, s. 43). Brown (2021a, s. 32, 81) günlük hayatın dinamiklerinde finans sermayesinin üretim sermayesi karşısında hâkimiyetini pekiştirdiğini belirtir. Brown reel neo-liberalizmde devletin büyük sermaye gruplarının tahakkümünde olduğunu ve onlar tarafından araçsallaştırıldığını belirtir (Brown, 2021b, s. 96-98). Bununla birlikte neo-liberalizmin kültür politikaları üzerine yoğunlaşan Brown, neo-liberalizmin farklı ülkelerde kültürler ve siyasi geleneklerle farklı yakınsama ilişkilerinde farklı içerikler, normatif ayrıntılar ve farklı ifade tarzları geliştirdiğini belirtir (Brown, 2021a, s. 23). Brown (2021b, s. 50) neo-liberalizmin en çarpıcı başarılarından birisi olarak aileyi kurtarmasını görür. Neo-liberal düşünürler ve politika uygulayıcıları için aile bir güvenlik ağı, disiplini muhafaza eden bir kap ve otorite yapısıdır (Brown, 2021b, s. 105). Neo-liberal siyasal kültür içerisinde din ve aile dışlama, hiyerarşi, homojenlik, sadakat ve otoriteye kamusal değerler olarak meşruluk kazandırır (Brown, 2021b, s. 129). Bununla birlikte Brown (2021a, s. 141, 174) yönetişimin neo-liberalizme özgü bir idare biçimi olmamakla birlikte, neo-liberalizm ile bir araya geldikten sonra neo-liberalizmin birincil idare biçimi olduğunu vurgulayarak, neo-liberal yönetişimin, siyasal iktidar ile ekonomik iktidar arasında etkili bir kaynaşmaya önayak olduğunu savunur (Brown, 2021a, s. 174).

Crouch (2014), neo-liberal dönemi özelleştirilmiş Keynesçilik olarak özetler ve bu dönemde ekonominin temelde özel borçlanma üzerinde durduğunu belirtir. Neo-liberal fikirler temelde finans kapitalin taleplerini karşılamaya yöneliktir (Crouch, 2014, s. 127). Neo-liberal dönemde siyasallaşmış dev şirketlerin gelişmesi sağlanmaktadır (Crouch, 2014, s. 87). Crouch (2014, s. 28) da neo-liberal dönemle birlikte devletlerin tam istihdamı değil fiyat istikrarını sağlamayı temel hedef olarak

belirlediklerini ifade eder (Crouch, 2014, s. 28). Crouch, neo-liberal politikaların bir diğer hedefinin sendikal gücü kırmak olduğunu savunur (Crouch, 2014, s. 32). Crouch, neo-liberal dönemde gelişmiş ülkelerdeki işçi sınıfının gerilemesinin, küresel olarak işçi sınıfının gerilediği anlamına gelmeyeceğini, günümüzde hiç olmadığı kadar çok sayıda insanın üretim faaliyetleri ile meşgul olduğunu, işçi sınıfının farklı kültürler, yaşam düzeyleri olan ulusal bölgelerde ayrılmış vaziyette olsa da hala önemini koruduğunu iddia etmektedir (Crouch, 2014, s. 134).

Slobodian (2020, s. 254), neo-liberalizmi sermayenin sınıf iktidarını tekrar kurmaya çalışan bir ideoloji olarak görmektedir. Bu noktada Slobodian da neo-liberal politikaların temel amaçlarından birisinin sendikal örgütlenmeyi zayıflatmak olduğunu savunur (Slobodian, 2020, s. 205). Neo-liberalizmin bir diğer amacı küresel serbest ticareti ve serbest sermaye akışını korumaktır (Slobodian, 2020, s. 169). Neo-liberal projenin uğruna mücadele ettiği şey, insan yaşamını şekillendirmek için ve yönlendirmek için rekabetin gücünü derinleştirmektir (Slobodian, 2020, s. 40). Slobodian, neo-liberalizmin amaçlarına ancak devlet eliyle ulaşabileceğini, piyasa düzeninin ancak devlet müdahalesi ile işleyebileceğini ifade eder (Slobodian, 2020, s. 157, 170) ve neo-liberalizm içerisinde demokrasinin mutlak bir değer olmadığını vurgular (Slobodian, 2020, s. 85).

Harvey (2015a, s. 10) neo-liberalizmi politik-ekonomik pratikler teorisi olarak tanımlar. Bu kapsamda neo-liberalizm 1973 krizi sonrasında sermaye birikimi için uygun koşulları tekrar sağlayan, bununla birlikte iktidarı ekonomi seçkinlerine iade eden ve kapitalist sınıf iktidarını yeniden kuran siyasi bir proje olarak yorumlar (Harvey, 2015a, s. 27, 39). Harvey'e göre neo-liberalizm demokratik karar alma mekanizmalarını zayıflatır (2015a, s. 74) ve birkaç merkezileşmiş çokuluslu şirketin tekelci yapısını güçlendirir (Harvey, 2015a, s. 88). Harvey (2021, s. 60), neo-liberal dönemde denizaşırı üretimin olanaklı hale gelmesi ve IMF ile Dünya Bankası'nın uygulamaları ile sermaye ihracının kolaylaştığını ifade eder. Ayrıca Harvey, neo-liberal sistem içerisinde ülkelerin, dünya pazarında

rekabetçi bir aktör olarak var olabilmek için milliyetçiliğe ihtiyaç duyduğunu da söyler (Harvey, 2015a, s. 93).

Tüm bu değerlendirmelerin ışığı altında neo-liberal kapitalist dönemin özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkün görünmektedir. Neo-liberal kapitalist dönemin başlangıcı olarak kabul edilen 1973 krizi ile ihracata dayalı kalkınma anlayışına geçilirken, fiyat istikrarı temel hedef olmuş ve sosyal devletin kapladığı alan da ticarileşme ya da özelleştirme yoluyla piyasalaştırılmıştır. Bu dönem sendikal örgütlenmelerin zayıflatıldığı, etnisite ve din üzerinden kurulan toplumsal dayanışma ağlarının ön plana çıkarıldığı bir dönemdir. Bu dönem içerisinde devletler büyük sermaye grupları lehine sermaye birikimini kolaylaştırıcı ekonomik, politik ve ideolojik önlemleri alan siyasaları takip etmişlerdir ve ulusal devletler bu dönem içerisinde de önemli bir aktör olmayı sürdürmektedir.

Neo-liberalizm, özel mülkiyeti, tarihi ve kutsal temelleri olan bir düşünce dünyası içerisinde muhafaza eden ve dini referans vererek onu kutsayan muhafazakâr ideoloji ile ittifak kurmuştur ve muhafazakârlığın geleneğe bağlı davranış biçimini, yıkıcı etkileri olabilecek fikirlerin karşısında temel strateji olarak kabul etmiştir (Serter, 2018, s. 38). Harvey (2021), özellikle 2000’li yılların başından itibaren dünya genelinde neo-liberalizm ile muhafazakârlığın iç içe geçtiğini belirtir.

Bu dönem içerisinde az gelişmiş ülkelerde ithal ikameci politikalardan vazgeçilmesi ve sonrasında Washington Mutabakatı olarak anılacak piyasa yanlısı siyasaların benimsenmesiyle Dünya Bankası ve IMF gibi uluslararası kurumlar önemli görevler üstlenmişlerdir. Söz konusu kurumlar az gelişmiş ülkelere, korumacılık ve devlet müdahaleciliğini terk ederek piyasa mekanizmasını benimsemeleri ve ekonomilerini dışa açmalarını tavsiye etmeye başlamışlardır (Pamuk, 2014, s. 264). Bu dönemde, 1930’lu yıllarda sayılı az gelişmiş ülkede ilk deneyleri yapılmış, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ise hemen hemen bütün az gelişmiş ülkeye yayılan, “ithal ikameci sanayileşme” olarak tanımlanan, iç pazarın korunmasına yönelik sınai sermaye birikiminin artık geçerli bir strateji olamadığı görülmektedir.

Neo-liberal kapitalist dönemde neo-liberal politikaların uygulanması ile montaj hatları kütleli olarak az gelişmiş ülkelere taşınmaya başlamıştır (Dardot & Laval, 2018, s. 250). Bununla birlikte merkez ülkelerden çevre ülkelere sermaye akışını kolaylaştıran önlemler de IMF ve Dünya Bankası eliyle dayatılmıştır. “Sıcak para” olarak adlandırılan kısa dönemli sermaye hareketleri bu dönem içerisinde etkisini artırmıştır.

Neo-liberal kapitalist dönemin bir diğer önemli özelliği alt-emperyalist ilişkilerin gelişmesidir. Merkeze bağımlı yarı çevre ülkelerde sanayi sermayesinde tekelleşme eğilimlerinin başlaması ve finans kapitalin oluşması ile yarı çevre ülke ile çevre ülkeler arasında alt-emperyalist ilişkiler meydana gelmektedir (Marini, 1972, s. 15). Alt-emperyalizm, yarı çevre ülkelerde nüfusun hızla tarımdan koparılmasıyla yaşanan hızlı kentleşme yoluyla sağlanan, ucuz işgücü üzerinden beslenen dış ticarete dayanmaktadır (Marini, 1972, s. 20).

Bu dönem gelişmiş ülkelerin kendi ekonomik modellerini az gelişmiş ülkelere ihraç ederek kendilerine yeni pazarlar açtıkları bir dönem olarak şekillenmiştir. Bununla birlikte, bu dönem sadece malların ve sermayenin engelsiz dolaşımını değil, aynı zamanda bir siyasi ve ekonomik rasyonalitenin, toplumsal ve kültürel yapının ve belirli tipte bir öznelliğin ihracını da kapsar (Coşkun, 2019, s. 10). Bu dönemde ekonomik hedeflerin ötesinde, amaç kalbi ve ruhu değiştirmektir (Thatcher, 1981).

Neo-liberal kapitalist dönem bütün özellikleriyle açıkça emperyalist bir öze sahiptir. Emperyalizm teorisi içinde yaşadığımız çağı kavramamıza en uygun teorik çerçeveyi oluşturmaktadır (Savran, 2022, s. 75). Günümüzde bir çözümleme aracı olarak emperyalizm kavramı yerini küreselleşme kavramına bırakmış olsa da emperyalizm olgusu hala varlığını sürdürmektedir (Boratav, 2010, s. 39) ve çalışmamızda kentleşme ve kentlileşme olguları emperyalizmin kavram setleri üzerinden anlaşılmaya çalışılacaktır.

Neo-liberalizm ve emperyalizmin kavram setleri üzerinden kentleşme ve kentlileşme süreçlerini anlamlandırılmaya çalışılırken, neo-

liberal politikalar eşliğinde birikim krizine aşmaya yönelik olarak sanayi sermayesi ve finans kapital için çevre ve yarı çevre ülke kentlerinde oluşturulan yatırım fırsatlarının, bu kentlerin morfolojisini ve bu kentlerdeki kentli öznelliğini belirlediği ifade edilecektir. Neo-liberal politikalar eşliğinde hem dış ticaretin, hem de ülkeler arası sermaye aktarımının önündeki engeller kaldırılırken, sermaye ihracı sadece merkez ülkeler ile çevre ülkeler arasında gerçekleşmemiş, yarı çevre ülkeler ile çevre ülkeler arasında da sermaye ihracı gerçekleşmeye başlamıştır. Bu çerçevede uluslararası tekeldi kapitalist birlikler ile eklemlenen yarı çevre ülke sanayi sermayesinin çevre ülkeler ile geliştirdiği alt-emperyalist ilişkiler hem merkez ülkelerde hem de yarı çevre ülkelerde sermaye birikimi devamlılığını sağlarken, yarı çevre ülkelerdeki kentleşme ve kentlileşme pratiklerini de belirlemiştir. Emperyalist ve alt-emperyalist ilişkiler çerçevesinde yarı çevre ülke kentlerinde ihracata dayalı bir sanayileşme teşvik edilirken, bu sanayileşme sürecinde küçük ve orta ölçekli sermaye grupları hem ulusal, hem de uluslararası büyük sermaye ile eklemlenmekte, bu eklemlenme sürecine uygun bir kentleşme ve kentlileşme süreci de bu eklemlenme sürecine eşlik etmektedir.

1.2 İktidar ve İktidar İlişkileri

Tezin giriş bölümünde kenti sınıf mücadelesinin tezahürü olarak yorumlamak ve çözümleme aracı olarak emperyalizm olgusunun kullanılması gerektiğini ifade etmek, iktidar ve iktidar ilişkileri üzerine kuramsal bir çalışma yapılmasını kaçınılmaz kılmaktadır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki iktidar konusu üzerine düşünenler arasında iktidarın nasıl kavranması, tanımlanması ve incelenmesi gerektiğine dair bir uzlaşma bulunmamaktadır (Lukes, 2016, s. 90-91).

Bu alt bölümde öncelikle iktidar olgusu farklı düşünürlerin fikirleri üzerinden irdelenecek ve daha sonra kapitalist sistem içinde sınıf mücadeleleri ile şekillenen iktidar ilişkileri üzerinde durulacaktır. İktidar kavramı ile birlikte onunla ilintili zor-rıza, meşruiyet, uzlaşma, ideoloji gibi kavramlara da değinilerek riayetin ve iktidarın devamlılığının nasıl sağlanabildiği anlaşılmaya çalışılacaktır.

İktidar ilişkilerini her ölçekte işbölümü tarafından oluşturulduğu kabulü ile farklı ölçekteki işbölümlerinin farklı ölçeklerde ne tür iktidar ilişkilerine yol açtığı da bu kısmın konusunu oluşturmaktadır.

1.2.1 İktidar kavramı

Lukes'un (2016, s. 44) da belirttiği üzere iktidarı bireylerin iradelerini gerçekleştirme olasılığı olarak gören, toplumsal düzenlemelerin, kurumsal pratiklerin ve kolektif güçlerin etkisini görmezden gelen bireyci iktidar yaklaşımı ile iktidar kavramının hakkıyla çözümlenmesinin mümkün olmadığı açıktır. Bourdieu'nün (2015a, s. 50) de izah ettiği üzere tahakküm yapılarının, tekil eyleyicilerin ve kurumların katkıda bulunduğu tarihsel bir yeniden üretim sürecinin ürünü olduğunu unutmamak gerekir. Bu nedenle iktidar olgusu üzerinde durulurken sadece bireyi hedef alan iktidar ilişkilerini değil, sınıfları, toplumları hedef alan daha üst ölçekte işleyen iktidar ilişkileri özellikle incelenmeli, iktidar ilişkilerinin istikrarını sağlayan mekanizmalar üzerinde de durulmalıdır. Ancak buralara gelmeden önce iktidar olgusuna yönelik farklı değerlendirmeleri ele almamız gerekmektedir.

Marx iktidar kavramını üretim ilişkisi içerisinde değerlendirir. Marx (2013a, s. 25) sınıflı toplumlarda artı ürüne el koyma biçiminin iktidar ilişkilerini ve iktidar türlerini belirleyeceğini, üretimin her şeklinin kendi yönetim biçimini doğuracağını ifade etmiştir. Marx (2020, s. 172) sınıf savaşımının politik bir savaşım olduğunu belirtir; dolayısıyla sınıf mücadelesini sadece ekonomik değil, politik hedefleri de olan bir mücadele olarak görür. Marx ve Engels burjuvazinin gelişim sürecinde de burjuvaziye uygun düşen siyasal bir ilerleme sağladığını ve eski baskı koşulları ile savaşım biçimlerinin yerine yenisinin getirildiğini belirtir (Marx & Engels, 2022a, s. 50-51).

Foucault (2021, s. 74-77) iktidarın uygulanmasını başkalarının eylem alanı üzerinde eylemde bulunmak olarak tanımlar ve yönetmek eylemini başkalarının mümkün eylem alanını belirlemek şeklinde ifade eder. İnsanların yönetilmesi, yönetenlerin zoraki olarak yönetilenlere dayattığı bir pratik olmaktan ziyade, yönetenler ile yönetilenlerin kendi

aralarında ve diğerleri ile olan ilişkilerinin ve konumlarının tanımlarını belirleyen pratiklerdir (Foucault, 2015, s. 13). Foucault (2021, s. 145-147) iki farklı iktidar mekanizması olduğunu, bunlardan ilkinin nüfusu hedef alan, diğerinin ise bireyi hedef alan mekanizmalar olduğunu ifade eder. Özellikle 18'inci yüzyıl boyunca nüfusu hedef alan mekanizmaların yoğunlukta olduğunu 19'uncu yüzyıl ile birlikte bireyi hedef alan mekanizmaların gelişmeye başladığını belirtir (Foucault, 2015, s. 57). Bunun yanı sıra Foucault, bir iktidar analizi yapılmak isteniyorsa iktidardan değil, iktidarlardan söz edilmesi gerektiğini, iktidarların tarihsel ve coğrafi olarak belirlenmesi gerektiğini, iktidarın yerel ve bölgesel biçimlerinin olduğu gibi kendi işleyiş tarzlarının olduğunu da belirtir (Foucault, 2021, s. 140-141)

Foucault özellikle iktidarın öznellik inşası süreçleri üzerinde durmuştur. Foucault'ya göre bireyin bedeninin, hareketlerinin, söylemlerinin, arzularının tanımlanması ve kurulması iktidarın etkisiyledir. Dolayısıyla birey iktidarın dışında ve karşısındaki şey olarak değil, iktidarın birincil etkilerinden biri olarak değerlendirilmelidir. Bunun yanı sıra birey iktidarın bir etkisi, etkisi olduğu kadar da aracıdır: İktidar, oluşturduğu birey üzerinden işlemektedir (Foucault, 2016, s. 106). Foucault (2015, s. 41) iktidarın bireyin ya da topluluğun çıkarları sayesinde meşruiyet kazanabileceğini ifade ederken, iktidarın aynı zamanda çıkarları manipüle ettiğine söyler. Foucault (2015, s. 17, 37) faydacı felsefenin de etkisiyle yönetim eyleminin temel kıstasının değiştiğini ve meşruiyet ile başarının yer değiştirdiğini ifade eder. Toplumsal başarının en önemlisi ise ekonomik büyümedir (Foucault, 2015, s. 125).

Lukes (2016, s. 102-103) iktidarı, değişiklik yapabilme ya da değişikliğe direnme kabiliyeti olarak tanımlar ve iktidarın bir kapasite olduğunu, kapasitenin kullanımının ya da iktidar aracının iktidarın kendisi ile ilgili olmadığını savunur. Lukes (2016, s. 46) iktidarın en üst kullanımının bir başkasının, sahip olması istenen arzuları elde etmesinin sağlanması yoluyla riayet etmelerini güvence altına alınması olduğunu belirtir. Lukes (2016, s. 183) iktidarın üçüncü boyutu dediği iktidar

türünün, tercihleri, inançları ve arzuları şekillendirerek ve muhakemeye nüfuz ederek iş gördüğünü ifade eder.

Russell (1990, s. 36) iktidarı, bireylerin etki altına alınış yöntemine veya bireylerin etki altına alınması için kurulmuş örgütlerin tipine göre sınıflandırılabilirliğini belirtir. Bu çerçevede Russell, bireyin şu yollardan etki altına alınabileceğini belirtir. Bireyin bedeni üzerine doğrudan doğruya bir güç uygulayarak (öldürerek, hapsederek); kandırma ve belli bir yöne sevk etme aracı olarak ödül ya da ceza vererek (iş vermek ya da işsiz bırakmak); kişinin düşüncülerini etkileyerek (en geniş anlamıyla propaganda). Russell (1990, s. 40) kullanılan bu yöntemler çerçevesinde iktidarı geleneksel, devrimci ve yalın iktidarlar olarak sınıflandırır. Yalın iktidara yalın sıfatını, yönetilenlerin işbirliğini sağlayacağı yerde, korkutmak vasıtasıyla boyun eğmelerini sağladığı için veren Russell, geleneksel iktidara, geleneksel sıfatını iktidara karşı sadece korku değil aynı zamanda, kısmen göreneğe dayanan saygı hissi de beslendiği için vermektedir. Bu saygı kayboldukça, geleneksel iktidar kademe kademe yalın iktidara dönüşür. Russell iktidara devrimci sıfatını, bu iktidar, yeni bir inanç, uygulama veya güçlü istek çevresinde bütünleşmiş büyük bir gruba dayandığı zaman vermektedir.

Poulantzas (2006, s. 15) iktidarın temelini, üretim ilişkilerinde ve işbölümünde aranması gerektiğini belirtir. Poulantzas (2014, s. 110, 116) iktidar kavramını sınıf kavramıyla ilişkilendirerek iktidar ilişkilerinin sınıf ilişkileri olduğunu belirtir. Sonrasında da iktidarı, toplumsal bir sınıfın kendi çıkarlarını gerçekleştirme kapasitesi olarak tanımlar. Bununla birlikte sınıflı toplumlarda, her iktidar sınıfsal bir anlam kazansa bile, sınıflar halinde bölünmenin her türlü iktidarın oluşumundaki kuşatıcı alan olmadığını da belirtir (Poulantzas, 2006, s. 49). Sınıf iktidarlarının onları meşrulaştıran siyasi ve ideolojik süreçlere organik olarak eklemlenmiş olduğunu ifade eden Poulantzas bu noktada ideolojinin ancak sınıfsal olabileceğini savunur. Özellikle de egemen ideoloji, egemen sınıfın temel bir erkenden ibarettir (Poulantzas, 2006, s. 29, 31).

Poulantzas iktidarı ideoloji-baskı çifti şeklinde kavramanın eksik olduğunu iktidarın bunlarla birlikte olumlu-üretken bir boyutunun da

olduğunu belirtir. Polulantzas baskı-ideoloji çifti ile birlikte iktidarın rıza yönüne de vurgu yaparak, kitlelerin iktidar ile vardıkları konsensüsün, işsizliğin azaltılması ya da alım gücünün artırılması gibi muhakkak maddi bir dayanağının bulunduğunu belirtmektedir (Poulantzas, 2006, s. 34-35).

Han (2020, s. 86) da yalnızca mücadeleye dayanan bir iktidar teorisinin, iktidarın, kolektif eyleme, ortak bir irade ve ortak bir kendiliğin oluşmasına dayanan o iletişimsel ya da kolektif boyutunu ıskalanmasına neden olacağını ifade eder. Han'a (2020, s. 87) göre bazen mücadeleyi bazen de uzlaşmayı "iktidarın temel görüngüsü" olarak görmek doğru değildir. Aksine, hem uzlaşmaya hem de mücadeleye dayalı modeli bir ve aynı iktidarın iki farklı yaklaşımı olarak görmek daha doğru bir yöntemdir.

Bu çalışma kapsamında, iktidar olgusunun üretim ilişkisi içerisinde, çatışan sınıf çıkarları bağlamında değerlendirilmesi gerektiği, iktidar ilişkilerinin sınıf ilişkileri olduğu, her iktidarın sınıf temelinde oluşması da her iktidarın sınıfsal bir anlam kazanacağı, iktidar değil iktidarlardan bahsedilmesi gerektiği, iktidarların tercihleri, inançları ve arzuları şekillendirerek, başkalarının mümkün eylem alanını belirlediği, iktidar mücadelesi ve ilişkilerinin sadece baskı ve rıza çifti üzerinden değil, uzlaşma ve konsensüsü de dâhil eden bir perspektiften değerlendirilmesi gerektiği kabul edilecektir.

Her iktidar sınıf temelinde oluşması da her iktidar sınıfsal bir anlam kazanıyorsa ve bu sınıfsal anlam çatışan çıkarları içeriyorsa, La Boetie'nin yaklaşık beş asır önce sorduğu soru hala geçerliliğini korumaktadır ve bu soruyu tekrar sormamız gerekmektedir.

"Eğer siz vermediyseniz, sizi gözetlediği bu kadar gözü nereden buldu? Sizden almadıysa nasıl oluyor da sizleri dövdüğü bu kadar çok eli olabiliyor? Kentlerinizi çiğnediği ayaklar sizinkiler değilse bunları nereden almıştır? Sizin tarafınızdan verilmiş olmasa üzerinizde nasıl iktidarı olabilir?" (La Boetie, 2022, s. 25)

Bourdieu'de (2015a, s. 11) dünyaya olduğu haliyle, büyük ölçüde uyum sağlanması, daha da şaşırtıcı olarak, bazı tarihsel ayrıksı durumlar bir yana bırakıldığında, kurulu düzenin tahakküm ilişkileriyle, hakları ve iltimaslarıyla, ayrıcalık ve haksızlıklarıyla süregitmesi ve en tahammül

edilemez varoluş koşullarının dahi ekseriyetle kabul edilebilir hatta doğal olarak görülmesi durumundan her daim şaşkınlık duyduğunu ifade etmiştir.

Kurulu sistemin tahakküm ilişkileriyle, hakları ve iltimaslarıyla, ayrıcalık ve haksızlıklarıyla nasıl süregittiğine yönelik sorunun cevabını vermeye çalışırken iktidar ilişkisi kavramı üzerinde durmamız ve kapitalist sistem içerisindeki iktidar ilişkilerinin nasıl işlediğini açıklamamız gerekmektedir.

1.2.2 İktidar ilişkileri

İktidar ilişkileri üretim ilişkileri içinde var olup, onların yeniden üretiminde farklı şekillerde her zaman karşımıza çıkmaktadır. İktidar ilişkileri sınıflar arası ve sınıflar içi ilişkileri ve sınıfların devletle olan ilişkilerini ifade eder ve sınıf iktidarının var oluş zeminini hazırlar. İktidar ilişkileri ideoloji ile çevrelenerek meşrulaştırılmaya çalışılır. İktidar ilişkileri baskı üzerinden şekillenebileceği gibi rıza üzerinden de şekillenebilir ve rıza üretimi işçi sınıfının egemen sınıfın ideolojisini içselleştirmesine ve egemen sınıfın bağımlı sınıflara sistemik çıkarlara dokunmayacak bazı maddi tavizler vermesine bağlıdır.

Ne şekilde olursa olsun iktidar ilişkileri muhakkak ideolojik bir görünüm alacaktır. Bir üstyapı unsuru olarak ideoloji farklı şekillerde olmakla birlikte, üretim ilişkileri içinde ve böylece de onların tekrar üretiminde her daim mevcut olmuştur (Poulantzas, 2006, s. 18). Sınıf iktidarlari, onları kutsayan ve meşrulaştıran ideolojik unsurlarla organik olarak eklemlenmişlerdir (Poulantzas, 2006, s. 29).

İdeolojilerin doğuşu ve değişimi maddi değişime bağlıdır ve en önemli maddi değişim üretim biçimlerinin değişimidir (Therborn, 2008, s. 55). Dolayısıyla her üretim biçimine özgü bir ideoloji oluşmaktadır. Kapitalist üretim biçimi ile doğan burjuva ideolojisi sınıfsal iktidarlari devam ettirmeye yönelik gelişmiştir ve alametifarikası kapitalist üretim tarzına özgü toplumsal ilişkilerin ve formların kalıcı, doğal, evrensel olduğunu söylemektir (Smith, 2017, s. 150). Ayrıca burjuva ideolojisi, neyin doğru, iyi, adil, güzel, çirkin, haksız olduğu; neyin olanaklı ya da

olanaksız olduğunu belirleyerek sınıf iktidarı ile uyumlu bir öznellik inşası geliştirmeye çalışır.

Burjuva sınıf iktidarının doğallaştırılmasında dinci, milliyetçi, cinsiyetçi kodlamalar ve önyargılar önemli rol üstlenmektedir. (Çavuşoğlu, 2016, s. 15). Gerçek sorunlar din ve milliyetçilik gibi kültürel ve geleneksel değerler ya da komünizm, göçmen veya yabancı korkusu gibi önyargılar altında saklanarak bulanıklaştırılır (Harvey, 2015a, s. 47). Kapitalist bir sistemin mantığı giderek kendini ortaya koydukça kimlikler (dinsel cemaatler, etnik gruplar, uluslar, ırklar, toplumsal cinsiyet ve cinsel yönelim kategorileri) önemlerini artırmaktadır (Wallerstein, 2011, s. 72-73). Kimliklere dayanan normlar insanları aşağı basamaklara yerleştirmeyi ve yerleşmeye zorlamayı haklı göstermek için vardır. Hatta aşağıda olanlar için bunu akla uygun bir şey haline getirmeyi haklı göstermek için vardır (Wallerstein, 2011, s. 81). Poulantzas (2006, s. 31) ideolojinin yalnızca, düşünceler ya da temsiliyetler rejiminden ibaret olmadığını ifade ederek, örflere, adetlere, yaşam tarzlarına yayılan bir dizi maddi pratikleri de ideoloji ile ilişkilendirir. Poulantzas'a (2014, s. 241) göre ideoloji yaşam tarzını da içerir.

Sınıf iktidarı sadece egemen sınıfın ideolojik üstünlüğüyle, ideoloji aracıyla sınıf iktidarının doğallaştırılmaya çalışılmasıyla kurulmayıp, baskı ve rıza aparatları ile birlikte işler. Egemen sınıf kendi içinde, devletle ya da diğer sınıflarla ilişkisinde ne sadece baskıyı, ne de sadece rıza inşasını kullanarak iktidarını devamlı kılabilir. İktidarın devamlılığı için bütün iktidar ilişkisi türlerini muhakkak ideoloji eşliğinde kullanacaktır. Gramsci'nin (2014, s. 84) dediği gibi ideolojiler harekete geçilecek zemini hazırlar.

Sınıf tahakkümü içeren kapitalist sistem içerisinde iktidarlar her daim emekçi sınıflar üzerinde baskı uygulamaktadır. Bu baskı fiziki şiddet şeklinde uygulanabileceği gibi ekonomik şiddet ya da sembolik/simgesel şiddet şeklinde de uygulanabilecektir. Poulantzas'ın (2006, s. 89) ifade ettiği gibi modern iktidarın artık fiziksel şiddet üzerinde temellenmediklerini söylemek bir yanılsamadır. İktidarın başlıca görünümlerinden biri, kuruluşunun ve ayakta tutulmasının koşulu, her

zaman için bedenlerin zorlanması ve aynı zamanda da bedenler üzerindeki cezalandırma tehdididir (Poulantzas, 2006, s. 32). Şiddet, geçmişte olduğu gibi, günümüzde de iktidarın icrası içinde belirleyicidir. Fiziksel şiddet, doğrudan icra edilmediğinde bile, iktidar tekniklerini sürekli olarak destekler. Fiziksel şiddetin aksine sembolik şiddet; kurbanlarınca dahi hissedilmeyen ve görülemeyen, genellikle iletişimin ve tanımanın ya da daha kati olarak tanımamanın, kabullenmenin ya da hissetmenin saf sembolik kanallarıyla uygulanan şiddet biçimi olarak tanımlanır. Sembolik şiddet kimi zaman hayat tarzı ya da genel itibarıyla, ayırt edici bir özellik, bir yafta şeklinde karşımıza çıkabilir (Bourdieu, 2015a, s. 11-12). Sembolik şiddet üzerinden tanıma, tanımama, yafta, hayat tarzı, gündelik pratikler üzerinden ayrıştırıcı söylem ve uygulamalar üreterek sınıf bilincinin oluşumu engellenmeye çalışılmaktadır. Tarihsel süreçte iktidarlar tarafından zorun, baskının ekonomik biçimleri de uygulamaya alınmıştır (Fülberth, 2011, s. 163). Günümüzde yoksulluk ve işsizlik emekçi sınıflar üzerinde baskı uygulamanın temel yöntemleri olmuştur. Yoksulluk ve işsizlik üzerinden yaratılan güvensizlik hissi bireyleri iktidarın etkisine daha açık hale getirmektedir.

İktidar, sadece baskı aracılığıyla yeniden üretilemez. Aynı zamanda hâkimiyet altına alınan sınıf ve fraksiyonların iktidar karşısındaki uzlaşısını örgütlemeye ihtiyaç duyar. (Poulantzas, 2006, s. 31). Yukarıda da belirttiğimiz üzere rızanın üretimi, işçilerin egemen sınıfın ideolojisini içselleştirmesine ve egemen sınıfın bağımlı sınıflara bazı maddi ödünler vermesine bağlıdır.

Marx ve Engels'in (2022b, s. 91) ifade ettiği üzere egemen sınıfların düşünceleri, bütün çağlarda, egemen düşüncelerdir ve egemen sınıflar iktidarlarının devamlılığı için bu düşünceleri bağımlı sınıflara benimsetmeye çalışır. Wallerstein'nın (2011, s. 71) belirttiği üzere proleterleşme kapitalist bir zorunluluk olmayıp sınıf bilinci ekonomik, siyasal, kültürel dinamiklerle ve mücadele içinde biçimlenir, oluşur. Dolayısıyla bilincin oluşumunda hem üst yapının hem de altyapının etkisi vardır ve sınıf bilincinin oluşumunun üzerinde etkide bulunulabilir.

Bu noktada iktidar ideolojik ve politik aygıtlar ile ekonomik toplumsal ilişkiler içerisindeki ilişkilerin sınıf ilişkileri olduğunu üretim faillerinden gizler (Poulantzas, 2014, s. 148). Kapitalist üretim ilişkileri içerisindeki sınıf mücadelesinden doğan iktidar olgusu sınıf bilincini yaratan süreçler ile etkin bir şekilde mücadele etmektedir. Burjuva siyaseti çoğunlukla kapitalist düzenin devamı için işçi sınıfı bilincinin oluşmasını engellemeye çalışır ve toplumsal ayrımları sermaye ve emek ayrımına değil başka çizgilere çekme yönünde etkin faaliyet gösterir (Harvey, 2016c, s. 167-168). Burada amaç işçi sınıfının sınıfsal bilinci elde ederek siyasal iktidara yönelmesini engellemektir.

Biliyoruz ki egemen sınıf, iktidarını korumak için kendi çıkarını, toplumun bütün üyelerinin çıkarı gibi göstermek mecburiyetindedir (Marx & Engels, 2022b, s. 74). Ancak bununla da yetinmeyip, rıza üretecek seviyede, faydalı ve destekleyici bir şekle bürünmelidir (Mumford, 2019, s. 50). Egemen sınıfların kısa vadeli bazı çıkarlarıyla çatışsa da iktidar, egemen sınıfların hegemonik politik çıkarlarıyla uyuşan egemenlik altındaki sınıfların çıkarlarını da korur (Poulantzas, 2014, s. 220). İktidar bireyin ya da topluluğun çıkarları sayesinde meşruiyet kazanır (Foucault, 2015, s. 41). İktidar, egemen sınıflar ile bağımlı sınıflar arasında istikrarsız bir alanda işler. Bu nedenle mücadele yoluyla dayatılmış tavizlerden oluşmalar bile iktidar halk kitleleri nezdinde bir dizi olumlu maddi önlemleri uygulamak zorundadır. Kitlelerin iktidar ile olan ilişkisi, özellikle de uzlaşma olarak ifade edilen şeyin içinde, her zaman maddi bir dayanağa sahiptir. (Poulantzas, 2006, s. 34). La Boétie de iktidar ilişkisi içerisinde bireylerin çıkarları tarafından esir alındığını, bu ilişki içerisinde bu hiyerarşinin en alt seviyesine kadar bu yararların inerek iktidar ilişkisini sağlamlaştırıldığını yüz yıllar önce belirtmiştir (Lordon, 2020, s. 41).

Kentler sınıflar arası ve sınıflar içi ilişkileri ve sınıfların devletle olan ilişkilerini ifade eden iktidar ilişkilerinin sergilendiği ana sahnelerden birisidir. İktidar ilişkilerinin aldığı şekil kentlerin mekânsal formunu ve kentli öznelliğini belirlerken, kentlerin aldığı form da iktidar ilişkilerini desteklemekte ve ona şeklini vermektedir. Bu yönüyle iktidar ilişkileri ve kentler arasında birbirini besleyen diyalektik bir ilişki sürmektedir.

1.3 Kent, Kentleşme ve Kentlileşme

Kent, kentleşme ve kentlileşme kavramlarını tanımlamaya yönelik çaba arkeolojiden sosyolojiye, ekonomiden siyaset bilimine, coğrafyadan tarihe uzanan multidisipliner bir çalışmayı içinde barındırmak mecburiyetindedir. Dolayısıyla biz de kent, kentleşme ve kentlileşme kavramlarını açıklamaya çalışırken çalışmamızda arkeolojinin, ekonominin ve sosyolojinin kavramlarından yararlanacağız.

Kent temelli çalışmalara bakıldığında kent tanımı, kentin tarihsel gelişimi, kent türleri, kent kuramları, kentlerin büyümesi ve yayılması, kentin örgütlenmesi ve planlanması, kentin sosyolojik yapısı konularından bir veya birkaçı etrafında şekillendiği görülecektir. Kenti anlamak adına bütüncül bir pencereden bakıldığında bu konuların tamamının çalışmaya dâhil edilmesi kaçınılmazdır. Belirtilen konular çalışmaya katılırken kapitalizmin merkezinde yer alan sermaye birikim süreçleri ve sınıfsal çatışma ve uzlaşmaya dayalı iktidar ilişkileri de dikkate alınmalıdır.

Kent, mekânsal kümelenmelerin, sosyal organizasyonun ve politik bilincin incelenebileceği birkaç mekânsal ölçekten biridir. Diğerleri de bölgeler, ulus devletler ve güç bloklarıdır (Harvey, 2016c, s. 20). Analiz birimi olarak kent ölçeğini seçerken Wallerstein'in dünya sistemleri analizini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Wallerstein (2011, s. 40) dünya sistemleri analizini, analiz birimiyle ilgili endişeyi, toplumsal zamansallıklarla ilgili endişeyi ve farklı sosyal bilim disiplinleri arasına yerleşmiş olan engellerle alakalı endişeyi tutarlı bir biçimde bir araya getirmeye yönelik bir çaba olarak tanımlar. Dünya sistemleri analizi analiz birimi olarak "dünya sistem" olarak adlandırılan analiz birimini geçirir. Ancak buradaki dünya kavramı sadece yerkürenin tamamını değil aynı zamanda birçok politik ve kültürel üniteyi içeren diğer uzaysal/zamansal alanları da ifade etmektedir (Wallerstein, 2011, s. 40-41).

Dünya sistemi analizi esas alındığında kent, kentleşme ve kentlileşme kavramlarını sadece bölgesel ya da ulusal ölçekteki değişkenler ile değil uluslararası değişkenlerin de dikkate alındığı diyalektik bir analiz süreci içerisinde değerlendirilmesi mümkün olacaktır.

Bu çalışmada kent, kentleşme ve kentlileşme kavramlarının kapitalist sistemin özünde olan uluslararasılaşma eğiliminden doğrudan etkilendiğini, dolayısıyla sadece ulusal ölçekte bu kavramların değerlendirilmesinin yetersiz olacağı, bu kavramların kapitalizmin ürettiği uluslararası ilişkiler ağı içerisinde tam olarak kavranabileceği iddiasını öne süreceğiz. Bununla birlikte kentleşme olgusunu temelde sermaye birikimi, meta ve işgücü pazarı oluşturma süreçleri ile ilişkilendirirken, kentlileşme olgusunun bir öznellik inşası süreci olduğu iddia edilecektir.

1.3.1 Kent

Kenti bir analiz birimi olarak kabul eden çalışmalara bakıldığında kentleri var eden süreçlerin neler olduğu, kentlerin nasıl oluştuğu, nasıl tanımlanması gerektiği ve hangi işlevleri gördüğü üzerine bir uzlaşının olmadığı görülmektedir. Mumford'un (2019, s. 13) belirttiği gibi kentlerin nasıl oluştuğu, ne olduğu ve kentin hangi işlevleri yerine getirdiği sorularını cevaplayacak tek bir cevap bulunmamaktadır. Kent çalışmalarının multidisipliner doğası herkesin mutabık kaldığı bir kent tanımı yapmayı zorlaştırmaktadır. Kent ve kentleşme olgularının tanımına yönelik farklılaşma kentlerin mekânsal ve zamansal boyutlarda sergilediği çeşitlilikten de kaynaklanmaktadır. Ancak asıl ayrışma noktası kente hangi yönden bakıldığı ile ilgilidir. Kent tanımı yapılırken kimi yaklaşımlar sosyolojik boyutlara dayanırken, kimi yaklaşımlar birikim rejimi ve sınıf mücadelesine ağırlık vermektedir.

Chicago Okulunun önemli temsilcilerinden Park sosyolojik bir perspektiften kenti şu şekilde tanımlamaktadır:

“Şehir yalnızca bir fiziki mekanizma ya da sonradan üretilmiş bir yapı değildir. Şehir, daha ziyade bir ruh haline, birtakım gelenek ve adetlere ve bu adetlerin özünde yer alan düzenlenmiş davranışlara ve duyarlılığa karşılık gelir” (Park, 2021a, s. 37).

Castells, kente sınıfsal bir perspektiften bakarak kentin nasıl analiz edilmesi gerektiğini şu şekilde belirtir:

“Kent, sınıf ilişkileri ve mücadelesi, sömürü ve sömürüye karşı direniş süreci, toplumsal ilişkilerin diyalektik olarak yeniden üretimi ve dönüşümü, sınıfsal siyasi tahakküm ve yönetilen sınıfların alternatif iktidar mücadelesi üzerinden analiz edilmelidir.” (Castells, 2017, s. 80).

Marx ve Engels kenti tanımlarken kır-kent karşıtlığından hareket ederler ve kenti şu şekilde tanımlarlar:

“Kent, nüfusun, üretim aletlerinin, sermayenin, zevklerin, gereksinimlerin bir merkezde toplanması olayıdır; oysa kır tam tersi bir olayı, ayrı ayrı olmayı ve dağınıklığı ortaya koyar” (Marx & Engels, 2022b, s. 79).

Marx ve Engels nüfusun, sermayenin ve üretim aletlerinin yoğunlaştığı yerler olarak kenti tanımlarken, kenti sermaye birikimi ve toplumsal sınıflar ile ilişkilendirirken, “zevkler” konusuna değinerek kentin sosyolojik boyutunu da değerlendirmeye katmışlardır.

Mumford da kentin hem ekonomik hem de sosyolojik boyutuna vurgu yaparak kenti şu şekilde tanımlamaktadır.

“Başlangıcından itibaren kent, uygarlığın mallarını depolayıp nakletmek için özel olarak donatılmış, asgari alandan azami olarak yararlanılacak ölçüde yoğunlaştırılmış, aynı zamanda giderek büyüyen bir toplumun ve ona ait toplumsal mirasın değişen ihtiyaçlarına ve karmaşıkleşan biçimlerine yaşam alanı tanıyacak yapısal genişlemeleri gerçekleştirme gücüne sahip bir yapı olarak betimlenebilir” (Mumford, 2019, s. 46).

Mumford’un tanımında başlangıcından beri kentlerin uygarlığın mallarının depolandığı yerler olduğu vurgulanırken satır arasında depolanabilecek artı ürünün varlığına atıf yapmaktadır. Bu atıfla kentler ile kentlerin varoluşunu sağlayan mekanizmaları açığa çıkaran Tarım Devrimi arasında ilinti kurmaktadır.

Kentlerin ortaya çıkışına yönelik farklı görüşler olmakla birlikte Tarım Devrimi ile oluşan tarımsal artı ürün üzerinden ilk kentlerin filizlendiği genel kabul görmüştür. Ticaret, endüstriyel üretim, iş bölümü, örgütlenme, savaş; bütün bu faaliyetler kentlerin inşa edilmesine ve yayılmasına katkıda bulunmuştur. Ancak kentlerin köklerini tarımsal gelişimde aramak gerekir (Mumford, 2019, s. 310; Lefebvre, 2017, s. 28; Childe, 2009, s. 37; Fülberth, 2011, s. 87) Arkeolojik veriler ışığında kentlerin tarih sahnesine ilk çıkışlarının Aşağı Mezopotamya’da neolitik devrimin yaşandığı M.Ö. 4. binyılın sonlarında olduğunu söylemek mümkündür (Çevik, 2020, s. 74; Huot, Thalmann, & Valbelle, 2000, s. 42). Childe (2009, s. 85) kentlerin kurulabilmesi için gerekli artı ürün üretme kapasitesinin, ayırt edici özelliği ekonomik olarak kendine yeterlilik olan neolitik ekonominin özünde bulunduğunu belirtmiştir. Neolitik Devrim

sonrasında toplumsal ve ekonomik ilişkilerde yaşanan dönüşüm sonucunda Childe’ın “şehir devrimi” olarak adlandırdığı toplumun yeniden örgütlenmesi için gerekli enerji ortaya çıkmıştır. Tarım Devrimi ile sağlanan tarımsal ürün fazlası sayesinde nüfusta yaşanan bu niceliksel artış, köy yaşamından kent yaşamına doğru niteliksel bir değişime dönüşerek M.Ö. 3000’li yıllarda sınıf temelli, kentli bir toplumun oluşumuna imkân tanımıştır (Faulkner, 2021, s. 28-38).

Avcılık ve toplayıcılığın besleme kapasitesi kilometre karede yaklaşık beş kişidir (Mumford, 2019, s. 21). Dolayısıyla dar bir alanda yoğun bir nüfusun yaşamasını sağlayacak tarımsal gelişim olmadan kentleşmenin ortaya çıkması mümkün olmamıştır. Kentler, toplumsal artık üretiminin coğrafi yoğunlaşması yoluyla meydana gelmiştir (Harvey, 2016b, s. 198). Neolitik çağda yaşanan Tarım Devrimi ile birlikte ortaya çıkan yiyecek ve insan gücü fazlası kentleşme dinamiğini başlatan temel faktör olmuştur. Bu açıdan değerlendirildiğinde kentlerin ortaya çıkışında temel aktör ekonomi olmuştur.

Kentlerin tarih sahnesine ilk çıkışlarından sonra da kentin ekonomik temelleri önemini korumayı sürdürmüştür. Tarihsel olarak kentler ticaret yolları boyunca veya ulusal güvenlik çıkarlarının savunma tesislerinin yoğunlaşmasını emrettiği yerlerde kurulmuştur. Daha sonra kentler, endüstrinin kullanılabilir doğal kaynaklara yakın elverişli konumlar bulunduğu yerlerde büyüdü. Bu nedenle, kentlerin kökeni etnik, kültürel veya coğrafi değil, çoğunlukla ekonomiktir (Pierre, 2011, s. 13).

Kentlerin kökeni ekonomik olmakla birlikte bu noktada Engels’in uyarısını unutmamak gerekir.

“...tarihte belirleyici etken, son kertede gerçek yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Marx da ben de bundan daha çoğunu hiçbir zaman ileri sürmedik. Bundan ötürü, herhangi bir kimse ekonomik etken biricik belirleyicidir dedirmek üzere bu önermenin anlamını zorlarsa, onu, boş, soyut, anlamsız bir söz haline getirmiş olur. Ekonomik durum temeldir, ama çeşitli üstyapı öğeleri -sınıf savaşımının politik biçimleri ve sonuçları -savaş bir kez kazanıldıktan sonra kazanan sınıf tarafından hazırlanan anayasalar vb.- hukuksal biçimler, hatta bütün bu gerçek savaşımın onlara katılanların beyinlerindeki yansımaları, siyasal, hukuksal, felsefi teoriler, dinsel görüşler ve daha sonra bunların dogmatik sistemler halinde gelişmeleri -hepsi de tarihsel savaşımın gidişi üzerinde etki yapar ve birçok durumda özellikle onların biçimini belirlerler” (Marx & Engels, 1996, s. 235-236).

Dolayısıyla bugün de kentlerin oluşumunda ekonomi temel etken olmakla birlikte siyasal, hukuksal, felsefi teoriler, dinsel görüşler kentlerin varoluş biçimlerini etkilemektedir. Sınıf mücadelesinin politik biçimleri ve sonuçları kentleri etkilediği gibi kentleri açıklamaya yönelik kuramları da etkilemiştir. Sınıf mücadelesinin politik biçimleri ve sonuçları olarak siyasal, hukuksal, felsefi teoriler ve dinsel görüşler etrafında farklı kent kuramları gelişmiştir.

Uygarlığın ve toplumsallığın başat olgularından olan kentin var oluşu binlerce yıl öncesine kadar uzanmakla birlikte kenti anlamaya yönelik çalışmalar 19'uncu yüzyılın sonlarından itibaren başlamıştır. 19'uncu yüzyılın sonlarında başlayan ilk kent çalışmaları öncelikle kentlerin ne zaman, nerede ve nasıl ortaya çıktığına odaklanmıştır. Kentlerin sadece görünümünü ortaya koymak ve onu tanımlamaktan daha ileriye giden ilk ciddi kent çalışması Weber'e aittir (Çevik, 2020, s. 5). Kente yönelik ilk kuramsal çalışmalar ise İkinci Dünya Savaşı döneminde ortaya çıkmıştır (Keleş, 2016, s. 19).

Kent kuramlarını tasniflerken 19'uncu yüzyıl kent kuramları ile 20'nci yüzyıl kent kuramlarını birbirinden ayırmamız gerekmektedir. 20'nci yüzyıl kent kuramlarını da kendi içerisinde iki başlık altında tasniflemek mümkündür. 19'uncu yüzyıl kent kuramı çalışmalarında kent, temel bir araştırma konusu olarak ele alınmamış; kapitalist üretim biçimine geçiş sürecinde kentler kapitalist üretim güçlerinin yansıması olan toplumsal ilişkilerin açıklanmasını sağlayabildiğince araştırma konusu edilmiştir (Görmez & Bahçeci Başarmak, 2023, s. 38). 19'uncu yüzyıl kent çalışmaları genelde sosyolojinin çalışma alanı içerisinde kalmış olup özellikle Weber, Durkheim, Tönnies, Simmel gibi sosyologların çalışmalarında kent olgusu sosyolojik açıdan irdelenmiştir. 19'uncu yüzyıl endüstri kentini eleştiren Marx ve Engels ise kenti politika ve toplumsal ilişkiler ile olan sıkı ilinti üzerinden irdelenmiştir (Bumin, 2016, s. 71).

Tarihsel bir perspektiften bakıldığında Marksistler açısından yerel, üzerinde durulan bir ölçek olmamıştır. Marksist yaklaşımlar açısından daha çok ulusal ve küresel ölçekler üzerinde yoğunlaşmışlardır. (Şengül, 2009, s. 226). Dolayısıyla Marx ve Engels'in eserlerinde kent doğrudan

sorunsallaştırılmamıştır. Bununla birlikte kapitalist sistemin işleyişine yönelik eserlerinde kente yönelik değerlendirmeleri görmek mümkündür (Torlak, 2016, s. 12). Marx ve Engels kapitalist sanayileşmenin nasıl kentlerin büyümesine yol açtığıyla ilgilenmiştir (Urry, 2018, s. 20). Marx ve Engels, üretim biçimlerindeki dönüşümler hakkında yaptıkları değerlendirmelerde, işbölümü sorunsalı içinde kent ve kentleşme konularına yer vermiştir (Katznelson, 2019, s. 50). Marx kentleşme dinamiklerini tariflerken işbölümü kavramını kullanmıştır (Merrifield, 2012, s. 45).

Engels sanayileşme ve kentleşme arasındaki bağlantı üzerine durmuş (Merrifield, 2012, s. 65) ve sanayileşme ile birlikte sermaye ve nüfusun merkezileşmesine dikkat çekmiştir (Merrifield, 2012, s. 76). Kentlerdeki sosyo-mekânsal eşitsizliklere ve kentsel ayrışmaya ilk kez değinen kişilerden olan Engels (2019a), *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu* kitabında sermaye birikiminin sebep olduğu sınıfsal ve mekânsal ayrışmayı çok erken bir dönemde ortaya koymuştur.

Durkheim, kentleri, toplumların tarihsel gelişimi içerisinde toplumların giderek daha çok yoğunlaşmasının bir dışa vurumu olarak görür ve kentlerin her zaman bireyleri birbirleriyle olabildiğince sıkı ilişkiler kurmaya zorlayan bir gereksinimin sonucu olarak oluştuğunu söyler. Bunla birlikte Durkheim kentlerin nüfuslarını iç göç yoluyla elde ettiklerini de belirtir (Durkheim, 2023, s. 301-302). Durkheim işbölümünün gelişimi ile uzmanlaşmanın arttığını, bunun sonucunda aynılık ve benzerliğe dayalı mekanik toplumdaki farklılık ve bütünlüğe dayalı organik topluma geçişin sağlandığını ifade eder. Durkheim’ın analizlerinde kent örgütlenmesi organik toplumun tezahürüdür (Bıçk, 2015, s. 5). Durkheim’a göre kentler işbölümünü artıran yoğunlaşmalar yaratır (Urry, 2018, s. 21). Durkheim (2023, s. 227-228) kentlerin işbölümü kapsamında uzmanlıklara yöneldiğini ve kentin içindeki nüfusun da işbölümü kapsamında kümeleneceğini; her bir kümenin, kendine özgü bir yaşam tarzı sürdüreceğini söyleyerek kentsel ayrışmanın işbölümüne dayandığını belirtir. Durkheim için büyük kentler, tartışmasız bir şekilde ilerlemenin yuvalarıdır; büyük kentlerde birey,

toplum boyunduruğundan çok daha büyük ölçüde kurtulmuştur; düşünceler, yeni gereksinimler, modalar, adetler öncelikle büyük kentlerde oluşur, ondan sonra ülkenin öteki alanlarına yayılır (Durkheim, 2023, s. 343-45). Bununla birlikte Durkheim nezdinde kentler aynı zamanda zihinsel hastalıkların ve intiharın mekânıdır (Durkheim, 2023, s. 317).

Weber (2000, s. 119-120) kent topluluğunun sadece Batı'da rastlanan bir olgu olduğunu ifade eder ve bir yerleşim yerinin kent topluluğu oluşturabilmesi için bir tahkimat, pazar, en azından kısmi bir hukuki özerklik, bu hukuki özerkliğe bağlı bir birlik şekli ve kısmi otonomi ile kentlilerin seçtiği kişilerden meydana gelen bir yönetimin bir arada olması gerektiğini belirtir. Weber kenti tanımlarken yurttaşlık kavramını ön plana çıkarmaktadır. Dolayısıyla Weber'in kent olarak tanımladığı olgu kapitalizme özgü bir örgütlenmedir. Weber'in (2018) *Şehir* isimli kitabı incelendiğinde kent kuramını temelde hukuk kurumu üzerine kurduğu ve kentleşme sürecini kral, kilise, lonca, belediye meclisi vb. otorite makamları arasındaki mücadeleye dayandırdığı görülmektedir.

Simmel, kentin modern toplumların kaderinde merkezi bir yer işgal ettiğini düşünmekte ve modern toplumların en derin sıkıntılarının çözümlenebilmesi için kente özgü bireysellik biçimlerinin temellerinin anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir (Martindale, 2000, s. 63). Simmel (2000, s. 169) kente özgü insan tipinin kalbinden ziyade aklıyla reaksiyon gösterdiğini belirtir. Simmel para ekonomisini, hem makro toplumsal ilişkilerin hem de mikro psikolojik dürtüleriyle kentsel deneyim dünyasının içine yerleştirir (Merrifield, 2012, s. 110). Simmel (2000, s. 170-172) para ekonomisinin ve kitlesel üretimin kenti hâkimiyet altına aldığını, bunun sonucunda kent hayatının ilişkilerinin ve kent insanının dakiklik ve hesaplanabilirlik üzerinden şekillendirildiğini öne sürer. Bunun neticesinde bezginlik, kayıtsızlık ve ihtiyatlılık kentli bireye özgü temel psikolojik dışa vurumlardır.

Tönnies (2000, s. 185) kendi çalışma alanını, insanları birbirine yaklaştıran, bir arada tutan ve birlikte hareket etmeye yönlendiren his ve saikler olarak ifade etmektedir. Tönnies kapitalizm ile birlikte insanları birbirine yaklaştıran, bir arada tutan ve birlikte hareket etmeye yönlendiren

his ve saiklerde niteliksel bir değişim yaşıandığını vurgular. Bu değişim ile kozmopolitleşme eğiliminin hâsıl olduğunu ve kent hayatı ile kapitalist ilişki biçimlerinin desteklendiğini belirtmiştir (Tönnies, 2000, s. 217). Ona göre, kapitalizm öncesi kent ile kapitalist kent arasındaki temel fark her yere işleyen gesellschaft'ta (cemiyet) yatıyordu (Katznelson, 2019, s. 33). Bu açıdan Tönnies'de kent, cemaatten cemiyete geçişi simgeleyen bir mekân olarak görölmektedir ve cemiyet tipi ilişkiler ile birlikte kent, ikincil ilişkilerin hâkim olduğu toplumsal ilişki bütünü haline gelmiştir.

20'nci yüzyıla gelindiğinde artık kent çalışmaları kenti temel inceleme konusu olarak ele almaya başlamışlardır. 20'nci yüzyıl kent çalışmalarını temelde Klasik Kent Çalışmaları ve Eleştirel Kent Çalışmaları olarak sınıflandırmak mümkündür.

Klasik Kent Çalışmaları Chicago Okulu olarak da anılmaktadır. 20'nci yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan Chicago Okulu kendi içerisinde birbirini tamamlayan iki yaklaşımı barındırmaktadır. Bu iki yaklaşım Robert E. Park, Roderick D. McKenzie ve Ernest W. Burgess'in temsilciliğini yaptığı Ekolojik Kent Kuramı ile Louis Wirth'in Sosyal Psikolojik Kent Teorisidir.

Ekoloji, bitki ve hayvan formlarını çevreleriyle ve birbirleriyle ilişkili olarak inceleyen bir bilim dalı olup, toplumsal çevreden etkilenen varlıklar olarak insanların mekânsal ilişkilerini inceleyen Ekolojik Kent Kuramı adını buradan almıştır (Martindale, 2000, s. 53). Kent, kendi nüfusunu ve kurumlarını, düzenli ve özgün nitelikteki gruplara dönüştürmeyi hedefleyen kuvvetleri bünyesinde barındırır ve bu kuvvetlerin ürettiği kurumları ve insan gruplarını tanımlamayı hedefleyen bilimi Chicago Okulu ekoloji olarak ifade etmiştir (Park, 2021a, s. 38).

Chicago Okulu içerisinde özellikle Park kent yaşamındaki adetler, toplumsal pratikler ve inançları incelemiştir. Park (2021a, s. 40) kentin fiziki ve ahlaki olmak üzere iki örgütlenme üzerinde durduğunu belirtir; bununla birlikte bu iki örgütlenme biçiminin birbirine şekil vermek ve değiştirmek adına karşılıklı etkileşim içerisinde olduğunu savunur. Park

(2021a, s. 63) kentleşme sürecinin hızlanması ve ahlaki düzenin çözülmesi ve suç oranlarının artması arasında bir korelasyon olduğunu ileri sürer.

Bu kuram aynı zamanda kentin mekânsal formunu da merkeze alan çalışmalar yapmıştır. Kentsel toprak kullanımına yönelik kuramların çok büyük bir kısmı Chicago Okulundan etkilenmiştir (Harvey, 2016b, s. 124). Kentin fiziki büyümesi ve yayılımı, kent bölümlerinin işlevsel tasnifinin nasıl olduğu Ortak Merkezli Çemberler Kuramı, Dilimler Kuramı, Çok Merkezli Büyüme Kuramı gibi yaklaşımlar ile açıklanmaya çalışılmıştır (Keleş, 2017, s. 126-130; Görmez & Bahçeci Başarmak, 2023, s. 47-51). Ekolojik Kent Kuramı kentin gelişimini kentin mekândaki genişlemesi ve farklılaşması çerçevesinde değerlendirmiştir (Martindale, 2000, s. 50). Park (2021b, s. 163) kentlerin ekolojik örgütlenme çerçevesinde şekillendiğini belirtir ve nüfusun coğrafya, arsa değerleri, ulaşım ve iletişim ağlarına bağlı olarak kümelenmesini ekolojik örgütlenme olarak tanımlar. Chicago Okulu kentin yayılımını kentsel mekânın oluşum biçimlerini yaratan faktör, süreç ve çıkarları göz önünde bulundurmadan, kentsel gelişmenin doğal bir sonucu olarak değerlendirmiştir (Katznelson, 2019, s. 40).

Gündelik kent hayatı içerisindeki toplumsal kontrol mekanizmaları Ekolojik Kent Kuramının önem verdiği çalışma alanlarından birisidir. Park (Park, 2021a, s. 70) insan doğasında bulunan açlık ve güdülerini sömürmek için kurulan mekanizmaları düzenlemek ve ortadan kaldırmak için gösterilecek çabaların son derece önemli olduğunu belirtmektedir. Ekolojik Kent Kuramı kentin, kent sakinlerinin ihtiyaçları kapsamında örgütlendiğini ve örgütlendikten sonra kendini dışsal bir hakikat olarak kent sakinlerine dayattığını ifade etmekle birlikte, kentin zevkler, alışkanlıklar, adetler, çeşitli mesleki ve ekonomik çıkarlar tarafından şekillendirildiğini, dolayısıyla tasarlanıp kontrol altına alınamayacağını savlar. McKenzie (2021, s. 109) insan topluluğu olan kentin tasarım sonucu oluşmamış bir olgu olduğunu ifade eder. Ayrıca Ekolojik Kent Kuramı kentte yaşayan insanların “gerçek doğası”nın olduğunu belirterek özcü bir yaklaşım sergiler. Ekolojik Kent Kuramına göre rekabet ve doğal seçim kente şeklini ve karakterini veren temel mekanizmalardır. Chicago

Okulu'nun kent değerlendirmeleri mekân ve iktidar arasındaki ilişkiyi görmezden gelir, kentsel ayrışma ve kentsel heterojenliği ortaya koymakla birlikte bunu natüralizm ve kültürel görelilik ideolojisi altına gömmüşlerdir (Soja, 2019, s. 205, 238).

Wirth tarafından geliştirilen Sosyal Psikolojik Kent Teorisi kentlerin insan üzerindeki etkileri üzerinde durur ve akıl bozuklukları, suç ve intihar gibi toplumsal semptomların kentlerde daha fazla ortaya çıktığını öne sürer (Keleş, 2017, s. 135). Kent ortamının psikolojik etkileri ve kişilik üzerindeki tesirleri üzerinde duran Wirth, kenti, kentin fiziksel varlığı ile tanımladığımız sürece eksiksiz bir kent kavramına ulaşılmasının mümkün olmadığını ileri sürmüştür (Wirth, 2002, s. 81). Wirth kentsel yaşamın özelliklerini kentlerin nüfusu, nüfus yoğunluğu ve nüfusun heterojenlik derecesi üzerinden açıklamaya çalışır. Wirth'e (1981, s. 60-64) göre kentler ekonomik, politik ve kültürel yaşamın başlatıcı ve kontrol edici merkezleridir. Dünyanın ne ölçüde kentsel olduğunu, kentlerde yaşayan toplam nüfusun oranıyla tam ve doğru olarak ölçülemeyeceğini belirten Wirth, kentlerin insanların toplumsal yaşamı üzerinde yarattığı etkilerin, kentsel nüfusun oranının göstereceğinden daha büyük olduğunu savunur ve kentsel yaşam biçiminin kent sınırlarının dışına doğru genişlediğini vurgular.

20'nci yüzyılın ikinci yarısında, özellikle 1970'li yıllarda refah devletinin krize girmesi ile birlikte kent mekânında yaşanan problemleri konu edinen Neo-Marksist kent yaklaşımları ortaya çıkmaya başlamıştır. Marksist bakış açısından kenti yorumlayanlar için kent, kapitalist sömürü ilişkilerinin mekânsal ifadesi olduğu gibi, kapitalist sömürü ilişkilerinin tamamlayıcısı ve eşitsizlikleri artıran bir parçası olagelmıştır (Şengül, 2009, s. 311). Marksizm'den etkilenen ve Eleştirel Kent Çalışmaları olarak isimlendirilen kent çalışmaları temelde Henri Lefebvre, David Harvey, Manuel Castells'in çalışmaları etrafında şekillenmiştir. Eleştirel Kent Çalışmalarının başlıca konularından birisi kapitalist sistemin varlığını hala nasıl sürdürdüğüdür.

Lefebvre (2014, s. 23) kenti tanımlı bir üretim tarzı içinde üretilen bir ürün olarak yorumlar. Lefebvre, kapitalizmin varlığını sürdürebilmesini

merkez ve çevrenin çoklu ölçekte ayrımlaşması, devlet iktidarının gündelik yaşama müdahil olması ve tüketim toplumunun oluşturulmasıyla kotarılan parçalanmış, homojenleştirilmiş ve hiyerarşik olarak yapılandırılmış bir mekânın üretimine bağlamıştır (Soja, 2019, s. 127). Lefebvre, kapitalizme karşı mücadelenin salt sınıfsal değil, aynı zamanda mekânsal olarak da yürütülmesi gerektiğini ileri sürer (Torlak, 2016, s. 15). Lefebvre, egemen sınıfların, işçi sınıfını dağıtmak, belirli yerlere bölüştürmek, kurumsal kurallara tabi kılarak çeşitli akışlar düzenlemek, dolayısıyla mekânı iktidara tabi kılmak, mekânı kontrol ederek ve kapitalist üretim ilişkilerini muhafaza ederek bütün toplumu yönetmek için mekânı bir enstrüman gibi kullandığını ifade eder (Hess, 2014, s. 15). Ayrıca Lefebvre büyük kentlerin periferisiyle olan ilişkisini bir sömürgecilik ilişkisine benzeterek kentler arasında hiyerarşik bir ilişki kurularak büyük kentlerce periferinin sömürüldüğünü vurgulamıştır (Hess, 2014, s. 16).

Castells, üretimin kent meselesini anlamak için doğru bir başlangıç noktası olmadığını, yeniden üretimin kenti anlamak açısından doğru bir başlangıç noktası olduğunu ileri sürer (Merrifield, 2016, s. 78). Castells (2017, s. 16) çalışmalarının ilk döneminde kent olgusunu, esas olarak günlük yaşamın temelinde yer alan ortak tüketim (konut, ulaşım, kültür vb. hizmetler) araçlarının örgütlenmesi ile ilişkilendirmektedir. Bununla birlikte kentleri kapitalizmin sermayenin kâr oranının düşmesine karşı verdiği sürekli mücadele üzerinden incelemektedir. Castells (2017, s. 71) ortak tüketim araçları ve dolayısıyla kent sayesinde tekelci kapitalist devletin en temel işlevlerinden olan işgücünün yeniden üretimi işlevini yerine getirerek sermayenin kârlılık oranlarının aşağıya düşmesine mani olduğunu belirtmektedir. Ortak tüketim araçlarının örgütlenmesi ekonomik boyutları olan bir kavram olmakla birlikte kenti iktidar ilişkileriyle de ilintilendirmektedir (Castells, 2017, s. 41). Castells (2017, s. 56) kapitalizmin farklı evrelerinin ve belirli tarihsel dönemlerinin kent modellerinin belirlenmesinde başat faktörler olduğunu ifade etmektedir. Marksist çizgiyi açıkça terk edişi ile Castells kent ve mekânın, sermayenin mantığı bağlamında anlaşılabilceği görüşünü kuvvetle reddeder. Hatta sınıf ve sınıf mücadelesi kavramlarının kentsel sosyal hareketlerin

anlaşılmasında yararlı olduğunu bile kuşkuyla karşılar (Harvey, 2016c, s. 179).

Harvey, kapitalizm çerçevesinde kent olgusunu birikim ve sınıf mücadelesini göz önünde bulundurarak yorumlar (Harvey, 2016c, s. 93). Harvey için mekân, ontolojik bir kategori değil, insanı şekillendiren ve onun tarafından şekillendirilen toplumsal bir boyuttur (Katznelson, 2016, s. 10). Harvey üretim tarzları ile bunlarla uyumlu kent biçimleri için bir genelleme yapmanın mümkün olduğunu söyler (Harvey, 2016b, s. 181). Harvey, kapitalizmin farklı tarihsel dönemlerine ait farklı mekânsal sabitleyenleri gerektirdiğini ifade eder (Urry, 2018, s. 43). Harvey'in yaklaşımının temelinde hâkim birikim rejimleri kapsamında kentleşme süreçlerine bakmak vardır. Bu çerçevede fordist ve post-fordist birikim rejimleri ile kentleşme modelleri arasında ilişki kurmaktadır (Şengül, 2009, s. 21). Harvey, artı değer gerçekleştirilme mekânı olarak kenti sorunsallaştırır ve sermayenin dolaşımı dâhilinde üretim ile gerçekleştirme arasındaki ilişkilere değinir (Harvey, 2016a). Harvey kenti, sanayi üretimine, yani sermayenin birinci çevrimine paralel olarak çalışan ve sermayenin birinci çevrimi tıkanığında sermayenin aktığı bir alan işlevi gören sermayenin ikinci çevriminin işleyişi kapsamında değinmektedir (Merrifield, 2017, s. 49).

1.3.2 Kentleşme

Kentleşme, endüstrileşme ve ekonomik gelişmeye koşut olarak kent sayısının artması ve kentlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplumda artan nispette örgütlenmeye, uzmanlaşmaya ve insanlar arası ilişkilerde kentlere özgü değişikliklere neden olan nüfus birikimi süreci olarak tanımlanmaktadır (Keleş, 1980, s. 70). Kentleşme olgusu, içerisinde kent sayısının artışı, kent nüfusunun artışı ve kentsel mekân büyüklüğünün artışı içermektedir.

Daha önce de belirttiğimiz üzere bu çalışmada kentleşme olgusunu temelde sermaye birikimi, meta ve işgücü pazarı oluşturma süreçleri ile birlikte değerlendireceğiz. Buradan hareketle de kentleşme olgusunun her zaman sınıfsal bir olgu olageldiği, bu durumun kapitalist dönemde de

devam ettiği (Harvey, 2015b, s. 45) ve kentleşmenin temelde kapitalizmin ihtiyaçlarına cevap vermeye yönelik bir olgu olduğu vurgulanacaktır. Mumford'un (2019, s. 51) da belirttiği üzere ilk kentlerden bugünün kentlerine değin kentleşme, egemen bir azınlığın ihtiyaçlarını karşılamak için oluşturulan örgütlenmeyi ifade etmektedir. Bununla birlikte kentleşme sürecini, toplumsal sınıflardan ya da gruplardan birini destekleyen ve diğelerini dışlayan kaba bir ayırımla değil, daha çok toplumsal sınıf ya da gruplar arasındaki etkileme, etkilenme, mücadele ve uzlaşma süreçlerini dikkate alarak anlamaya çalışmak gerekmektedir (Aslan, 2019, s. 23).

Kentleşme olgusunun sadece kapitalizme özgü bir olgu olmadığı kentlerin tarihsel gelişim sürecinden de anlaşılacaktır. Kentleşme, tarihin her döneminde ekonomik fazlaların kullanılmasını, üretimini, birikimini ve emilimini amaçlamıştır. Kapitalizm bunun sadece özel bir varyasyonudur (Harvey, 2016c, s. 85).

Kentleşme olgusunun meydana geldiği ve hızlandığı iki önemli tarihsel dönem karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki Tarım Devrimi iken, diğeri de Sanayi Devrimidir. Tarım Devrimi ile ilk kentleşme süreci başlarken Sanayi Devrimine kadar oldukça yavaş bir tempoda ilerlemiştir. Modern kentleşmenin yaygınlaşması endüstriyel kapitalizmin üretim sisteminin hâkim biçim olarak ortaya çıkışıyla olmuştur (Giddens, 2008, s. 254). Üçüncü kentleşme dalgası ise dünyanın azgelişmiş ülkelerinde yaşanmakta olup insanlık tarihinin en büyük kentleşme dalgası olması beklenmektedir. Florida (2017, s. 211) önümüzdeki yüzyıl içerisinde ihtiyaç duyulacak kentsel altyapının % 60'ının henüz inşa edilmediğini belirtmektedir. 1990-2015 arasındaki dönemde azgelişmiş ülkelerin kentsel nüfusları 2 katına çıkarken, kentsel alan miktarı 3,5 kat artış göstermiştir (Florida, 2017, s. 223).

Sanayi Devrimi ile endüstrileşme kentlerin boyutunu, işlevini ve biçimini şekillendirmiştir (Katznelson, 2019, s. 116). 19'uncu yüzyılda sanayileşmeye, dikkat çekici bir hızla kentleşme eşlik ediyordu (Beaud, 2021, s. 149). Sanayileşme aynı derecede kentleşme demekti (Harvey, 2015a, s. 117). Sanayi Devrimi'nin başında dünya nüfusunun % 3'ü şehirlerde yaşarken 1900'lerin başında bu oran % 15'e çıkmıştır (Florida,

2017, s. 212). Sanayi çağı ile sermaye ve nüfus merkezileşmiştir. Kent ne kadar büyük olursa sağladığı faydalar da o derece büyüktür (Engels, 2019a, s. 63). Lefebvre'in (2014, s. 29) de belirttiği üzere merkezileşmiş ve yoğunlaşmış mekânın örgütlenmesi kârların artırılmasında yardımcı olmuştur.

Az gelişmiş ülkelerde kentleşme dinamikleri 19'uncu yüzyıl sonları ve 20'nci yüzyıl başlarında Batı'da gözlenen kentleşme dinamikleriyle farklılıklar gösterir (Davis, 2020, s. 26). Sanayi Devrimi sonrasında özellikle 1873 krizi ile birlik kentleşme olgusu iki boyutlu bir hal almıştır. Merkez ülkelerin kentleşmesi ile çevre ülkelerin kentleşmesi farklı özellikler arz etmiştir. Merkez ülkelerde kentleşmenin temelinde sanayileşme yatarken çevre ülkelerde sanayileşmenin merkezde olmadığı bir kentleşme süreci yaşanmıştır. Bu farklılıkların temelinde emperyalist kapitalizmin ihtiyaçları bulunmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında özellikle merkez ülkelerdeki ekonomik büyüme kentleşmede yeni bir atılıma neden olmuştur (Beaud, 2021, s. 316). İkinci Dünya Savaşı sonrasında az gelişmiş ülkelerde de kentleşme süreci hızlanmıştır. Bu dönemde az gelişmiş ülkelerde görünen kentleşme türü "aşırı kentleşme" olarak sınıflandırılmaktadır. Aşırı kentleşme gerçek bir endüstrileşmeye dayanmayan, kentlerdeki işsiz ve gizli işsiz sayısını ölçüsüz olarak çoğaltan, hızlı ve düzensiz kentleşme türü (Keleş, 1980, s. 21) olarak tanımlanmaktadır. Sanayisiz kentleşme, ilerleyen teknoloji sayesinde gelişen esnek çalışma modellerinden ziyade 1970'lerin sonundan itibaren az gelişmiş ülkelerde IMF öncülüğünde uygulanan ekonomi politikalarından kaynaklanmaktadır (Davis, 2020, s. 28). Aşırı kentleşmenin yaşandığı ülkelerde büyük kentler, orta büyüklükteki ve küçük kentlere kıyasla çok daha hızlı büyümüştür (Keleş, 2017, s. 49).

Bu noktada kullanılan bir diğer kavram ise "bağımlı kentleşme"dir. Bağımlı kentleşme kavramı ilk kez Castells tarafından öne sürülmüştür. Castells (1979, s. 40) az gelişmiş ülkelerde devam eden kentleşme sürecinin, sanayileşmiş ülkelerin deneyimlediği sürecin bir kopyası olmadığını belirtir. Bağımlı kentleşme az gelişmiş ülkelerin, kentleri ve

kentleşme biçimleri aracılığı ile gelişmiş ülkelere bağımlı kılındığı kentleşme türü (Keleş, 1980, s. 23) olarak ifade edilebilir.

Castells gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkeler arasında kentleşme üzerinden kurulan bu ilişkiyi, tek bir gelişmenin farklı dizileri olarak değil, verili bir tarihsel dönemde, farklı toplumsal formasyonların çeşitli işlevleri yerine getirdiği ve bu işlevlere ve eklemleme biçimlerine karşılık gelen özelliklerini sunan bir genişleme biçimi olarak yorumlamaktadır. Bu kentleşme modelinin kalkınma temelinde, egemenlik ve bağımlılık ekseninde etrafında örgütlenen bir yapıda bu ülkelerin farklı rolleri tarafından üretildiğini ifade eder (Castells, 1979, s. 43-49).

Azgelişmiş ülkelerin kentleşme sürecini açıklamaya yönelik bir diğer yaklaşım da “tek büyük kent” yaklaşımıdır. Bu yaklaşım nüfusun bir ya da iki merkezde toplanması, ülke kaynaklarının bu merkezlerce emilmekte olması gözlemine dayanmaktadır ve ekonomistlerce bu tür bir kentleşme politikasının ekonomik gelişme sürecinde sermayenin ve yetişmiş insan gücünün bir merkezde toplanarak ölçek ekonomilerinden yararlanılması amacıyla gerekli olabileceği ifade edilmektedir (Keleş, 2017, s. 131-132). Merkez ülkelerle bağların kurulmasını sağlayan çevre ülke kentleri ulusal düzeyde sermaye yoğunlaşmasında dengesizliğe yol açarak ulusal kaynakların büyük bir kısmını kendilerine çekmişlerdir. Bu nedenle çevre ülkelerde kendilerine bağımlı alt merkezleri olan baskın kentler meydana gelmiştir. Ekonomik açıdan sömürge, yarı sömürge ülkelerin ticarete açık liman kentleri aşırı büyüme sendromundan mustarip olagelmışlerdir (Oyan, 2016, s. 348). Tek büyük kent, tarımsal üretim yapısına dayanan, fakat dışa dönük yoğun bir ticarete bağlı bir bölge ekonomisini bütünleştiren düzeninin sosyo-ekonomik örgütlerinin yerleşme yeri olarak ortaya çıkmaktadır (Kıray, 1998, s. 40). Tek büyük kent geri kalmışlıkla birlikte bulunur (Kıray, 1998, s. 60). Tek büyük kent olgusu dışa bağımlı dış ticaretin dışa dönük, kökü limanlarda olan dengesiz bir ulaşım ve haberleşme geliştirdiği toplumlarda ortaya çıkmıştır (Kıray, 1998, s. 107). Çevre ülkelerin merkez ülkeler ile ilişkisini sağlayan liman kentleri kapitalizmin ilk evrelerinde birer ticaret merkezi hüviyeti sergilemişlerdir. Kapitalizmin ilk evrelerinde üretim fazlasını emen bu

kentler zamanla merkez ülkelerin sermaye fazlalarının soğurulduğu merkezler olmuştur. Bu süreci emek gücünün bu kentlere akması takip etmiştir. Tek büyük kentleşme sürecinde, birtakım imkânlar ortaklaşa kullanıldığı içindir ki işçilerin bir yerde yoğunlaşması emek gücünün yeniden üretim maliyetlerini azaltmıştır (Smith, 2017, s. 182). Bu sürecin sonunda hem küresel ölçekte hem de ulusal ölçekte kentler arasında hiyerarşik bir ilişki doğmaktadır. Braudel (2017a, s. 433) de kentlerin bazılarının efendi bazılarının ise hizmetçi olduğunu ifade ederek kentler arasındaki bu hiyerarşik ilişkiye atıfta bulunmuştur.

Sassen, 1970 sonrası küreselleşme eğilimleri ile şekillenen kentleşme pratiği içinde “küresel kent” olarak tanımladığı merkezlerin öneminin arttığını belirtmektedir. Sassen küresel kentlerin üstlendiği işlevleri yoğunlaşmış komuta merkezleri olmak, finans ve bankacılık gibi uzmanlık gerektiren faaliyetleri barındırmak, yeniliklerin üretim merkezi olmak, üretilen ürün ve hizmetlerin piyasası olmak olarak sıralamaktadır (Sassen, 1991, s. 3-4). Sassen 1970 sonrası kentleşme sürecinde önemli bir hususun da ekonomik faaliyetin coğrafi dağılımı olduğunu belirtir. Sassen ekonominin coğrafi dağılımını sermayenin gelişmiş sektörlerindeki güçlü sendikalaşma eğilimine karşı işleyen, ucuz işgücüne ulaşmayı amaçlayan bir mekanizma olarak tanımlar ve farklılaştırılmış emek arzının yeniden üretilmesini sağlayan bir eğilim olarak görür (Sassen, 1991, s. 31). Sassen 1970 sonrası kentleşme eğilimlerinin ekonomik küreselleşmenin yeni biçimlerini sembolize ettiğini savunur. Bu dönem kentleşmesinin ifadesini bulduğu üç kent tipini küresel kentler, ihracata yönelik üretim bölgeleri ve offshore bankacılık merkezleri olarak ifade eder (Sassen, 2000, s. 20-21).

Kentleşme kavramı içerisinde çalışmamız kapsamında incelenmesi gereken ve Sassen’in “küresel kent” tanımlaması ile bağıntılı kentleşme türlerinden birisi de “metropolitan kentleşme” modelidir. Metropolitan kentleşme genellikle kentleşme olgusunun ileri ve özel bir halidir ve içine aldığı farklı büyüklüklerdeki ve uzaklıklardaki yerleşmelere çeşitli fonksiyonlar (sanayi, tarım) yerleşirken merkezdeki metropolitan kentte de kendine özgü başka bağıntılar, başka vasıfta bir işgücü yerleşmektedir (Kıray, 1998, s. 107). Metropolitan kentleşme beraberinde banliyöleşme ve

ofis alanı talebinin artması ve sanayinin çevre kentlere kaymasını getirmektedir. Ulaşım imkânları el verdiği sürece sanayi, metropol kentin bitişik çevresinden de daha öteye daha küçük kentlere kaymaktadır. Kontrol ve idare metropol kentte, üretim çevrede devam etmektedir. (Kıray, 1998, s. 159). Metropolitan kentin merkezi iş alanı karar alma, koordinasyon fonksiyonlarını yüklenir. Metropolitan kent, tüm karmaşık iş teşekkülleri ve mali kurumlar yanında çoğu zaman kendi sınırlarını da aşan bir kültür yaratma ve yayma mekânıdır.

Kentleşme süreci sermaye birikimine yardımcı olma, meta ve işgücü pazarı oluşturma amaçlarına ulaşabilmek için içerisinde pek çok alt süreci barındırmakta ve pek çok enstrüman kullanmaktadır. Emegın yeniden üretimi, göç, tüketim bu alt süreç ve enstrümanlardan bazılarıdır. Bu alt süreçler ve enstrümanlar birbirleriyle diyalektik bir ilişki içerisinde ve birbirlerini etkileme, değiştirme ve dönüştürme eğilimleri sergilemektedir. Bu alt süreçlerin ve enstrümanların ayrıca incelenmesi kentleşme sürecinin sermaye birikimine yardımcı olma, meta ve işgücü pazarı oluşturma amaçlarına nasıl yöneldiğini daha rahat görmemize yardımcı olacaktır.

Emegın yeniden üretimi

Kent, Castells için emek gücünün yeniden üretiminin mekânsal birimidir (Merrifield, 2017, s. 17). Emegın yeniden üretimi bir yanıyla kentleşme süreciyle ilgiliyken bir boyutuyla kentlileşme süreciyle ilgilidir. Bu bölüm altında öncelikle emegın yeniden üretiminin kentleşme boyutu incelenecektir.

Emek gücünün üretilmesi kısa ve uzun dönemlerde incelenmelidir. Kısa dönemde emek arzı esnekliğı son derece düşüktür ve bu durumu aşmanın temel yolu göçtür. Göç süreci kendi içerisinde kırdan kente göç, kentten kente göç süreçlerini içeren iç göç ve dış göç gibi iki temel alt süreci barındırmaktadır.

Kentleşme olgusunun nüfus hareketi boyutunu göç süreci oluşturur. Kıray (1998, s. 141) kentleşme olgusunu her şeyden önce nüfusun büyük kısmının tarımdan ve topraktan kopup tarım dışı alanlarda, dolayısıyla

kentlerde hayatlarını kazanmaya ve yaşamaya başlaması olarak yorumlanmaktadır. Bu süreci besleyen temel olgulardan birisi ise kırdan kente göç olgusudur. Kır nüfusunun bir bölümü, sürekli olarak, kent proletaryasına dönüşmeye hazırdır ve bu dönüşüm kapitalist üretimin tarım alanını hükmü altına aldığı ölçüde gerçekleşir (Marx, 2013b, s. 620). Kırdan kente göç yedek işgücü ordusunu oluşturan göreceli artı nüfusun üç biçiminden biri olan saklı artı nüfusu yedek işgücü ordusuna katmaktadır (Oğuz, 2020, s. 51). İç göç sürecinin bir alt sürecini oluşturan ve belli bir gelişmişlik seviyesine ulaşan ülkelerde görülen kentten kente göç olgusudur. 20'nci yüzyılın ortalarından itibaren kırdan kente göç akımı azalma eğilimi göstermeye başlamış ve kentsel bölgeler arasındaki göç akımı yükselmeye başlamıştır (Sert, 2016, s. 35-36).

Kentleşme sürecinde sadece kırdan kente ya da kentten kente göç şeklindeki iç göç değil dış göç süreçleri de önemli bir yer tutmaktadır. Dış göç kapitalizmin her evresinde önemli bir olgu olagelmıştır. Ticaret kapitalizmi döneminde yaklaşık 12 milyon Afrikalı köleleştirilerek Kuzey ve Güney Amerika'ya götürülmüştür; aynı dönemde Avrupa'dan Amerika'ya yaklaşık 2 milyon Avrupalı göç etmiştir (Faulkner, 2021, s. 180). Emperyalist kapitalizm ile birlikte azgelişmiş ülkelere, gelişmiş ülkelere işçi göçü artmış, işçiler arasında da ayrıcalıklı kategoriler yaratarak onları proletaryadan ayırma eğilimi göstermiştir (Lenin, 2018, s. 114). İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaklaşık 15 yıllık bir dönemde Batı Almanya'ya 2 milyonu geçkin, Fransa ve Benelüks ülkelerine yine 2 milyona yakın emek göçü gerçekleşmiştir. Avrupa'da yedek işgücü ordusunu yeniden yapılandırmasına izin veren emek göçü olmasaydı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan büyük üretim genişlemesi kâr oranında büyük ölçüde bir düşüş olmaksızın başarılamazdı (Mandel, 2008, s. 230-231). Ayrıca kitlesel göç olgusu, işgücünün farklı etnik, dini kökenlerden gelen kişilerden oluşmasına sebebiyet vererek dinin ve etnisitenin işçi sınıfı ideolojisiyle yarışan bir ideoloji olmasına yol açar (Therborn, 2008, s. 85).

Uzun dönemde emek gücünün yeniden üretimi geniş bir yelpazeye yayılan fiziksel ve sosyal altyapı yatırımları ile ilgilidir. Bu altyapıların

bazıları konutlar, yollar, köprüler, alışveriş merkezleri ve sağlık kuruluşlarını kapsayan yapılı çevre şeklinde toprağa yerleşiktir. Ayrıca emek gücünün niteliklerini yükseltmeye yönelik eğitim mekânları olan yerlerin inşası da emeğin yeniden üretimi açısından önemlidir. Harvey (2016c, s. 100-102) emek gücünün yeniden üretimi süreçleriyle doğrudan ilgili olan altyapı yatırımlarına ikincil sermaye döngüsü, sosyal harcamalara üçüncül sermaye döngüsü adını vererek sermaye birikimi ile ilişkisini de vurgulamaktadır.

İç pazarın oluşturulması / Tüketim

Marx'ın (2013b, s. 715) ve Engels'in (2019a, s. 143) izah ettiği üzere kır nüfusunun yerinden edilmesi hem iç pazarın yaratılmasında önemli bir etkidir hem de ücretler üzerinde baskı yaparak sermaye birikimi üzerinde pozitif etkiye sahiptir.

Kapitalist birikimin devam edebilmesi ihracattan kaynaklanan talep artışı bir yana bırakılırsa, efektif talep miktarı üretimdeki artışı soğurabilecek bir iç pazarın yaratılmasını gerektirir (Harvey, 2016c, s. 165). Buhar makinası, demiryolu ve otomobil; her biri göçlere ve yeni topluluklar kurulmasına hizmet ederek iktisadi coğrafyayı tamamen dönüştürmüş, yeni hizmet ve mal üretimini gerekli kılmış, dolayısıyla da farklı sanayi ürünleri için pazarları genişletmiştir (Baran & Sweezy, 1970, s. 267). Bu pazarlar temelde kentsel nitelik taşımaktadır. Mumford'un (2019, s. 608) belirttiği üzere günümüzün hâkim ekonomik yapısı büyük kentle yakından ilişkili olmayan hiçbir girişimin başarı şansının olmadığı bir kent ekonomisidir.

Ulusal ölçekte nüfusun yoğunlaştığı merkezler olması hasebiyle kentler önemli tüketim merkezleridir. Bu merkezlerin çevreyle olan bağının kurulması, tüketimin gerçekleştirileceği yapılı mekânların inşa edilmesi, kırsal alandaki üretimin kentlere ulaşımının sağlanması bir iç pazarın oluşması açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda emekçi sınıfın satın alma gücünün oluşturduğu iç pazarın büyüklüğü birikim açısından hiç de önemsiz değildir (Harvey, 2016c, s. 124)

Marx (2013a, s. 29) tüketimin üretime dürtüsünü verdiğini söyler. Bununla birlikte sermaye üzerine kurulu üretimin var olan tüketimin nicel genişlemesine, var olan gereksinimlerin daha geniş bir çevreye yayılmasına ve yeni gereksinimlerin yaratılmasına ihtiyaç duyduğunu belirtir (Marx, 2013a, s. 294). Bu noktada da kentler önemli işlevler görmektedir. Kent ve kentsel mekânlar, tüketime anlam veren üstün bir tüketim malı haline gelir (Lefebvre, 2007, s. 90). Tüketimin mekânsal işbölümünü yenilemek yeni pazar alanlarının yaratılmasını sağlar (Özgül, 2020, s. 135). Örneğin mekânsal gelişme stratejisi olarak banliyöleşme ile tüketimin organize edilmesi arasında sağlam bir bağ vardır. Banliyöler dayattığı yaşam pratiklerinin sergilendiği mekânlar olarak, kente uzaklığın getirdiği ulaşım sınırlılığı gibi nedenlerle spesifik tüketim alanları oluşturur (Serter, 2018). Bununla birlikte Veblen'in (2005, s. 66) maddi gücü göstermenin yolu olarak tanımladığı gösterişsel tüketimin ağırlıklı kısmı kentsel yaşama dair harcamalardır. Bu harcamaların en başında ise konut gelmektedir.

Kentleşme ile birlikte, mekân ve zaman, temiz hava, yeşillik, sessizlik metalaşır. Metalaşma süreci ile bu metaların eşitsiz toplumsal dağıtımı toplumsal hiyerarşinin somut göstergesi haline gelir. Bunun sonucunda zamana, temiz havaya, yeşil alana sahip konut alanları gösterişçi tüketimin merkezleri haline gelir. Ayrıca kentler gösterişçi tüketimin zeminini oluşturan zevklerin, arzuların, taleplerin ve ihtiyaçların yaratıldığı yerlerdir.

Sermaye birikiminde sürekliliğin sağlanması

Sermaye birikimi ve kentleşme süreci el ele yürür (Harvey, 2016c, s. 42) ve kentleşme, sermaye ve emek fazlasının soğurulmasında kilit rol oynar (Harvey, 2015b, s. 88). Harvey yapıları alanların aşırı birikim sorununun çözümünde önemli rol oynadığını belirtmiştir (Şengül, 2009, s. 20). Özellikle 1970'lerin sonlarından itibaren üretim ekonomisinin krizinde sermayenin kent toprağına olan ilgisi artmıştır (Davis, 2020, s. 110). Büyük gelişme halindeki kentlerde arsa spekülasyonları mali sermaye için son derece kazançlı bir alan olagelmıştır (Lenin, 2018, s. 61). Neo-liberal politikalar eşliğinde sermaye hiç olmadığı kadar kendini maddi

retimden bağımsız kılmış (Harvey, 2012, s. 32) ve kentsel mekâna yönelmiştir.

Özellikle neo-liberal kapitalist dönem ile birlikte kentsel mekânda sermaye birikimine öncelik verildiği görülmektedir (Kahraman, 2021, s. 58). Bu dönemde kentsel rantlar sermaye birikiminin önemli bir unsuru haline gelmiştir (Güler, 2013, s. 340). Kent toprağı mali sermayenin ilgi alanına girerek başlıca ihtiyaçların karşılanması için kullanılan bir araç değıl, sermaye birikimi sağılamak için kullanılan bir araç haline gelmiştir (Turan, 2009, s. 66-67). Bununla birlikte kentsel rant üzerine sürdürülen mücadeleler, bireysel gç ve mücadelenin ötesinde toplumsal kesimlerin ve grupların mücadelesine dönüşmüştür (Aslan, 2019, s. 24). Bu bağlamıyla da kentsel rantlar iktidar ilişkilerine konu olmuştur.

Neo-liberal kapitalizmde kentsel rantlar küresel kapitalizme eklemlenmenin mühim bir enstrümanı olmuştur (Turan, 2009, s. 14). Neo-liberal dönemde küresel sermayeden daha fazla pay alma rekabeti içerisindeki kent yönetimleri, ayrıcalıklı imar hakları vasıtasıyla sermayenin talepleri doğırtusunda kentleri şekillendirmişlerdir (Serter, 2018, s. 78). Güler (2016, s. 90) neo-liberal dönemde uluslararası sermaye için az gelişmiş ülkelerde yüksek kâr oranlarının imalat sektöründe olduğından daha çok alt yapı sektöründe olduğınu ileri sürmektedir. Harvey (2016c, s. 205) konutlar, okullar, yollar, köprüler, oteller, alışveriş merkezleri ve sağık kuruluşlarını kapsayan yapılı evre şeklinde toprağı yerleşik olan altyapı yatırımlarının hem üretimi (sabit sermaye), hem de tüketimi (tüketim havuzu) destekleyen mekânsal yönden spesifik kaynak komplekslerini oluşturduğınu ve büyük miktarlarda uzun dönemli ve coğrafi yönden sabit sermaye yatırımını emdiğini vurgular (Harvey, 2016c, s. 205). Kentte yıkım ve yeniden yapıım kapitalist ekonominin temel karakteristik özelliklerinden biridir (Mumford, 2019, s. 481).

Neo-liberal kapitalizm döneminde turizm sektörü de sermaye birikimi için önemli bir alan haline gelmiş olup turizm ve kentleşme dinamikleri arasında güçlü bir bağı kurmuştur. Bu bağı Harvey (2015b, s. 154-158) kentsel girişimcilik ve tekel rantı kavramları üzerinden açıklar. Neo-liberal politikaların yönlendirmesiyle rekabete giren kentlerin

geliştirdiği girişimcilik anlayışı ile kentler sahip oldukları benzersiz, otantik ya da özel doğal, kültürel ve tarihi alanları kitlesel turizmin tüketimine açmaktadırlar. Bu süreç içerisinde yeni seyahat biçimleri ve deneyimlerini içeren devasa turizm endüstrisi modern yaşamın yeniden örgütlenmesine yol açmıştır ve bu dönüşüm içerisinde kentsel alanlar merkezi bir yere sahip olmuştur. Bu süreçte doğa ve kentsel peyzajlar yeniden örgütlenmiştir (Urry, 2018, s. 213-216). Turizm endüstrisi kentsel peyzajı, kültürü, tarihi ve doğayı metalaştırırken bu metaların piyasaya sürülebileceği merkezleri de oluşturmaktadır.

Ayrıca kentleşme süreci ile birlikte büyük bir işçi nüfusunu rekabete sokarak ücret düzeyleri üzerinde baskı oluşturmak sermaye birikimi için olumlu bir ortam yaratmaktadır (Coşkun, 2019, s. 67). Kentlerde ihtiyaç anında başvurulana artık emek sayesinde, kapitalistler ücret seviyesini düşük tutabilmekte ve üretimde beliren ani taleplere cevap verebilmektedirler (Mumford, 2019, s. 535).

1.3.3 Kentlileşme

Batı dillerindeki civitas'tan (kent) türeme civilization kelimesi uygarlığı ifade ederken, benzer bir yaklaşım Arapça konuşan coğrafyalara da hâkimdir ve Arapçanın medine (kent) kelimesi de medeniyet kelimesine can vermiştir. (Kılıçbay, 1993, s. 12). Bu durum göstermektedir ki kentleşme süreciyle birlikte kentler tarih boyunca farklı davranış kalıplarının doğduğu merkezler olagelmıştır ve bu davranış kalıpları uygarlık ve medeniyet olarak tanımlanmıştır.

Kentleşme kavramı ile kentlileşme kavramı sıklıkla karıştırılmakta ya da birbiri yerine kullanılmaktadır. Kentlileşme kavramı kentleşme kavramından ayrı olarak kentleşme süreci sonucunda, toplumsal değişimin insanların davranışlarında ve ilişkilerinde, değer yargılarında, tinsel ve maddi yaşam biçimlerinde değişiklikler oluşturması sürecidir (Keleş, 1980, s. 71). Wirth (2002, s. 84), kentlileşmeyi kentlerdeki yaşam biçiminin yapısını belirleyen vasıflar bütünü olarak tanımlamaktadır. Kentleşme kişilerin davranışlarını, düşüncelerini hatta heyecanlarını değiştirir (Kıray, 1998, s. 141). İnsanın maddi yaşam şartlarında, toplumsal ilişkilerinde ve

toplumsal yaşamında gerçekleşen her değişimle beraber anlayış, düşünce ve görüşleri de değişecektir (Marx & Engels, 2022a, s. 73). İşte bu değişim sürecinin kendisi kentlileşmedir.

Daha önce de ifade edildiği üzere bu çalışmada kentlileşme olgusu bir öznellik inşa süreci olarak kavranacak ve bu süreç içerisinde, emeğin yeniden üretimi ve meta pazarlarının derinleştirilmesinin amaçlandığı ileri sürülecektir. Buradan hareketle de kentlileşme olgusunun her zaman sınıfsal bir olgu olageldiği ve kentlileşme süreçlerinin temelde kapitalizmin ihtiyaçlarına cevap vermeye yönelik bir olgu olduğu vurgulanacak ve kentlileşme süreci ile mekânın yakın ilişki içerisinde olduğu savunulacaktır

Mekân yalnızca nesnel bir yapı değil, iç içe geçmiş toplumsal anlam katmanlarıyla toplumsal bir yapıdır (Smith, 2017, s. 122) ve Marx'ın (2022b, s. 22), Feuerbach Üzerine Tezlerin altıncısında belirttiği üzere insan özü, insanların doğasında bulunan bir soyutlama olmayıp, aslında toplumsal ilişkiler bütünüdür. Toplumsal ilişkiler ise mekânsal düzenlemeler yoluyla belirlenebilir. Mekânın düzenlenmesi ve bu düzenlemelere atfedilen anlam özellikle başkalarıyla bir arada yaşarken kim ve ne olduğumuza yönelik kavramsallaştırmalarımızı şekillendirir (Brown, 2021b, s. 62).

Lenin (1975, s. 518) kapitalizmin, tarımla uğraşan nüfus oranını sürekli olarak azaltacağını ve büyük sanayi merkezlerinin sayısını artıracığını; bununla birlikte kaçınılmaz olarak nüfusun kafa yapısında da bir değişikliğe yol açılacağını belirtir. Kapitalist üretim, sadece özne için bir nesne yaratmakla kalmaz, aynı zamanda nesne için bir özne de yaratır (Marx, 2013a, s. 29).

Lenin (2016, s. 41) kapitalizmin, barındırdığı kent kültürüyle, ezilen proleterler sınıfına kendini algılamak, kendi bilincine varmak olanağını sağladığını belirtir. Ancak bu olanak kapitalist sistemde mümkün olduğunca engellenmeye çalışılır. Kent bir bilinç yaratır; ama bu bilinç dikkatleri kapitalist üretim biçiminin altında yatan çelişkilerden başka tarafa yönlendirir (Katznelson, 2019, s. 141).

Kenti değiştirmek yaşamı değiştirmektir (Bumin, 2016, s. 13) ve bilincin üretimi maddi yaşamın üretiminin bir parçasıdır (Smith, 2017, s. 72). Mumford (2019, s. 208) Hippodamos'dan bahsederken kentin formunun kentin içindeki toplumsal düzenin biçimi olduğu ve bunlardan birini yeniden düzenlemek için diğerinde ona uygun değişiklikler yapmak gerektiğini fark eden ilk kişi olduğunu ifade eder. Smith (2017, s. 122-124) mekân üretiminden sadece mekânın fiziki üretiminin değil, bununla birlikte mekânın bilincinin üretiminin de kast edildiğini vurgular.

Bu bağlamda kentin değişimi ile insanların davranışlarında ve ilişkilerinde, değer yargılarında da değişim yaşanacaktır ve yaratılan değişimler ile kapitalist kentleşme sürecinde tüketim kültürünün, mülkiyetçi bireyciliğin etkisinde, ırksal, dinsel ve etnik kimlikler üzerinden sınıf bilinci zayıflamış bir kentli öznelliği, kentli bilinci hedeflenmektedir. Kentlileşme sürecinde temelde emeğin yeniden üretimi ve meta pazarlarının derinliğinin artırılması amaçlarına ulaşabilmek için kentsel ayrışma, tüketim, yoksulluk ve güvensizlik hissi gibi enstrümanlar kullanılmaktadır.

Emeğin yeniden üretimi

Emek gücünün yeniden üretimi sadece nitelikliliğinin yeniden üretimini değil, aynı zamanda mevcut sistemin kurallarına boyun eğmesinin de yeniden üretimini gerektirir (Althusser, 2002, s. 23). Emek gücünün yeniden üretimi düşünel tutumları, itaat düzeylerini; iş ahlakının ve mülkiyetçi bireyciliğin yaygınlığını; eski ırksal, dinsel ve etnik bölünmelerden doğan kırılmaları da içerir. Kapitalistlerin sıklıkla uyguladığı böl yönet taktikleri sınıf mücadelesinin dinamiklerini kavramak açısından birinci derecede önemlidir (Harvey, 2016c, s. 125). Bu açıdan kentsel ayrışma mekanizması emeğin yeniden üretiminde önemli bir yer tutmaktadır.

Günümüz kentlerinde nüfus; sınıf, ırk ve kültür üzerinden tekrar tekrar ayrışır (Park, 2021a, s. 48). Gelir, ırksal ve etnik kimlikler, toplumsal statü ve önyargılar kentsel nüfusun farklı yerleşim alanlarına yönelmesinde başlıca etmenler arasındadır (Wirth, 2002, s. 94).

Florida (2017, s. 161-190) yamalı bohça (patchwork) kent kavramsallaştırması ile kentsel ayrışma olgusunu kent içinde kümelenen avantaj ve dezavantaj bölgeleri üzerinden değerlendirmiştir. Ekonomik eşitsizlikler aynı zamanda uzamsal bir ayrışmayı da beraberinde getirerek kentsel ayrışma sürecini tetikler (Florida, 2017, s. 135). Kentsel ayrışma sonucu oluşan yoksul mahalleleri sadece ekonomik kaynaklardan yoksun değildir; bununla birlikte yukarı yönlü ekonomik hareketliliği sağlayacak sosyal kurumlardan da yalıtılmıştır ve yoksulluk kuşaklar boyunca aktarılır (Florida, 2017, s. 140).

Kentsel ayrışma sadece yoksul mahalleleri üzerinden ifade edilemez. Neo-liberalizm altında toplumsal ve kültürel olarak kutuplaşan kentlerde yoksullaştıkça kendi içinde ırk, din, dil kümelerine bölünen kalabalıklar oluşmaktadır (Weyland & Öncü, 2020, s. 10). Bunun yanı sıra kentsel ayrışma kapitalist toplumdaki toplumsal ilişkilerin yeniden üretimi bağlamında da değerlendirilmelidir. Kentsel ayrışmanın yaşandığı mahalle ölçeği, toplumsal iletişimi, organizasyonu, kontrolü ve düzeni sağlamak için oluşturulan, yönetim sistemindeki en küçük birimi ifade eder (Aslan, 2019, s. 27). Semtler, mahalleler bireylerin değerlerini, isteklerini, tüketim alışkanlıklarını, piyasa kapasitelerini ve bilinç durumlarını oluşturmasını sağlayan, karşılıklı sosyal etkileşimin gerçekleştiği ortamlardır. Büyük nüfus yoğunlaşmalarının birbirinden farklı topluluklara bölünmesi Marksçı anlamda sınıf bilincinin bölünmesine yol açar (Harvey, 2016c, s. 170).

Kentsel ayrışma ekonomik ve coğrafi bir farklılaşmayı ifade ettiği gibi gündelik pratiklerin, davranış kalıplarının da kent mekânında ayrışmasını ifade eder. Kentsel ayrışmanın coğrafi ayrışma boyutu sonucu oluşan mekânları habitus kavramı ile değerlendirmeye çalışmak bu mekânların emeğin yeniden üretilmesi işlevlerini anlamak açısından faydalı olacaktır.

Pratikleri ve pratiklerin algısını örgütleyen, yapılandıran bir yapı olarak habitus, aynı zamanda yapılandırılmış bir yapıdır (Bourdieu, 2015b, s. 255). Habitus hem toplumsal yapının bir ürünüdür, hem de toplumsal yapıları yeniden üreten toplumsal pratiklerin yaratıcısı bir yapıdır; hem öznel hem de nesnel; habitus hem mikrodur (bireysel ve kişilerarası

düzeyde işleyen) hem de makrodur (toplumsal yapıların bir ürünü ve üreticisi). Habitus, uygulamayı belirleyen katı kurallar kümesinden çok, bireylerin strateji geliştirmesine, yeni durumlara uyum sağlamasına ve yeni uygulamalar icat etmesine olanak tanıyan gevşek bir yönerge kümesidir. Yapısal veya sınıfsal bir konumu paylaşan bireyler, ortak bir habitus üreten benzer, tekrarlayan deneyimlere sahiptir ve bu da toplumsal pratikleri yapılandırır. Habitus kurallar ve sınırlar koyar ancak bireysel yeniliğe izin verir. Dolayısıyla, bireyler ne tamamen özgür aktörlerdir ne de toplumsal yapının pasif ürünleridir; toplumsal yaşam ne yalnızca öznelidir ne de yalnızca anlamlardan ve gönüllü eylemlerden oluşur, ne de yalnızca nesnelidir veya toplumsal yapısal süreçler tarafından yönlendirilir (Seidman, 2017, s. 146).

Kentsel ayrışma sonucu oluşan sınıfsal, etnik veya dini sınırlar farklı habituslar oluşturarak bu habituslar içerisindeki kuralları belirler; bireylerin değerlerini, beklentilerini, tüketim alışkanlıklarını, toplumsal pratikleri yapılandırır. Coşkun'un (2019, s. 17) da belirttiği gibi sınırlar kendi rasyonalite çerçevesi dışındaki yaşam ve düşünce şekillerini mümkün deneyim alanının dışında bırakan bir iktidar işlevi görür. Mekânsal ayrışma toplumsal bir üründür ve politik iktidarın araçsallığının ayrılmaz parçasıdır (Soja, 2019, s. 170). Bu ayrışma düşük ücret düzeylerini kabul edecek işçilerin yaratılmasını ve sermaye birikimini kolaylaştırmak isteyenlerin uyguladığı yöntemlerden biridir (Wallerstein, 2021, s. 66). Kentsel ayrışma bir "öteki" yaratarak işaretler ve damgalar (Stavrides, 2018, s. 32). Ayrışma süreçleri; kenti, birbirine değen ama iletişime geçmeyen parçalara böler, ahlaki mesafeler kurar (Park, 2021a, s. 79). Bunun sonucunda kentsel ayrışma sınıfsal düzlemde örgütlenememe, sorunlara sınıfsal düzlemde bakamama sonuçlarını doğurur (Şengül, 2009, s. 60).

Tüketim

Debord (1996, s. 93) kentleşme sürecinde, planlanabilir üretim ve tüketim ihtiyaçlarına göre işçilerin denetimli bir şekilde yeniden sisteme dâhil edilmelerinin sağlanmasının zorunluluğundan bahseder. Bu yönden

bakıldığında tüketimi sadece gelirin bir fonksiyonu olarak algılamak eksik bir tanımlama olur (Bourdieu, 2015b, s. 265). Tüketim üretime bağlı olarak, fakat ideoloji ve kültür gibi özgül dolayımmlarla tanımlanır (Lefebvre, 2007, s. 43-44). Bu yönüyle tüketim bir iktidar aracıdır (La Boetie, 2022, s. 44). 1929 öncesi işçi sınıfının sömürsü düşük ücretler, kaba denetim ve disiplin yöntemlerine dayanırken, kitle üretimine geçiş ile birlikte işçi sınıfının kitle tüketimine katılması ve borçlandırma bir sömürü mekanizmasına dönüşmüştür (Beaud, 2021, s. 265, 367).

Tüketim olgusu faydasını en çoğa çıkaran yalıtılmış bireyler üzerinden çözümlenemez. Tüketim toplumsaldır. İnsanların satın aldığı şey temelde başka tüketicilerden oluşan belirli bir toplumsal kompozisyonudur (Urry, 2018, s. 196-197). Tüketimin toplumsal işlevi tüketim aracıyla değerler kodu üreterek toplumsal iletişim kurma işlevidir. Tüketim dinamik ve toplumsal bir davranıştır. Bir baskı, bir ahlak ve bir kurumdur. Tüketim tam anlamıyla grup bütünleşmesi ve toplumsal denetim fonksiyonu gören bir toplumsal değerler sistemidir (Baudrillard, 2023, s. 91-95).

Lefebvre (2007, s. 68) değişen kapitalizm çerçevesinde kitlesel tüketime ve israf, şatafat ve prestij için tüketimi içeren aşırı tüketime geçiş olduğu belirtir. Şatafat ve prestij için yapılan tüketimi Veblen (2005, s. 65) gösterişsel tüketim kavramıyla açıklar ve gösterişsel tüketimin itibar ile eşleştirildiğini belirtir. Yine Lefebvre değişen kapitalizm çerçevesinde artık üretimin bilinmeyen bir pazara değil önceden biçimlendirilen, gereksinimlerin oluşturulduğu bir pazara yönelik yapılmaya başlandığını “bürokratik yönlendirilmiş tüketim toplumu” kavramını kullanarak ifade eder. Günümüzün tekelleri ekonomik yapısında satıcının, alıcının tercihlerini biçimlendirdiği piyasada egemen tüketici fikri büyük ölçüde işlevini yitirir (Crouch, 2014, s. 66). Debord (1996, s. 39) modern tüketimin dayattığı sahte-ihtiyaçlara vurgu yapar ve tüketim sayesinde mutlu bir şekilde birleşmiş toplum imgesinin yaratıldığını, bir sonraki tüketim başarısızlığına kadar toplumdaki gerçek bölünmenin üzerinin örtüldüğünü ifade eder.

Burjuva toplumunda ideolojik vurgu üretim ve bölüşümden ziyade mübadele ve tüketimdedir; zira üretim ve bölüşüm sürecindeki asimetrik

güç ilişkileri ve sömürü yerine, tüketim ve mübadele ilişkilerindeki özgürlük ve eşitlik ilkelerine vurgu yapılır. Bu durum Baudrillard'ın (2023, s. 28) bahsettiği tüketim toplumunun yanlış bilme ve gerçeklik yadsıması özelliğinin bir görünümüdür.

Ayrıca bir iktidar aracı olarak tüketim süreci içerisinde herhangi bir şeyi satın almak belli bir dünyaya giriş yapmak ve bir topluluğun üyesi olmak anlamına gelmektedir. Alışveriş merkezleri, ofis binaları, tema parkları, rezidanslar, güvenli siteleri, marinalar, paket turlar, oteller üzerinden, tüketim aracılığıyla şekillenen bir kentli öznelliği inşa edilmeye çalışılmaktadır. Bu yolla Lefebvre'in (1996, s. 85) belirttiği üzere iktidar kent eliyle bir tüketim toplumu kurmak, kentsel yaşamı denetleyip yönlendirmek istemektedir.

Yoksulluk, rekabet ve güvensizlik hissi

Kent hayatındaki güvensizlik halinin en önemli iki kaynağı yoksulluk ve rekabettir. Yoksulluk ve güvensizlik hissi birbiriyle yakın ilişki içerisinde olan birbirini üreten mekanizmalardır. Bu iki mekanizma kente özgü öznellik inşasında son derece kritik bir yere sahip olup iktidar araçları olarak kullanılmaktadır.

Kent hayatının icadı olan özel mülkiyet kurumuyla birlikte zengin ve yoksul ayrımı kent hayatının ayrılmaz bir unsuru olmuştur (Mumford, 2019, s. 123). Bugün tartıştığımız biçimiyle yoksulluk kapitalizmin ortaya çıkışı ile ilintilidir (Buğra, 2021, s. 25). Yoksulluğu günümüzde bir kıtlık sorunu olarak tanımlamamız mümkün olmayıp, emek maliyetlerinin minimize edilmesi ve işsizliğe dayanan küresel arz sisteminin ürünü olduğu ifade edilebilir (Chossudovsky, 1999, s. 29). Özellikle azgelişmiş ülke kentleri küreselleşen işbölümünde rekabet güçlerini koruyabilmek için ücret seviyesini düşük tutmak zorundadır. Bundan dolayı kentleşme ile birlikte yoksul nüfusun artması bir anomali değil, aksine tam da bu gelişmenin doğal bir sonucudur (Berner, 2020, s. 138).

Yoksulluk en başından itibaren kentteki iş gücünün etkili bir şekilde kontrol edilmesinde önemli bir rol üstlenmiştir (Mumford, 2019, s. 138). Nitekim Tocqueville (1997, s. 59-60) 19'uncu yüzyılın başında yoksullukla

hak temelli değil bireysel hayırseverlik üzerinden mücadele edilmesi gerektiğini savunurken, bireysel sadakanın zenginler ile yoksullar arasında minnettarlık vasıtasıyla değerli bağlar kurduğunu, çıkarları ve koşulları nedeniyle ayrılmış olan iki sınıf arasında sadaka ilişkisi ile uzlaşmanın sağlanacağını savunmuştur. Yoksulluk işçiyi burjuvazinin boyunduruğuna girmeye zorlayan (Engels, 2019a, s. 275), iktidara tabi olanları iktidarın etkilerine duyarlı ve açık hale getiren bir iktidar aracıdır. Ayrıca bugün kırsal nüfus eskisi gibi sonsuz bir işgücü ordusu oluşturmayaacağı için, kapitalizm yardıma muhtaç nüfusa ihtiyaç duyar. (Foucault, 2015, s. 177).

Güvensizlik hissini yaratan bir diğer iktidar enstrümanı rekabettir. Engels (2019a, s. 124) kapitalist üretim sistemini herkesin herkesle savaşı olarak ifade eder ve bu savaş sadece farklı sınıflar arasında verilmekle kalmaz, sınıfların kendi üyeleri arasında da verilir. Foucault'da (2015, s. 104) neo-liberal dönemin karakteristik özelliğinin rekabet olduğunu savunur. Neo-liberal rasyonalite içerisinde tüm aktörler birbirleriyle ve kendi içlerinde rekabet halindedirler. Bu durum toplumdaki tüm dayanışma biçimlerinin temelini zayıflatmaktadır (Brown, 2021a, s. 44-46). Neo-liberal ahlakın model teşkil ettiği günümüzde, kentler artan bireysel yalıtılmanın, endişenin ve kaygının merkezi olmuştur (Harvey, 2015b, s. 56).

Sanayi Devrimi sonrası kentlerde çalışan sınıflarda sürekli kaygı ve güvensizlik halinin yaratılması kapitalist sistemin dayanak noktalarından biridir (Mumford, 2019, s. 525). Simmel (2000, s. 175) kent hayatına hâkim olan para ekonomisinin sonucunda güvensizlik hissini kente hâkim olduğunu belirtir. Foucault'da (2015, s. 57) 19'uncu yüzyıl ile birlikte tehlike kültürünün tedavüle sokulduğunu ve bu kültürel iklimin liberal sistemin şartı olduğunu belirtmektedir.

Güvensizlik duygusu kentlilerde, onlara güvenlik sağlayan her şeye ve her ilişkiye büyük önem vermelerine yol açar (Kıray, 1998, s. 102). Etkin demokratik kurumların koruyuculuğundan yoksun bırakılan işgücünün sosyal dayanışmalar üretebileceği farklı kurumsal biçimlere yönelmesi kaçınılmazdır. Suç örgütleri, dini tarikatlar ve sivil toplum

kuruluşları bu açıdan öne çıkar ve bu örgütlenme tipleri tabanını temsil etmez, kontrol eder (Harvey, 2015a, s. 180, 186).

Günümüzde kentlileşme sürecinde inşa edilen kentli öznelliğinin başat özellikleri rekabetçilik ve güvensizlik hissidir. Güvensizlik hissi öznelliğin inşasında iktidarın işleyişini kolaylaştırmakta ve iktidara direniş olasılığını azaltmaktadır. Kent yoksulları, işsizler, işgücüne marjinal yollarla bağlı olanlar, kadınlar, eksik istihdam edilenler ve göçmenler arasında yayılan güvensizlik hissi klientalist itaatkârlığa, etnik ve dini temelli sosyal dayanışma örgütlenmelerine zemin hazırlar. Bu bağlamda kentlerde yaratılan öznelliklerin inşasında rekabet, yoksulluk ve güvensizlik hissi önemli bir yere sahiptir.

1.4 Kentlerin Kapitalizmle Eklemlenmesi

Kapitalizm her döneminde yayılcı bir karakter sergilemiştir. Marx (2013a, s. 293-296), kapitalist üretim tarzının, dünya pazarı yaratma ve eski üretim tarzlarının yerine sermayeye dayalı üretim tarzını yerleştirme eğilimini veri olarak içinde barındırdığını ve bu sebeple evrensel bir karaktere sahip olduğunu belirtir. Kapitalizmin evrensel karakteri köyleri kentlere bağımlı kıldığı gibi köylü ulusları burjuva uluslara, Doğu'yu Batı'ya bağımlı kılmıştır (Marx & Engels, 2022a, s. 54). Bu yayılcı işleyişin temelinde kentler her daim önemli işlevler yüklenmiştir. Kapitalizmin gelişimi ile birlikte kentler de gelişmiş ve işlevleri dönüşmüş, değişmiş ve artmıştır. Kentlerin yüklendiği işlevler merkez çevre diyalektiği içerisinde de ayrılmış, farklılaşmıştır. İşlevlerdeki ayrışma ve farklılaşma küresel ölçekte kapitalist işbölümünden kaynaklanmıştır. İşlev farklılaşması olsa bile merkez çevre diyalektiği içerisinde kentler her daim sermaye birikiminin düzenliliğinin sağlanması için seferber edilmiştir. Kentler üretim yeri ve pazar işlevleri ile doğrudan sermaye birikiminin merkezleri olurken, sermaye birikiminin düzenliliğini sağlamak adına bir iktidar düzeneği görevi de görmüştür. Kentler bir iktidar kabı olarak tüm üretim ilişkilerini ve buna bağlı iktidar ilişkilerini çepeçevre sarmalamıştır. Kentlerin kapitalizmle eklemlenmesini yukarıda bahsedilen bağlamda kapitalizmin dönemleri

itibariyle ve merkez çevre diyalektiği içerisinde kapitalist işbölümü ile izah etmek gerekir.

Böylesi bir izah çabasında kaçınılması gereken bazı riskler bulunmaktadır. Bütün kentlerin türdeş olarak kabul edilmesi bu risklerin en önemlilerindendir. Kavramların türdeş kılma özelliği “kent” kavramı için de geçerli olup, bu kavramlaştırmanın bizi zaman ve mekânda birbirine benzer olmayan kentleri a priori birbirine benzer olarak kabul etme hatasına düşürme riski her zaman vardır (Kılıçbay, 1993, s. 11). Bununla birlikte bir diğer risk ise kentlerin parçası oldukları büyük toplumun temel yapısına izafe etmeden, tek başlarına var olan topluluklar olarak ele alınması (Kıray, 1998, s. 9) ve kentlerin sadece bölgesel ya da ulusal süreçlerle ilişkilendirmesi, sanki daha üst ölçekli süreçlerden etkilenmeyen ve bu süreçlere etkisi olmayan oluşumlar olarak ele alınmasıdır (Harvey, 2015b, s. 71). Bu hatalara düşmemek adına kentleri ve kentsel olarak tasniflenen sorunları anlamak için, kapitalist üretim tarzındaki tarihsel gelişme ve dönüşümlerin kentle olan ilişkisinin incelenmesi gerekir (Castells, 2017, s. 71). Bu çerçevede kentleri, kapitalizm ile eklemlenme modelini oluşturan merkez çevre ilişkisi içerisinde değerlendirmek gerekmektedir. Bu değerlendirme çerçevesi içerisinde kapitalizmin yıkıcı krizlerle dolu tarihinde kentlerin gelişimini, işlevini ve kapitalizmle eklemlenme süreçlerini kapitalizmin konjonktürel dalgalanmaları üzerinden okumak yerinde olacaktır.

1.4.1 Sermaye birikimi ve kent

Kapitalizmin temel amacı olan sermaye birikiminin düzenli bir biçimde sağlanması, kapitalizmin kentlerle kurduğu ilişkide ana belirleyici mekanizma olmaktadır. Kapitalizm, ürettiği artı ürünün emilmesi için kentlere ve kentleşmeye ihtiyaç duyar (Harvey, 2015b, s. 45). Kapitalizmin her evresinde kentler sermaye birikiminin merkezi olagelmışlerdir. Bununla birlikte kapitalizmin gelişim sürecinde sermaye birikiminin kaynakları çeşitlenmiş, değişmiş, bu da kentleşme pratiklerini değiştirerek kapitalizmin mekânsallığına doğrudan yansımıştır.

Kapitalizmin doğduğu merkez ülkelerde ticaret kapitalizmi döneminden beri kentler önemli ticaret ve finans merkezleri olmuşlardır ve sermayenin aktığı, biriktiği, merkezileştiği noktalar olarak ticaret yolları üzerinde konumlanmışlardır. Bu dönemde kentler ticaret ve finans sermayesinin öbeklendiği noktalar olmuştur. Kentlerin silüetini ticaret sermayesi belirlerken finans sermayesi de kente izini bırakmaya başlamıştır. Ticaret kapitalizmi döneminde hem merkez hem de çevre ülkelerde özellikle liman kentleri önem kazanmıştır.

Kentlerin üretim merkezleri olması ve doğrudan sermaye birikiminin kaynağı olması ise sanayi kapitalizmi ile başlamıştır. Sanayi kapitalizmi döneminde kentlere şeklini veren sanayi sermayesidir. Sanayi kapitalizmi döneminde kapitalist yayılmacılık merkez ülkelerde kent-kır antagonizması üzerinden şekillenmiştir. Sermaye birikiminin getirdiği mecburiyetler sonucunda merkez ülkelerde hızlı bir kentleşme yaşanmış ve kentleşme eğilimi kırsal alana yayılmıştır. Hem hammadde, hem işgücü kaynağı olan kırdan kente hızlı bir kaynak aktarımı olmuştur. Bu dönemde fabrikaların çeperinde önemli nüfus birikimi yaşanmıştır. Nüfusun hızla işçileşmeye başlaması ile birlikte kentler sınıf mücadelesinin merkezi haline gelmiştir. Bu süreçte kentler ticaret sermayesi ile birlikte sanayi sermayesini de kendine çekmiştir. Bu dönemde finans sermayesi de kentlerde birikmeye başlamış ve kentleşme sürecinde önemini artırmıştır. 19'uncu yüzyılın sonuna gelindiğinde merkez ülkeler kendi içinde kapitalist yayılmacılığın sınırlarına ulaşmıştır.

Sanayi kapitalizmi döneminde merkezde yer alan kentler hem üretici etkinliğin merkezi olmuştur ve hem de kapitalizmin ürünlerinin tüketim yerlerine dönüşmüştür. Ancak bu iki fonksiyon arasında çelişki vardır. Zira kentleri tüketim yerlerine dönüştürmek ücretlerin artışını gerekli kılar, bu ise üretim üzerinde baskı yaratır (Smith, 2017, s. 203). Sermaye ve emek fazlalarını üretme ve massetme ihtiyacı arasındaki bu gerilim kapitalizmin dinamiğinin temelinde yer alır. Bu gerilimle kapitalist kentleşmenin tarihi arasında güçlü bir bağlantı vardır (Harvey, 2016c, s. 43). Sanayi kapitalizmi döneminde üretilen sermaye fazlası kısmen uzun ömürlü fiziksel ve sosyal altyapı yatırımlarının artırılması ve böylece üretici

güçlerin sanayi kentinde yoğunlaştırılması yoluyla massedilebilirdi ve zaten bu yol izlendi. Fazlaların massedilmesinde kullanılan bir diğer yöntem coğrafi yayılma oldu. Aşırı birikim sıkıntısına “mekânsal bir tedavi” arayışı endüstriyel gelişmeyi uzak diyarlara sıçrattı ve giderek artan kentsel sanayileşme bağlantılarını para, sermaye, mal, üretici kapasite ve emek gücü hareketleri aracılığıyla kentsel yerler sistemine yaydı. Dolayısıyla sanayi kenti emperyalist kent olmaya mecburdu (Harvey, 2016c, s. 57). Sanayi kentinin eşitsiz gelişime dayalı emperyalist yayılışı, azgelişmiş ülke kentlerinin kapitalizmle eklemlenmesi 1893 krizi ile yoğunlaşmış ve merkezden çevreye sermaye ve ürün ihracı azgelişmiş ülke kentlerini hedef almıştır.

Kapitalist üretim tarzına içkin olan merkez ile çevre arasındaki bu ilişki eşitsiz gelişim olarak mekâna yansır (Smith, 2017, s. 149). Kent ve kır arasında bağdaştırıcı ve eşzamanlı zıtlık üzerine Marx’ın geliştirdiği coğrafi eşitsiz gelişmeye yönelik açıklamanın kapsamı ve ölçeği bu dönemde genişleyerek ulusal ve küresel ölçekte merkez çevre diyalektiğini işletmeye başlamıştır (Soja, 2019, s. 49). Kapitalizmin yaşamı, eşitsiz gelişimin eşzamanlılığına ve merkez ile çevre arasındaki karşılıklı ilişkiye bağlıdır (Braudel, 2023, s. 86-87). Lenin (2018, s. 67) de ilerlemiş ve geri kalmış ülkeler arasındaki kârlılık farklılıklarına değinerek merkez çevre diyalektiğinin önemine gönderme yapmıştır.

Kapitalizm en başından beri hâkim-tabî, gelişmiş-az gelişmiş, merkez-çevre gibi kavramlarla ifade edilen bir dualiteye sahip olmuştur ve bu gerçeklik tüm yönleriyle kapitalizmin evriminin her aşamasında hayati bir önem taşımıştır (Sweezy, 2009, s. 114). Kapitalizmin varlığını sürdürmesi coğrafi, bölgesel ve mekânsal eşitsizliklere bağlıdır ve coğrafi eşitsiz gelişimin temelini oluşturan dinamik, farklılaşma ve benzeşme arasındaki diyalektik gerilimdir (Soja, 2019, s. 146). Bu sistem bütünleşmiş bir yapı meydana getirir, ancak bu türdeş olmayan parçaların bir bütünleşmiş birliğidir ve burada türdeşliğin olmayışını belirleyen tam da birliktir. Bütün bu sistemde gelişme ve azgelişmişlik karşılıklı birbirini belirler (Mandel, 2008, s. 144).

Kapitalist kentsel biçimlenmelerin gelişimi, kapitalist sistemin mütemmim cüzü olan eşitsiz bölgesel gelişimin değişik ölçeklerde oluşturduğu mekâna dayalı işbölümüne bağlıdır (Soja, 2019, s. 9). Birçok ölçekte işbölümüne bağlı üretilen coğrafi eşitsiz gelişme kapitalist mekânsallığın asli parçasıdır (Soja, 2019, s. 219). Neo-liberalizmin önemli temsilcilerinden von Mises (2007, s. 570) kapitalizmin, en fazla sayıda insanın kişisel işbölümüne ve bütün dünyayı coğrafi işbölümüne dâhil etmek için “temel sosyal kanun” tarafından zorlanacağını ve bu mecburiyet karşısında kapitalizmin geri ülkelere dayatılacağını ya da karşı koyarlarsa onları tahrip edene kadar işbölümünün daha fazla gelişmesi yolunda ilerleyeceğini açıkça belirtmiştir.

Kapitalist bir sistemde küresel işbölümü, üretimi merkeze özgü ürünlerin üretimi ve çevresel ürünlerin üretimi şeklinde böler. Eşitsiz bir mübadeleye dayanan bu işbölümü çevreden merkeze sürekli bir artı-değer akışına sebep olur (Wallerstein, 2011, s. 59). Bu sistem içerisinde ülkeler merkez ve çevre ülkeler olarak sınıflandırılır. Üretilmekte olan toplam kârın ya da artığın bir bölümünün bir bölgeden diğerine aktarılmasına dayanan merkez-çevre ilişkisinde artı değeri yitiren bölge çevre, kazanan bölge ise merkez olarak adlandırılmaktadır (Wallerstein, 2021). Böylesi bir iş bölümünde merkez ülkeler sermaye ve yüksek teknoloji ürünü sanayi malı ihracatçısı iken, çevre ülkeler hammadde ve tarım ürünü ihracatçısı, sermaye ve sanayi ürünü ithalatçısı olarak bu ilişki içerisinde yerini alır. Bazı ülkeler ise merkeze özgü ürünleri ve çevresel ürünlerin eşit sayılabilecek bir karmasını üretir ve bunlar da yarı çevre ülkeler olarak sınıflandırılır (Wallerstein, 2011, s. 60). Merkez ülkelerin baskısı altında olan ve çevre ülkelere baskı uygulayan yarı çevre ülkelerin başlıca düşüncesi, kendilerini çevreye kaymaktan korumak ve merkeze doğru ilerlemek için ellerinden geleni yapmaktır. Yarı çevre ülkeler eski önde gelen ürünlerin yeniden üretimine ev sahipliği yapma konusunda hevesli olmuşlardır (Wallerstein, 2011, s. 61-62).

1873 krizinin yaşandığı 19’uncu yüzyılın sonu ve 20’nci yüzyılın başı ile başlayan emperyalist kapitalist dönemde merkez ve çevre arasında kurulan ve üretilen artığın emilmesi suretiyle sermaye birikimi önündeki

tıkanıklıkları gidermeyi amaçlayan bu ilişki şekli çevre ülkelerdeki kentleşme dinamiklerini harekete geçirmiştir. Kentleşme dinamiklerini harekete geçiren emperyalist kapitalizm döneminde çevre ülke kentlerinin kapitalizm ile eklemlenmeye başlamasıdır. Wallerstein kapitalizm ile eklemlenme kavramı ile çevre ülkelerin üretim süreçlerinin kapitalist dünya ekonomisi içindeki işbölümünün parçası haline gelmesi ve dünya ekonomisi içindeki sermaye birikim sürecine uyum göstermesini anlatmak ister. Bütünleşme sürecinde emek gücü üzerinde yeni baskıların oluşması sağlanarak, dünya ekonomisi açısından en kârlı olarak çalışacak emek gücünün sürekliliği garantilenmiş olur (Aktar, 1990, s. 21). Bununla birlikte bu eklemlenme süreci merkezde üretilen artığın emilmesini sağladığından sermaye birikimi üzerindeki baskıyı da hafifletir.

Eşitsiz gelişimin mekânsallığı en başından itibaren kendisini çevre ülkelerde net bir biçimde ortaya koymuştur. Merkez ülkeler çevre ülkeler ile özellikle liman kentleri üzerinden ilişki kurmuştur. Dolayısıyla bu kentler hızla büyümeye başlamışlar ve tek büyük kent modeli çerçevesinde gelişen bu kentler kendi ülkelerindeki diğer kentlere çok fazla gelişim şansı tanımadan orantısız bir biçimde büyümüşlerdir. Bu büyüme merkez ülkelerin kolaylıkla ulaşabileceği bir pazar oluştururken bir yandan emek piyasasında rekabet yaratarak ücret seviyelerini baskılamıştır. Çevre ülkelerin liman kentleri hammadde ve tarım ürünü ihracatında uzmanlaşmıştır. Bu kentler hem merkez ülke kentleri ile hem de kendi ülkesindeki iç bölgelerle serbest ticaret üzerinden ilişki kurmuştur. İç üretimi korumayan bu ilişki, merkez ülkelerin sanayi üretiminin pazarı olan çevre ülke kentlerinde zanaat ve manifaktür üretimini neredeyse tamamen yok etmiştir. Bu kentler tamamen merkez ülkelerinin ticaret ve sanayi sermayesi ile çevre ülkenin ticaret sermayesinin ihtiyaçlarına dönük bir kentleşme süreci yaşamıştır. Bunun en güzel örneği bu kentlerdeki demiryolu yatırımlarıdır. Demiryolu yatırımları bir yandan merkez ülkelerden temin edilen borçlar ile inşa edilerek merkez ülkelerin sermaye ihraç etmesine imkân tanımakta, bir yandan merkez ülke mallarının yeni pazarlara girmesini mümkün kılmakta, bir yandan da çevre ülke hammadde ve tarım ürünlerinin merkeze daha hızlı ve düşük maliyetle ulaşmasını

sağlamaktadır. Bütün bu süreç merkez ülkelerinde yaşanan birikim krizini aşmak adına olumlu sonuçlar doğurmuştur. Bu sürecin bir diğer sonucu ise çevre ülkelerde başlayan kentleşme hareketidir. Özellikle demiryolu yatırımları, hammadde ve tarım ürünü üretim merkezlerinde kentleşme eğilimlerini beslemiştir. Bununla birlikte ithal edilmiş sermaye, çevre ülkelerde eski toplumsal ilişkileri temelden değiştirmeye başlamış ve sermaye ithalcisi çevre ülkelerde de kapitalist gelişim sürecine imkân hazırlamıştır (Lenin, 2018, s. 130).

Kapitalizmin kronik hastalığı olan birikim krizinin tekrar nüksetmesi ile başlayan 1929 Büyük Buhranında krizin aşılması için tekrar kentler göreve çağrılmıştır. 1929 krizi ile başlayan devlet kapitalizmi döneminde kentlerin tüketim kapasitesi ön plana çıkarılmıştır. 1929 Büyük Buhranı eksik tüketim krizi olmanın çok daha ötesinde bir olaydı ancak öyleymiş gibi görünmesi ve kapitalist sınıfın olaya tüketim kriziymiş gibi tepki vermesi tümüyle yeni bir kent sürecinin biçimlenmesi için zemin hazırlamıştır. Harvey'in tabiriyle Keynesyen kentin yaratılması kapitalizmin sorunlarının temel nedeni olarak yüzeydeki yetersiz tüketim görüntüsüne verilen hakiki bir tepkiydi (Harvey, 2016c, s. 70). Özellikle merkez ülke kentlerini etkileyen 1929 krizi işçi sınıfı üzerinde tahripkâr etkiler doğurmuştur. Merkez ülke kentlerindeki sınıf mücadelesini kızıştıran, toplumsal yapıyı tehdit eden krize cevap devletlerin ekonomiye daha çok müdahale etmesi olmuştur. Bu müdahale daha çok merkez ülke kentlerinde iş imkânı yaratmaya dönük alt yapı yatırımları olmuştur. Yapılı çevre şeklinde toprağa yerleşik olan altyapı yatırımlarının üretimi büyük miktarlarda uzun dönemli ve coğrafi yönden sabit sermaye yatırımını emmiştir. 1929 krizi kısa bir süreliğine de olsa merkez ile çevre arasındaki ilişkiyi kesmiştir. Bu kesinti çevre ülkeler açısından emperyalist tahakkümden bağımsız olarak gelişme ve kentleşme imkânı oluşturmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile bu imkân aralığı kapanmış ve merkez ile çevre arasında tahakküm ilişkisi tekrar kurulmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında merkez ülke kentlerinde banliyöleşme eğilimi başlamıştır. Sermaye birikiminin ihtiyaçlarına uygun yeni bir yaşam tarzı oluşturan banliyöleşme süreciyle, özellikle ABD'nin karşı karşıya kaldığı

aşırı birikim sorununun üstesinden kısmen gelinebilmiştir (Harvey, 2012, s. 114). Ayrıca banliyöleşme, dayanıklı tüketim mallarına talebi artıran tüketim kültürünü kent yaşamına dâhil etmiştir. Bu dönemde tüketim kültürünün gelişimi kitlesel turizm anlayışını da desteklemiştir. Avrupa'nın pek çok kentinde kitlesel turizmin etkilediği kentleşme hareketleri görülmüştür. İkinci Dünya Savaşı sonrasında devletçi kapitalizm dönemin ruhuna uygun şekilde pek çok çevre ülkede ithal ikamesine dayalı sanayileşme hareketleri başlamıştır. Bu sürece paralel olarak çevre ülkelerde ciddi bir kentleşme hareketi de başlamıştır. Ancak kentleşme hareketleri sanayileşme trendinin önünde gitmiş ve az gelişmiş ülkelerde aşırı kentleşme olgusu ile karşılaşmıştır. Bu dönemde hem merkez ülke, hem de çevre ülke kentleri birer talep merkezi olarak kurgulanmış ve kentler tüketim kültürünün mabetleri olmuştur.

1973 yılında kapitalist sistem tekrar birikim krizine girmiş ve kentler bu krize göre tekrar yapılandırılmıştır. 1973 krizi ile inşa edilen neo-liberal kapitalist dönemde, ihracata dayalı kalkınma modeli kapitalist sisteme üye tüm ülkelere dikte edilmiştir. Bu dönemde merkez ülkelerin başlıca kentleri küresel kent kimliğiyle kapitalizm ile eklemlenmiş ve kendilerini sanayi üretiminden arındırarak finans, teknoloji, kültür ve turizm merkezleri olarak ön plana çıkarmışlardır. Bu döneme özgü meta mübadelesi, emeğin dolaşımı ve sermaye dolaşımı kentlerde uygun mekânlar, binalar tarafından maddileştirilmiştir (Lefebvre, 2014, s. 112). Bankalar, ofis binaları, alışveriş merkezleri, oteller, limanlar, havaalanları fabrikaların yerini almıştır. Küresel kentler finans ve yönetim merkezi rolünü üstlenebilmek adına bu faaliyetleri barındıracak milyonlarca metrekarelik ofis alanının üretimiyle spekülatif kentsel emlak piyasalarının ve sermaye birikiminin başlıca alanları haline gelmiştir (Harvey, 2015a, s. 166).

Bu dönemde merkezden çevreye ciddi miktarda sermaye akımı gerçekleşmiştir. Neo-liberal politikaların uygulanması ile montaj hatları küresel olarak çevre ülkelere taşınmaya başlamıştır. Bu sermaye hareketinin arkasındaki temel güdü merkez ülkelerdeki sendikal gücü kırmak ve çevre ülkelerdeki düşük ücretlerden yararlanarak sermaye

birikimini tekrar hızlandırmaktır. Bu dönemde çevre ülke kentleri kapitalizm ile öncelikle işgücü pazarları üzerinden eklemlenmiştir. Farklı coğrafyalarda bulunan emek piyasaları arasındaki farklılaşmanın ciddi boyutlara varması kapitalist kentleşmenin ortaya çıkardığı tablonun önemli bir parçasıdır (Harvey, 2016c, s. 38).

1970'lerin sonlarından itibaren üretim ekonomisinin krizinde büyük gelişme halindeki kentlerde arsa spekülasyonları mali sermaye için son derece kazançlı bir alan olagelmıştır. Neo-liberal politikalar eşliğinde sermaye hiç olmadığı kadar kendini maddi üretimden bağımsız kılmış ve kentsel mekâna yönelmiştir. Bu dönemde sermayenin kent toprağına olan ilgisi artmış, kentsel rantlar ve inşaat faaliyetleri sermaye birikiminin önemli bir unsuru haline gelmiştir. Neo-liberal kapitalizmde kentsel rantlar çevre ülke kentlerinin küresel kapitalizme eklemlenmesinin önemli bir aracı olmuştur.

1.4.2 İktidar ve kent

Kentlerin kapitalizme eklemlenmesi sadece sermayenin ve ürünlerin akışına izin veren bir bütünleşme değildir. Eklemlenmenin direnç yaşanmadan ya da en az dirençle sağlanabilmesi için kentlerde iktidar ilişkileri vasıtasıyla emeğin örgütlülüğünün zayıflatılmasını ve eklemlenmeye uygun bir özneliliğin yaratılmasını içeren sosyo-kültürel bir bütünleşmeye ihtiyaç duyulur.

Castells'in (2017, s. 265) belirttiği üzere kent ve iktidar arasındaki ilişkileri anlamak, kentin ve iktidarın anlaşılabilmesi için zorunludur. Kenti karakterize eden temel kavramların başında iktidar gelmektedir. Günümüzde kentler temel üretim merkezleridir ve üretim ilişkilerinden türeyen iktidar ilişkileri kentlerde doğmakta ve sergilenmektedir. Artık ürün üretilmesi ve buna eşlik eden işbölümü toplumun sınıflara bölünmesinin temelini oluşturur ve toplumsal denetim mekanizmalarının ortaya çıkmasına vesile olurlar (Smith, 2017, s. 75). Kentler, toplumsal özgüllükleri içerisinde iktidar, tahakküm ve tabiiyet ilişkileriyle doludur (Soja, 2019, s. 205). Kentlerdeki iktidar ilişkileri temelde sermaye birikiminin devamlılığını sağlamaya yöneliktir. Bunu sağlamaya çalışırken

kentler, hem mekâna müdahalenin hem de toplumsal yapıya ve bireysel öznelliklere müdahalenin aracı olur.

Kentlerde doğan iktidar ilişkileri kentlerde var olan bazı unsurlar ile tekrar üretilmektedir. Bu manasıyla kentler Giddens'in (2008, s. 24) dediği gibi iktidarın üretildiği kaplardır. Kılıçbay (1993, s. 90) da iktidarın kök salma noktasının kent olduğunu ve kentin bir düzenleme aracı olduğunu ifade eder. Kentler insanları ve etkinlikleri bir düzene göre şekillendiren, ekonomik, kültürel ve siyasi hayatın denetleyicisi konumundaki merkezlerdir (Wirth, 2002, s. 78).

Kentin bir iktidar aracı olarak işlev görmesini sağlayan süreçlerin en önemlisi geçimlik üretim kabiliyetinden yoksun bırakılan toplulukların yaşam alanı olmasıdır. Kentlerde yoğunlaşan işsizler ve yoksullar kıt imkânlara ulaşabilmek için birbirleri ile rekabet içerisine sokularak iktidarın etkisine açık hale getirilmektedir. Kentin iktidar aracı olarak işlev görmesini sağlayan bir diğer süreç ise kentlere heterojen yapısını veren göçtür.

Kentin bir düzenleme ve iktidar aracı olmasını sağlayan unsurlardan birisi, öncelikle nüfusun sınırlı bir alanda toplanması suretiyle kentlerde doğrudan ve düzenli bir denetim uygulanabilmesidir (Giddens, 2008, s. 25). Kentleri iktidar aracı haline sokan unsurlardan bir diğeri de kentin yapılı mekânının dayattığı gündelik pratiklerdir. Giddens (2008, s. 21) bütün toplumsal yeniden üretim ve nihayetinde tüm iktidar sistemlerinin, gündelik rutinelere dayandığını savunur. Gündelik rutinler iktidarlar açısından bireylerin davranış kalıplarının öngörülebilirliğini artırır. Ayrıca iktidar sokakların yapısını, binaların konumunu ya da türünü belirleyerek sadece kenti inşa etmekle kalmaz, aynı zamanda kentte oluşacak toplumsal ilişkilerin mekânsal koşullarını da oluşturur. İktidar fiziksel uzamı belirleyerek gündelik pratikleri, sosyal yapıyı, sosyal ilişkileri ve nihayetinde öznelliği oluşturmaya çalışır.

Kenti bir iktidar aracına dönüştüren unsurlardan bir başkası kentsel ayrışmadır. Yalıtma ve ayrışma, denetim mekanizmalarının güçlenmesine olanak tanımaktadır (Mumford, 2019, s. 63). Mekânsal ayrışma iktidarın

ayrılmaz parçasıdır. Kentsel ayrışma bir “öteki” yaratarak işçilerin sorunlara sınıfsal düzlemde bakamamasını ve düşük ücret düzeylerini kabul edecek işçilerin yaratılmasını hedefler. Kentsel ayrışma mekânları bir habitus olarak bireylerin mümkün eylem alanlarını belirleyen, öznellik inşa sürecinde bireylerin değer yargılarını ve davranış kalıplarını oluşturan alanlardır. Ayrışma mekânları, öngörülebilir toplumsal rollere yönelik tasniflerle uyumlu davranış biçimlerini teşvik eden normalleştirme araçlarıdır.

Kentlerin simgesel ve tanımlayıcı kamu mekânları da bir iktidar aracı olarak işlev görmektedir. Bütün zamanlarda en sağlam kültürel nesneler ve egemen ideolojinin bütün ifadeleri kentte şekillenmiştir (Kılıçbay, 1993, s. 87). Therborn (2008, s. 31) ideolojinin mekânsal boyutlara sahip olduğunu belirtir. Kentlerin sahip olduğu mekânsal boyut iktidar kaynaklarını içeren toplumsal düzen hakkında çok fazla ipucu barındırır (Harvey, 2016b, s. 36). Yapılı çevre bir faaliyetin, bilginin veya inancın idarecisi olmaya yarayabilir. Yapılı çevre grup iletişimini mümkün kılan kolektif hafıza ve semboller için malzeme sağlar (Lynch, 2017, s. 4-5). Yapılı çevre iktidar ilişkilerini içeren üretim ilişkilerinin temsillerini binalarda, anıtlarda, dışa vurur (Lefebvre, 2014, s. 62). Sembolik yapılar, anıtlar iktidarların ideolojilerini yaydıkları birer mekanizma olmuştur. Bilhassa tapınaklar, ibadethaneler, geçmişten günümüze iktidarlarını mekân vasıtasıyla sürekli kılma hedefindeki siyasi erklerin meşruiyet sağlamada temel ilgi alanlarından biri olmuştur (Serter, 2018, s. 55).

Kentler rıza üretme mekanizması içerisinde de işlev görmektedir. Devlet kapitalizmi döneminde devlet, emek ve sermaye arasında refah devleti üzerinden var olan kısmi uzlaşının yerini, neo-liberal kapitalist dönemde kent rantları üzerinden sağlanan uzlaşmıştı. Sadece neo-liberal dönemde değil yüz yıllar boyunca toprak rantı, küçük arazi ve gayrimenkul ticareti ve kiralaması emekçi sınıf ve küçük burjuvazi dâhilinde yukarı yöndeki sosyal hareketliliğin başlıca aracı olmuştur (Harvey, 2016c, s. 147). Sanayi Devriminin başından itibaren iktidarlar için işçiyi ev sahibi yapmak, yerleştirmeye çalıştıkları ideolojinin mühim bir parçası olagelmıştır (Bumin, 2016, s. 99). Mülkiyet isteğiyle ve

borçlandırma yoluyla işçiler kendilerine sunulan şartlara daha fazla boyun eğme hale gelmiştir (Engels, 1992, s. 34).

Kentler iktidar kapları olduğu gibi aynı zamanda birer direnme mevziisidir de. Zira kentleri bir iktidar aracına dönüştüren unsurlar aynı zamanda onu bir direnme odağına da çevirme kapasitesine sahiptir. Bumin (2016, s. 48) kentlerin farklılıkların ve çatışmanın mekânı olduğunu ifade eder. Hem sermayenin, hem emeğin en faal biçimlerinin, yani ekonomik gelişme ile karışık bir ilerlemenin sürükleyici güçlerinin yoğunlaştığı kentler, bizatihi bu sebeple mücadelenin de alanıdır (Kılıçbay, 1993, s. 89). Çıkar çatışması içerisindeki sınıflardan ve aynı sınıf içerisinde birbirine rakip bireylerden oluşan kent istikrarsız bir dengeye sahiptir ve ancak sürekli olarak yeniden organize edildikçe işler durumda olmayı sürdürebilir. Kentin sürekli olarak organizasyonundan kast edilen sadece fiziki bir örgütlenme olmayıp nüfusun da örgütlenmesini içerir. Bu sebeple iktidar ve iktidar ilişkileri kenttin gündelik hayatının tüm katmanlarına sızmıştır. Kentler iktidarın kaynağını oluşturmaktadır ve kentleri iktidar ilişkileri şekillendirmektedir (Weyland & Öncü, 2020, s. 27). Kent, üretim ilişkilerinin yeniden üretimini sağlamak adına egemen iktidar ilişkileri tarafından şekillendirilmek zorundadır (Stavrides, 2018, s. 27).

İktidar ilişkileri içerisinde emeğin sermayeye karşı zayıflaması kent örgütlenmesinin tamamen sermaye birikimi odaklı olmasının önünü açacaktır. Böylesi bir süreç içerisinde değişim değerinin kullanım değerine baskın olduğu mekân kullanımı ortaya çıkacaktır. Kentlerde sermaye birikimini önceleyen örgütlenmenin sonucunda barınma ihtiyacının karşılanamamasından, yetersiz sosyal donatı ve yeşil alan üretimine, tarımsal ve ormanlık alanların tahribine kadar pek çok sorun ortaya çıkacaktır. Ortaya çıkacak sorunlar bununla da sınırlı kalmayıp kapitalizm ile eklemlenme sürecinde emeğin güçsüzlüğü yoğun emek sömürsü içeren üretim tarzının coğrafi yayılışını da engelleyemeyecektir. Dolayısıyla kentlerin kapitalizm ile nasıl eklemleneceği de emeğin iktidar ilişkileri içerisindeki gücüne bağlıdır. Ulusal ölçekte hangi kentlerin ihracata yönelik üretim merkezi olarak kapitalizme eklemleneceği en temelde emeğin sınıfsal gücü ile ilgilidir. Üretim koşullarındaki doğal farklılıklar,

Üretim güçlerinin eşitsiz gelişiminin yarattığı farklılıklarla kıyaslandığında nemsizlemektedir (Bukharin, 2009, s. 22). İşgücü piyasası yönüyle farklılaşan ve emeğin sınıfsal gücünün zayıf olduğu kentler ihracata yönelik üretim merkezleri olarak ya da inşaat üzerinden sermaye birikimi sağlanan merkezler olarak öne çıkmaktadır.

Kentleşme, kentlileşme, iktidar ve iktidar ilişkileri üzerinden yürütülen kuramsal ve kavramsal tartimaların Türkiye deneyimindeki yansımaları tezin bundan sonraki bölümlerinde tartiılacaktır. Türkiye kentlemesi ve kentlilemesi süreçlerine ilişkin tezin bundan sonraki bölümlerinde yürütülecek tartimada, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden itibaren yaşanan gelişmeler de dikkate alınacaktır.

BÖLÜM 2: OSMANLI'DAN NEO-LİBERALİZME TÜRKİYE KENTLEŞMESİ

Marx'ın (2016, s. 19) belirttiği üzere insanlar tarihlerini kendileri yapar; ancak özgür iradeleriyle, kendi belirledikleri koşullarda değil, önlerinde buldukları, verili, geçmişten devrolan koşullar içerisinde yaparlar. Türkiye kentleşmesini de geçmişten devrolan verili koşullar içerisinde değerlendirmek gerekmektedir. Bu sebeple Türkiye kentleşmesini anlayabilmek için Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle son döneminin tahlillere dâhil edilmesi gerekmektedir.

Türkiye kentleşmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden itibaren kapitalizm ile bütünleşme pratiği içerisinde şekillenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalizm ile eklemlenmesi 19'uncu yüzyılın başlarında emperyalist kapitalizmin yöntemleri olan merkezden sanayi mamülleri ve sermaye ithali, merkeze hammadde ve tarım ürünleri ihracı ve eşitsiz gelişim üzerinden gerçekleşmiştir.

Dolayısıyla Türkiye kentleşmesinin yükseldiği zemin emperyalist ilişkilerle şekillenen bağımlı kentleşme ve tek büyük kent modeli üzerinden anlaşılabilir olmaktadır. Türkiye kentleşmesi ulusal dinamiklerden etkilenmekle birlikte, kapitalizm ile eklemlenme modeli her dönem Türkiye kentleşmesinin ana güzergâhını belirlemiştir.

Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin kapitalizm ile eklemlenme modeli, 1929 Büyük Buhranı ve İkinci Dünya Savaşı üzerinden belirlenmiş ve 1923-1980 dönemi boyunca iç pazara yönelik büyük sanayi burjuvazisinin oluşturulması süreci olarak tanımlanabilecek kapitalizmle eklemlenme modeli de Türkiye kentleşme pratiğinin yönünü tayin etmiştir.

2.1 Osmanlı İmparatorluğu Dönemi: Klasik Emperyalizme Dayalı Kentleşme

Lenin (2018, s. 86) Osmanlı İmparatorluğu'nu 20'inci yüzyılın başlangıcında kapitalist sistem içerisinde yarı sömürge ülkeler içerisinde sayar. Quataert (2004, s. 895) Osmanlı İmparatorluğu'nu Üçüncü Dünya ülkeleri grubuna dâhil eder. Boratav'ın da (2013, s. 20) yorumu Osmanlı İmparatorluğu'nun 19'uncu yüzyıl sonu itibarıyla yarı sömürge olduğu

yönündedir. Keyder (Keyder, 2014, s. 50) de Osmanlı İmparatorluğu'nun sömürge olmadan periferleşen az örnekten biri olduğunu ifade eder. Dolayısıyla Cumhuriyet dönemi kentleşmesinin temellerinin yarı sömürge haline gelen Osmanlı ekonomik, sosyal ve politik mirası üzerinde yükselmeye başladığını ifade edebiliriz.

18'inci yüzyılda Osmanlı kentlerinin tüketimi hala ülke içi üretim vasıtasıyla karşılanıyordu. İç pazar tarımsal üretimi, faal bir zanaatı, büyük çaplı dokuma üretimini, savaşa yönelik üretimi desteklemeye devam ediyordu. Ancak Sanayi Devrimi ile İmparatorluğun ekonomik ve siyasi yıkımı beraber yol almıştır (Braudel, 2017b, s. 409-418). Sanayi Devrimi ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu hızla emperyalist sömürü üzerinden kapitalizme entegre olmaya başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist kapitalist dönem içerisinde kapitalizme eklemlenme sürecinin kısa bir tarihsel akışını şu şekilde özetleyebiliriz: 1838 yılında hammadde kaynakları ile ilgili olarak İngiltere ile ticaret anlaşması yapılmıştır (Fişek, Das yönetim, 2016, s. 218). 1838 antlaşmasıyla Osmanlı ticaret rejimi dünyadaki en serbest rejimlerden biri haline gelmiştir (Quataert, 2004, s. 945). Osmanlı İmparatorluğu ilk dış borçlanmasını 1854 yılında Londra ve Paris borsalarından yapmış, 1856 yılında da İngiliz sermayesi Osmanlı Bankası'nı kurmuş, 1884 yılında Alman sermayesi de Osmanlı Bankası'na ortak olmuştur. 1879 yılında Galata bankerlerinden ve Osmanlı Bankası'ndan alınan iç borçların ödenmesi amacıyla Rusum-u Sitte İdaresi kurulmuş, yerli alacaklara verilen bu ödünleri yabancı alacaklılara verilen ayrıcalıklar takip etmiş ve 1881 yılında Duyun-u Umumiye İdaresi kurulmuştur. Duyun-u Umumiye İdaresinin kurulması ile ülkenin kapıları emperyalizme sonuna kadar açılmıştır. 1908 yılına gelindiğinde Duyun-u Umumiye İdaresi vasıtasıyla, ülkenin madenleri, finans sektörü, kamu işletmeleri ve taşımacılık işletmeleri nerdeyse tamamen yabancı sermaye tarafından ele geçirilmiştir (Fişek, 2016, s. 219-224). Birinci Dünya Savaşı sonrasında da emperyalist ülkelerce doğrudan işgal safhası uygulamaya geçirilmiştir.

Peki emperyalist politikaların Osmanlı İmparatorluğu'na sosyo-ekonomik etkisi ne olmuştur? Bu etkilerin kentleşmeye yansımaları nedir?

19'uncu yüzyıl ile birlikte Avrupa sermayesinin kontrolü altına giren Osmanlı ekonomisinde yaklaşık elli yıllık bir süreçte, Üsküdar'daki kumaşçı tezgâhlarının sayısı 2.750'den 70'e, Bursa'daki dokuma tezgâhlarının sayısı 1.000'den 75'e düşmüştür. Bunun yanı sıra Avrupa'nın hammadde talebinin artması, hammadde fiyatlarının yükselmesi ve dış ticarete prim veren iç ve dış ticaret hadleri dengesizliğinin etkisiyle de Osmanlı İmparatorluğu tarımsal ürün ve hammadde ihraç eder duruma indirgenmiştir (Fişek, 1969, s. 27-30).

19'uncu yüzyıl emperyalist politikaların en önemlilerinden birisi sermaye ihracıdır. Sermaye ihracı borçlandırma yoluyla olabileceği gibi doğrudan sermaye yatırımı şeklinde de olabilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa piyasalarından 19'uncu yüzyılın ortalarında başlayan borçlanması 20'inci yüzyılın başlarına kadar artarak devam etmiştir. 19'yüzyılın sonu ve 20'nci yüzyılın başında doğrudan sermaye yatırımları ağırlıklı olarak demiryolu inşası şeklinde olmuştur.

Yabancı sermayeyi teşvik etmek için Osmanlı İmparatorluğu kilometre garantisi diye bilinen yeni bir mali yola başvurmuştur. 19'uncu yüzyılın sonlarında uygulanmaya başlanan bu sistemde demiryolu kumpanyalarına kilometre başına asgari bir gelir oranı belirleniyor ve bu gelir seviyesine ulaşamaz ise devlet aradaki farkın ödemesini yapıyordu (Quataert, 2004, s. 927).

19'uncu yüzyılın sonunda İngiliz sermayesi ile İzmir-Aydın-Dinar ve İzmir-Turgutlu-Alaşehir demiryolu hatları, Alman sermayesi ile Haydarpaşa limanı ve Haydarpaşa-İzmit-Eskişehir-Ankara, Eskişehir-Konya, Konya-Nusaybin demiryolu hatları için imtiyaz anlaşması yapılmıştır (Luxemburg, 2004, s. 337-339).

Lenin'in (1975, s. 479-484) de belirttiği üzere meta dolaşımında ve sermaye birikiminde demiryolu taşımacılığı ve deniz yolu ile yapılan ticaret önemli bir yere sahip olup; meta dolaşımı, tek koşul olmamakla birlikte meta üretiminin temel koşullarından biridir ve bu dönemde

demiryolu yatırımları ile Osmanlı İmparatorluğu'nda meta üretiminin temelleri atılmıştır.

Demiryollarının inşası aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'na mamul mal ithalatını ve Osmanlı'dan hammadde ve gıda maddelerinin ihracatını da teşvik etmiştir (Quataert, 2004, s. 934). Demiryolları ağı, dış piyasaların ihtiyaçları göz önünde bulundurularak oluşturulmuştu ve Batılı piyasalar için temel malları üreten üretim alanları ile ihracat merkezleri arasında bağlantı kurmaktaydı.

Bununla birlikte demiryollarının inşasında günlük ücretli işgücü kullanılmış ve böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda ücretli işgücü meydana gelmiştir. 1914 yılına gelindiğinde demiryolları 10.000 ila 15.000 arasında daimi işçi istihdam ediyordu (Quataert, 2004, s. 930). Demiryollarının yapımıyla birlikte bir taraftan da tarımsal üretim, özellikle de dış pazarlara yönelik tarımsal üretim artmıştır (Pamuk, 2014, s. 105).

Emperyalist ülkelerin uyguladığı ucuz hammadde ve tarım ürünü ithalatı ile mamul mal ihracatı politikası Selânik, Halep ve İzmir gibi kentleri ön plana çıkarmış ve bu kentleri Avrupa ile yapılan ticaretin bağlantı noktaları haline getirmiştir (Quataert, 2004, s. 888). Anadolu'da yer alan Mersin, Trabzon ve Samsun limanları ise hem iç pazara hem de dış pazara hitap ediyordu. Anadolu'nun en önemli dört limanı olan İzmir, Mersin, Trabzon ve Samsun'dan ihracat 1840'dan 1870 yıllarının ortasına kadar 3,5 kat, ithalât ise 4,3 kat artmıştır (Quataert, 2004, s. 949). Bu kentler etrafında gelişen ticaret hacmi hem kentlerin büyümesine neden olmuş hem de İzmir gibi Avrupa ile bağlantı noktası olan yerlerde geleneksel dokudan farklı bir kent hayatını yerleştirmeye başlamıştır.

Adana civarındaki demiryolu ve deniz taşımacılığı da bölgenin gelişimine büyük katkı vermiştir. Tarımsal üretimde yeni araç ve gereçlerin kullanılmasıyla Çukurova Bölgesinde pazar için üretime başlanmış, bunun sonucunda tarım işçiliği ve kapitalist üretim ilişkileri belirlemeye başlamıştır (Fişek, 2016, s. 227). Lenin'in (1975, s. 510) de belirttiği gibi kapitalist tarımın gelişmesi (tarımın sanayileşmesi) kapitalist toplum için bir iç pazarın oluşması adına önemli bir adım olmuştur.

Zonguldak ve Ereğli bölgesi de bu bölgede var olan ihracata yönelik maden işletmelerinde artan üretim sonucunda, ülkenin her tarafından işçileri kendisine çekmiş ve gelen işçilerin gündelikle çalıştırılması yoluna gidilerek bu bölgede de kapitalist üretim ilişkileri belirmeye başlamıştır (Fişek, 1969, s. 40-41).

19'uncu yüzyılın büyük bir bölümünde, yalnızca Çukurova, Batı Anadolu ve kısmen Karadeniz kıyıları dünya pazarlarına ulaşabiliyordu. Orta Anadolu yüzyılın sonlarında demiryolu inşası tamamlanana kadar dünya ticaretinin dışında kalmıştı. Anadolu'nun doğu bölgesi ise, Birinci Dünya Savaşı'na kadar dünya ticaretinin gelişmesinden çok daha az etkilenmiştir (Pamuk, 2014, s. 107).

Bütün bu yaşananlar neticesinde Marx'ın (2013c, s. 244) *Kapital*'de belirttiği üzere Anadolu'da deniz ulaşımının ve demiryolu ağının gelişimi ile sermaye devri hızlanmış, hem üretim yerlerinde hem de piyasaların bulunduğu yerlerde hızlandırılmış yoğunlaşmalar yaşanmış, eskiden beri olan yerel farklılıklar dağılmaya başlamıştır.

Tüm bu süreç içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nda 1840 ile 1913 yılları arasında kent nüfusunun oranı % 17'den % 22'ye çıkmıştır. Bazı kentler ve kasabalar, özellikle Avrupa ile ticaretleri nedeniyle iyice büyümüşlerdir. İzmir'in nüfusu 100.000'den 300.000 dolaylarına çıkmıştır; İstanbul'un nüfusu, özellikle toprak kayıpları nedeniyle yaşanan göç dolayısıyla 2 kat artarak 1914'de 1 milyon seviyesini aşmıştır (Quataert, 2004, s. 905). 19'uncu yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan bölgelerdeki Müslüman nüfusun, Anadolu'ya göçü neticesinde bugünkü Türkiye sınırları içerisinde nüfus 9,4 milyondan 14,8 milyona yükselmiştir (Pamuk, 2014, s. 64-66).

İstatistiki veriler net bir tespiti izin vermemekle birlikte 19'uncu yüzyıl sonu ve 20'nci yüzyıl başında fabrikaların yarısından biraz fazlası İstanbul'da, dörtte biri de İzmir'de kümelenmiştir. Yatırımın ağırlıklı bir kısmı yabancı sermaye eli ile yapılmıştı. Fabrikaların sahiplerinin çoğu Osmanlı tebaası olan tüccarlardı, fakat bunların yaptığı sermaye yatırımı, yabancı sermaye yatırımının % 10'u bile değildi (Quataert, 2004, s. 1016).

Selanik, İzmir ve İstanbul gibi ticari faaliyetin yeni odaklarını oluşturan liman kentleri, kaynağı Avrupa olan mal ve sermaye devreleriyle irtibatı sağlıyordu ve bu yeni faaliyet ağları Avrupa pazarlarıyla bağlantının sürdürüldüğü merkezi noktalardan başlayacak şekilde kurulmuştu. Böylece, iktisadi faaliyetin kıyı bölgelerinde, ana yollar üzerindeki pazar kentlerinde ve bunların yakın hinterlandlarında yoğunlaştığı dengesiz bir coğrafi dağılım oluşmuştur (Keyder, 2014, s. 46-47). Yüzyılın son üçte birinde genel nüfusun, göçlerin ve liman kentlerindeki nüfusun artması iç pazarları da genişletmiştir (Quataert, 2004, s. 1025).

İmparatorluğun son döneminde yaşanan kentleşme hareketi kapitalizm ile emperyalist politikalar üzerinden yaşanan eklemlenme sürecinin izlerini taşımaktadır. Bu dönem kentleşmesi sanayileşmeye dayanmayan, belli merkezlerde yoğunlaşan, eşitsiz gelişim gösteren, bağımlı tek büyük kent modeli ile açıklanabilir.

2.2 1923-1980 Dönemi: Sermayenin ve Emeğin Santralizasyonuna Dayalı Kentleşme

Cumhuriyet dönemi kentleşmesi, literatürde genel olarak üç ana dönemde incelenir ve literatürde 1923-1950 dönemi, 1950-1980 dönemi, 1980 sonrası şeklinde bir dönemlendirme yapılır (Şengül, 2009, s. 103). Kent çalışmalarında 1980 sonrasını da kendi içinde dönemselleştirmek genel kabul gören bir yaklaşım olup, 1980-2002 yılları arası bir dönem, 2002 sonrası ise ayrı bir dönem olarak ele alınmaktadır (Geniş, 2020, s. 18). Bu dönemlemenin temelinde Türkiye'nin kapitalist kentleşme evreleri yatmaktadır (Şengül, 2009, s. 97). Biz de çalışmamızda bu dönemlendirmeyi esas alacağız.

Cumhuriyet dönemi kentleşmesinin arkasındaki temel motivasyon yerli burjuvazinin oluşturulması ve ulus inşasıdır. Dönemler itibariyle farklı iktidar ilişkileri ve politikalar oluşsa da bu motivasyon varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bu motivasyon çerçevesinde dönemler itibariyle hâkim birikim rejimi ve hegemonik ideolojide değişimler

görülmektedir. Bu değişimlerde cumhuriyet dönemi kentleşme ve kentlileşme eğilimleri üzerinde ciddi etkilere yol açmıştır.

Özellikle yerli burjuvazinin oluşturulmasında ticaret ve tarım üzerinden sağlanan sermaye birikiminden sınai sermaye birikimine geçiş kentleşme ve kentlileşme süreçlerini derinden etkilemiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında özel sektöre ucuz hammadde sağlama görevini üstlenen ve kamu iktisadi teşekkülleri tarafından kurulan ağır sanayi tesisleri kentleşme ve kentlileşme süreçlerini etkilemiştir. 1950-1980 dönemi ise Cumhuriyet tarihin en büyük kentleşme hareketinin yaşandığı dönem olup, temelde büyük sanayi burjuvazisi üzerinden gerçekleşen hafif sanayiye dayalı sanayileşme politikası ve bu politika etrafında oluşan üretim ve iktidar ilişkileri bu dönemin kentleşme ve kentlileşme süreçlerinin istikametini belirlemiştir.

Kentleri üretim ilişkilerinden doğan iktidar ilişkilerinin şekillendirdiği yönündeki iddiamız kapsamında, her dönemin ana hatları belirlendikten sonra öncelikli olarak ilgili dönemin iktidar ilişkileri ortaya konulmaya gayret edilecek, sonra kentleşme ve kentlileşme pratiklerinin nasıl geliştiği gösterilmeye çalışılacaktır. Bu yapılmaya çalışılırken birer iktidar beyannamesi olan kalkınma planları öncelikli olarak incelenecek ve kentleşme ile ilgili istatistiki veriler kullanılacaktır.

2.2.1 1923-1950 dönemi: Ağır sanayiye dayalı kentleşme

Bu dönemin karakterini 1929 Büyük Buhranı belirlemiştir. 1929 Büyük Buhranı özellikle merkez ülkelerin sanayileşmiş kentlerini etkilemiş, üretimi ciddi bir oranda azaltmış ve dünya ticaretini çökertmiştir. Böylesi bir durumda merkez ülkeler emperyalist politikalarını uygulayamaz hale gelmişlerdir. Bu sayede çevre ülkeler belli bir süre de olsa merkezin tahakkümünden kurtulmuşlardır.

1929 krizinin yarattığı etki ile 1923-1950 dönemi kendi içerisinde farklı birikim modellerine ve kentleşme dinamiklerine sahip alt bölümlerden oluşmaktadır. Bu alt bölümler 1923-1929, 1930-1939 ve 1940-1949 dönemleridir.

1923-1929 dönemi: Milli burjuvaziye doğru ilk adım

1923-1929 dönemini tanımlayan birikim modeli üzerinde bir fikir birliği bulunmamaktadır. Fişek (1969, s. 57-60) 1923-1931 dönemini “liberal” olarak nitelendirir ve mevcut gümrük vergilerinde 1929 yılına dek değişiklik yapılamayacağını Lozan Antlaşması’nda öngörülmesi ve yerli sermayenin yabancı sermayeye aşırı bağımlılığı sebebiyle emperyalizmin etkisinden tam anlamıyla kurtulunamadığını ifade eder. Boratav (2010, s. 355) bu dönemi liberal olarak nitelendirirken, Pamuk (2014, s. 181) 1920’li yıllardaki iktisat politikalarını özel sektör lehine ve özel sektörü güçlendirmek maksadıyla sınırlı bir devlet müdahaleciliği olarak tasvir ederken, bu dönem boyunca ekonomi düşük gümrük tarifeleriyle açık tutulmuş olsa da bu döneme egemen olan anlayışın liberal diye nitelendirilmesinin doğru olmayacağını söylemektedir. Kuruç (2011, s. 255) 1920’lerden itibaren, devletçiliğin adı konulmamış, ama korunan ve büyütülen bir çekirdek olduğunu ifade eder. Kuruç’a göre bayındırlık işleri ve özellikle demiryolu yatırımcılığı ve işletmeciliği ekonomide devletçiliğe somutluk kazandırmaya başlayan alanlar olmuştur.

1923-1929 döneminde yerli ve milli burjuvazinin oluşturulması temel amaç olmuştur (Boratav, 2013, s. 40; Fişek, 1969, s. 60; Ahmad, 2012, s. 84). 1927 yılındaki çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu yerli özel kesimde sermaye birikimini amaçlamaktadır (Kuruç, 2011, s. 308). Ancak bu dönem müddetince büyük bir sanayileşme süreci yaşanmamış, dünya ekonomisi ile uluslararası uzmanlaşmaya uygun bir ilişki kurulmuş ve tarım ürünleri ihracatın çok büyük bir kısmını oluştururken, ithalatın büyük bir kısmını sanayi ürünleri oluşturmuş, ticaret burjuvazisinin ve tarım kesiminin ekonomi içindeki göreceli durumları iyileşmiştir (Boratav, 2013, s. 50-57).

Kapitalizme eklemlenme sürecinde radikal bir değişim yaşanmayan bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu’ndan devralınan kentleşme yapısında radikal bir değişim olmamıştır. 1927 yılı itibariyle ülke nüfusunun % 25’i kentlerde, % 75’i kırsal kesimde yaşıyordu (Eğilmez, 2018, s. 169). Bununla birlikte nüfusun yoğunlaştığı alanlar Osmanlı İmparatorluğu’nun

son döneminde olduğu gibi İstanbul, İzmir ve Adana bölgeleri olmuştur. Bununla birlikte Ankara'nın başkent ilan edilmesi ile Ankara'da ciddi bir kentleşme süreci başlamıştır.

1923'de uygulanan nüfus mübadelesi ve uzun süren savaş dönemi sonrasında yaşanan kayıplar neticesinde sosyo-demografik yapıda önemli değişimler yaşanmıştır. Türkiye sınırları içerisindeki 1914 nüfus düzeyi 1935 yılına kadar yakalanamamıştır. Mübadeleden sonra Türkiye'den ayrılan mübadiller arasında pazar için üretim yapan tarımsal üreticiler, kentlerdeki sanayiciler, bankerler ve liman kentlerinde dış ticaret ağlarını yöneten tüccarlar bulunmaktaydı (Pamuk, 2014, s. 176; Belli, 2006, s. 81).

Mübadele ile Anadolu'da yaşayan 1,2 milyon Rum ve Hristiyan'ın, Yunanistan'da yaşayan yaklaşık 400 bin Türk ve Müslümanın göç etmesi her iki ülkenin toplumsal, ekonomik ve siyasi dokusunda önemli dönüşümlere neden olmuştur. Anadolu'dan giden Rum nüfusun büyük kısmı ticaret ve sanayi ile uğraşan, kentlerde yaşayan kimselerdi (Aktar, 2001, s. 17-25).

Mübadele ile birlikte, Türk milliyetçiliğini kendisine esas alan yeni kurulan ulus devlet gayrimüslimlerden ve Türk olmayan nüfustan arındırılmış, bu homojenleşme ile birlikte yeni kurulan devletin Türk milliyetçiliği anlayışı üzerinde yükselmesi de ciddi anlamda kolaylaşmıştır (Gökaçtı, 2010, s. 224, 296).

Bu dönemin egemen ideolojisi emekten yana olmayan (Fişek, 1969, s. 64), sınıf bilincini ve mücadelesini reddeden (Ahmad, 2012, s. 85), yerli ve milli bir burjuvazi yetiştirilmesini amaçlayan (Boratav, 2013, s. 40) Türk milliyetçiliği (Koçak, 2008, s. 38) olmuştur.

1930-1939 dönemi: Emperyalizmle bağların koparılması

1929 Büyük Buhranı ile Türkiye'nin sermaye birikim rejiminde köklü bir değişim yaşanmış ve bu değişim ile Anadolu'da kısmi de olsa bir kentleşme hareketi başlamıştır. Fişek (1969, s. 66), 1929 Büyük Buhranı'nın emperyalizm ile bağların kopartılmasına vesile olduğunu, krizin patlak verdiği 1929 yılının da devletçilik denemesinin başladığı yıl

olduğunu ifade eder. Boratav (2013, s. 59) 1930-1939 dönemini korumacılık ve devletçilik politikaları eşliğinde ilk sanayileşme dönemi olarak tanımlamaktadır. Büyük Buhran'ın da etkisiyle Türkiye dışa kapanarak ve iç pazara yönelerek devlet yatırımları ile sanayileşme denemesine girişmiştir. 1930'ların devletçi kalkınma stratejisi içerisinde bölgesel gelişmişlik farklarının azaltılması da hedeflenmekteydi. (Ahmad, 2012, s. 120).

Savran (2022, s. 63-64), ulusal kalkınmacılığın temelinde “devletçi elitler” ya da “bürokrasi” olarak anılan bir toplumsal katmanın milliyetçi ideolojisinin yattığını savunmayı tarihin idealist bir yorumu olarak görür. Savran açısından ulusal kalkınmacılığın sınıfsal temelde doğru yorumu ise şu şekildedir:

“Ulusal devletin sınıf temelini doğru bir kavranışı ise, yeni dönemde ulusal kalkınmacılığın kaderi hakkında çok daha doğru sonuçlara ulaşmayı olanaklı kılar. Ulusal kalkınmacılık, azgelişmiş ülke burjuvazisinin, uluslararası sermayenin ulusal bir fraksiyonu niteliğiyle, verili dünya koşulları karşısında kendi özgül çıkarlarını geliştirmek için ulusal devleti aktif olarak harekete geçirmesinin ideolojik bir kılıfta ifade edilmiş stratejisidir. Tanımlayıcı ögesi, üretimin iç pazarla ya da dünya pazarıyla ilişkisi değil, sermayenin devletle kurduğu ilişki tarzı ve devletin bunun sonucunda benimsediği ekonomi politikasının aktif karakteridir. Gerek dünya ekonomisinin farklı gelişme aşamalarının ve konjonktürlerinin, gerekse azgelişmiş ülke sermayesinin gelişme aşamasının çizdiği somut çerçeveye bağlı olarak, bu aktif ekonomi politikasının somut yönelişi farklılaşabilir. İç pazara dönük sermaye birikimi, azgelişmiş ülke burjuvazisinin ticaret ve tarım üzerinde yükselen bir sermaye birikiminden sınai sermaye birikimine geçiş aşamasına uygun bir yöneliştir. Ama dünya ve ülke koşulları değiştiğinde aynı devlet dünya pazarına yönelik olarak da sermaye birikimini aktif ve müdahaleci politikalarla yönlendirmeye dayalı bir yöneliş benimseyebilir” (Savran, 2022, s. 64).

Bu dönemde rekabetçi, dinamik, yenilikçi ve yaratıcı özellikleri sınırlı olan sermaye sınıfı nedeniyle pek çok az gelişmiş kapitalist ülkede olduğu gibi burjuvazinin sermaye birikimi devlet eliyle sağlanmaya çalışılmıştır (Boratav, 2010, s. 408).

Bu amaç doğrultusunda, bu döneme genel karakterini veren belge olan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlanmıştır. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı olarak anılan Sınai Tesisat ve İşletme ve Vekâlet Teşkilatına İlaveler Hakkında Rapor ithal ikameci bir yaklaşım sergiler. Plan'da devlet teşebbüsü ile kurulacak fabrikaların özel sektör tarafından kurulamayacak

ağır sanayi ¹ kollarında kurulacağı, özel sektöre ucuz hammadde tedarikinde bulunacağı açıkça belirtilmiştir (Ekonomi Bakanlığı, 1935, s. 10). Bu durum emperyalizmin etkisi altındaki sanayi burjuvazisinin devlet desteği olmadan yabancı tekellerin rekabetine dayanamaması ve kuruluşu için büyük sermayeye ihtiyaç duyan tesisleri kurmak için yeterli büyüklüğe kavuşmamış olması nedeniyle doğmuştur (Rozaliev, 1978, s. 26-27).

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlanırken ekonomik faaliyetlerin ülke genelinde dengeli bir dağılım göstermesi hususuna da özen gösterilmiştir (Ekonomi Bakanlığı, 1935, s. 18). Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda kurulacak fabrikalarda yaklaşık 15.000 işçinin çalışması gerektiği hesap edilmiştir (Ekonomi Bakanlığı, 1935, s. 135). Bununla birlikte Plan'da sanayileşme ile birlikte gelişen işçi hareketinin toplum açısından zararlı kuvvetler haline gelebileceği, bunu önlemek maksadıyla devletin gerekli önlemleri alması gerektiği açıkça belirtilmiştir (Ekonomi Bakanlığı, 1935, s. 179).

Plan kapsamında yapılan fizibilite çalışması sonucunda kurulacak fabrikalar için İstanbul, Kayseri, Kütahya, Nazilli, İzmit, Zonguldak, Konya Ereğlisi, Karadeniz Ereğlisi ve bu bölgelere yakın yerler uygun bulunmuştur. 1934 senesi sanayide ilk büyük hamlenin yapıldığı yıldır; 1934 Mayıs'ında Kayseri Dokuma Fabrikası'nın, 1934 yılının ağustos ayında İzmit Kâğıt fabrikası ile Paşabahçe cam fabrikasının temelleri atılır. Ekim ayında Keçiözümlü kükürt fabrikasının temelleri atılırken, Turhal Şeker Fabrikası açılır. 1934 Kasımında Konya Ereğli Dokuma Fabrikası'nın temeli atılır, Bakırköy Bez fabrikasının açılışı yapılır. 1937 Nisan'ında, Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın temeli atılır, Nazilli Basma Fabrikası 1937 yılında açılır.

¹ Ağır Sanayi: Diğer sanayi kuruluşları tarafından kullanılan üretim araçlarının üretimini yapan, yüksek yatırım sermayesi gerektiren, karmaşık üretim süreçlerini içeren, demir-çelik, enerji ve kimya endüstrisini kapsayan sanayi dalı

Yer seçiminde genellikle hammadde ve ulaşım kolaylıklarının önem kazandığı ağır endüstrinin, kentleşmede doğrudan doğruya araç olarak kullanılması imkânları sınırlı olmakla birlikte bu sanayileşme adımı ile yoktan var edilen kentler karşımıza çıkmaktadır. Bunun örneklerinden Karabük 1937 yılında Safranbolu'ya bağlı 13 evlik bir mahalle (Önder, 1997, s. 252) iken bölgeden demiryolunun geçmesi ve Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın kurulması ile bir kentin doğumu başlamıştır. Kırıkkale de benzer bir süreci yaşamış ve 1927 yılında silah fabrikasının kurulması ile fabrikanın etrafında önce küçük bir kasaba oluşmuş, 1944 yılına gelindiğinde ise bir ilçe halini almıştır (Önder, 1997, s. 280).

Bu dönemde demiryolu inşaatına özel önem verilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde 50 yılda inşa edilen 4.000 kilometre demiryoluna, 14 yıllık kısa bir sürede içinde 3.000 kilometrelik yeni demiryolu eklenmiştir (Pamuk, 2014, s. 179). Demiryolları Cumhuriyet'in ilk büyük çaplı inşaat hareketi olmuştur. Bu inşaat hareketi iç pazarın oluşması ve kentleşmenin gelişimi için imkan yaratırken, bir yandan da yerli mühendis, müteahhit ve işçileri, bakım, onarım ve işletme kadrolarını oluşturmuş ve yerli ve milli bir burjuvazi oluşturulmasında önemli bir vasıta olmuştur. Anadolu'nun basit tarıma dayanan kapalı üretim yapısını değiştirecek demiryolu 1930 yılında Sivas'a, 1934'te Elazığ'a ulaşmıştır.

Bu dönemin egemen ideolojisi de emekten yana olmayan (Fişek, 1969, s. 72), sınıf bilincini ve mücadelesini reddeden (Ekonomi Bakanlığı, 1935, s. 179), yerli ve milli bir burjuvazi yetiştirilmesini amaçlayan (Boratav, 2013, s. 65) Türk milliyetçiliği (Koçak, 2008, s. 38) olmuştur.

1940-1949 dönemi: Sanayileşme ve kentleşmede kesinti

İkinci Dünya Savaşı ile birlikte Türkiye'nin sermaye birikimi rejiminde ve kentleşme hareketinde bir kesinti meydana gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı boyunca daha önce kent ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere ithal edilen pek çok girdinin ve yatırım malının ithalatı kesintiye uğramıştır. Makine, teçhizat ve diğer yatırım malları ithalatının kesildiği bu dönemde, planlı ve devletçi sanayileşme politikaları da uygulanamamıştır (Pamuk, 2014, s. 200).

Alpkaya (2008, s. 159) savaştan sonra terk edilmekle birlikte ulusal dayanışma ihtiyacının da etkisiyle İkinci Dünya Savaşı esnasında “aşırı” milliyetçi bir tutum sergilendiğini ifade eder. Aktar (2001, s. 136-140) Varlık Vergisi’ni milliyetçi ideolojinin sistemleştirilmiş ifadesi ve hayata geçirilmesi olarak yorumlar ve bu uygulamanın merkezinin ticaret burjuvazisinin yoğunlaştığı İstanbul olduğunu ifade eder. Ticaret burjuvazisini hedef alan Varlık Vergisi, ırk ve din ayrımına dayalı bir vergi uygulaması olmuş, verginin yarısından fazlası azınlıklarca ödenmiştir (Boratav, 2013, s. 85). İstanbul’un etnik ve dini yapısındaki çeşitlilik, Varlık Vergisi uygulamasında İstanbul’a yoğunlaşılmasının sebebi olmuştur (Aktar, 2001, s. 141) ve Varlık Vergisi uygulaması İstanbul’un çok dinli ve çok kültürlü yapısının erozyona uğramasında oldukça etkili olmuştur (Aktar, 2001, s. 208). Varlık Vergisi marifetiyle ekonomik varoluş koşullarının ortadan kaldırılmasıyla azınlıkların ülkeden göç etmesi sağlanmaya çalışılmıştır (Güven, 2012, s. 169).

İkinci Dünya Savaşı ile birlikte uluslararası ilişkilerde de ciddi kırılmalar yaşanmıştır. İkinci Dünya Savaşı’nı takiben kapitalist sistemin birikim krizinin aşılması, ulusal bağımsızlık hareketleri karşısında emperyalist çıkarların korunması ve Komünist Blokun genişlemesinin önlenmesi amaçlı mücadelede çevre ülkelerdeki işçi hareketlerini zayıflatmak için daha incelikli yollara ihtiyaç olduğu fark edilmiş ve emperyalist uygulamalar devam etmekle birlikte doğrudan sömürge metotlarından vazgeçilmiştir (Faulkner, 2021, s. 365).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Marshall Planı ve benzeri ABD yardımı programları vasıtasıyla kapitalist dünya ekonomisi içerisine büyük miktarda bir satın alma gücü enjekte edilmiştir (Mandel, 2008, s. 613). Lozan Anlaşması ile kapitülasyonlardan kurtulan Türkiye, Marshall yardımı ile tekrar Batı’nın mali nüfuzu altına girmiştir. Marshall Planı ile Türkiye Cumhuriyeti devleti birçok alandaki girişimlerinden vazgeçmiştir (Eğilmez, 2018, s. 142). İkinci Dünya Savaşı’nın sonundan 1950 yılına kadar geçen süre içerisinde 1950’li yıllarda başlayacak olan hızlı kentleşme sürecinin tohumları atılmıştır.

İktidar ilişkileri bakımından 1923-1950 dönemi

Bu dönem içerisinde iktidar ilişkileri temelde devlet, burjuvazi ve büyük toprak sahipleri arasında şekillenmiştir. Bu dönem içerisinde kentleşmenin son derece az olması, 1946 yılına kadar çok partili parlamenter sisteme geçilmemiş olması nedeniyle geniş halk kitlelerinin talepleri ve ihtiyaçları siyasal iktidarlar tarafından çok fazla dikkate alınmamıştır (Boratav, 2013, s. 94).

Bu dönemde devlet ve sermaye arasındaki ilişkiler 1924 yılında kurulan İş Bankası etrafında yoğunlaşmıştır. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda da belirtildiği üzere devlet teşebbüsü ile kurulan fabrikalardan özel sektöre ucuz hammadde tedariki sağlanırken; İş Bankası üzerinden de özel sektöre ucuz fon sağlanmıştır. Bu durum sanayi burjuvazisinin açıkça devlet desteği ile oluşturulduğunu göstermektedir. Bu dönemde devlet ve sermaye arasında kurulan ilişki milli ve Müslüman bir burjuvazi oluşturulması amacına yönelik şekillenmiştir.

Devlet, milli ve Müslüman bir burjuvazi oluşturmaya çalışırken bir yandan da sınıf bilincine sahip işçi topluluklarının oluşmasını engellemeye çalışmıştır. Bu bağlamda işçi sınıfı ile devlet arasındaki ilişkiler kamu iktisadi teşekkülleri üzerinden kurulmuştur. Devlet, sanayileşme sürecinde kamu iktisadi teşekkülleri vasıtasıyla devlete bağlı bir işçi sınıfı oluşturmaya, işçileri ortaya çıkabilecek potansiyel sınıf çatışmalarından uzak tutmaya, devlet düzeniyle bütünleştirmeye çabalamıştır. Ekonomik olanaklar kadar bunda milliyetçilik de bir araç olarak kullanılmıştır (Akkaya, 2008, s. 832).

Devlet sınıf bilincinin oluşmasını engellemek için sadece ekonomik ve ideolojik aygıtları değil zor aygıtını da kullanmıştır. 1925 yılında çıkarılan Tahrir-i Sükûn Kanunu ile mevcut işçi örgütleri kapatılmıştır. 1936 yılında çıkarılan İş Kanunu ile sendikal örgütlenme ve grev yasaklanmıştır. Bu Kanun ile büyük sermayenin pozisyonu güçlendirilmiştir (Rozaliev, 1978, s. 83). 1933 yılında Türk Ceza Kanunu'nun 201'inci maddesine yapılan bir değişiklik ile, işçileri işi bırakmaya zorlayanlara ağır cezalar getirilmiş, 1938 yılında çıkarılan

Cemiyetler Kanunu'yla sınıflara dayanan kuruluşlar, dolayısıyla sendikalar yasaklanmıştır (Fişek, 1969, s. 72).

Kentleşme bakımından 1923-1950 dönemi

Bu dönemde kentleşmenin arkasındaki temel motivasyon yerli burjuvazinin oluşturulması ve Türk milliyetçiliğine dayalı ulus inşasıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki kentleşme politikasının kentleşmeme olduğu yönünde iddialar (Çavuşoğlu, 2016; Tekeli, 2016, s. 54) olmakla birlikte bu dönem başında yaşanan nüfus kayıpları, ulaşım altyapısının son derece yetersiz olması, tarım kesiminde pazara yönelik üretimin ve makineleşmenin yetersiz olması gibi nedenlerle bu dönemde hızlı bir kentleşme sürecinin yaşanmasının maddi temellerinin bulunmadığı söylenebilir.

Kentleşme sürecini hızlandıracak maddi temellerin eksikliğine rağmen hayata geçirilen altyapı yatırımları, kamu iktisadi teşekkülleri ve diğer kamu yatırımları aracılığıyla Anadolu'nun dengeli kalkınması için devletçi politikalar geliştirilmiştir (Çavuşoğlu, 2016, s. 53).

Ankara'nın başkent yapılmasının en önemli sonuçlarından birisi, İstanbul haricinde yeni bir çekim merkezi oluşturularak İstanbul'a olan göçün bir süreliğine de olsa engellenmiş olmasıdır. Bu suretle Anadolu'da dengeli bir kalkınmanın ilk adımı atılmıştır. Kayseri, Nazilli, Kırıkkale ve Karabük gibi kent ve kasabalarda kurulan fabrikalar bu doğrultuda atılan bir diğer adım olmuştur (Keleş, 2019, s. 84-85).

Nüfus verilerine bakıldığında (İstatistik Umum Müdürlüğü, 1929, s. 20-32; İstatistik Genel Direktörlüğü, 1939, s. 4-6; İstatistik Genel Müdürlüğü, 1950, s. 5-8) 1927-1950 döneminde Ankara'nın toplam nüfustan aldığı pay artarken, İstanbul ve İzmir gibi merkezlerin toplam nüfustan aldığı payın neredeyse sabit kaldığı görülmektedir. Ayrıca Türkiye'de kırdan kentlere göçün 1950'lere kadar son derece sınırlı kaldığı da istatistiki verilerden anlaşılmaktadır.

Tablo 1: 1927-1950 İller İtibariyle Nüfus Verileri

	1927		1935		1945		1950	
	Nüfus (Bin)	Toplam Nüfusa Oranı	Nüfus (Bin)	Toplam Nüfusa Oranı	Nüfus (Bin)	Toplam Nüfusa Oranı	Nüfus (Bin)	Toplam Nüfusa Oranı
İstanbul	794	% 5,8	883	% 5,4	1.078	% 5,7	1.166	% 5,5
İzmir	526	% 3,8	596	% 3,6	673	% 3,5	768	% 3,6
Ankara	404	% 2,9	534	% 3,3	695	% 3,7	819	% 3,9
Bursa	401	% 2,9	442	% 2,7	491	% 2,6	545	% 2,6
Kocaeli	286	% 2,0	335	% 2,0	416	% 2,2	474	% 2,2
Adana	227	% 1,6	383	% 2,3	418	% 2,2	508	% 2,4
Antalya	204	% 1,5	242	% 1,5	278	% 1,4	311	% 1,4
Gaziantep	215	% 1,5	283	% 1,7	290	% 1,5	323	% 1,5
Denizli	245	% 1,7	285	% 1,7	315	% 1,6	340	% 1,6
Kayseri	251	% 1,8	310	% 1,9	370	% 1,9	403	% 1,9
Konya	504	% 3,6	569	% 3,5	661	% 3,5	741	% 3,5

Kentlileşme bakımından 1923-1950 dönemi

1923-1950 dönemi kentleşmesinin arkasındaki temel motivasyon kaynaklarından birisi, Türk milliyetçiliğine dayalı ulus inşasıdır. Cumhuriyet kadroları yeni bir toplumun oluşabilmesi için “Osmanlıdan” çok farklı bir “Türk” tipolojisinin oluşturulması gerektiğini düşünüyorlardı (Ahmad, 2012, s. 97).

Milliyetçilik ideolojisinin kentlere ilk yansıması özellikle İstanbul ve İzmir gibi başlıca kentlerin nüfus yapısının değişmesidir. Nüfus mübadelesi ve Varlık Vergisi gibi uygulamalar ile bu kentler etnik ve dini açıdan homojenleştirilmiştir.

Milliyetçilik ideolojisinin kentler üzerindeki bir diğer yansımasını Ahmad'ın Ankara betimlemesinde görmekteyiz. Ahmad (2012, s. 113) 1930'lu yıllardaki Ankara'yı "minaresiz kent" olarak betimler ve 1950'ye kadarki 27 yıllık dönemde büyük bir cami inşaatının olmadığını belirtir. Ahmad'ın bu tespiti 1923-1950 dönemi içerisinde dinin ideolojik olarak belirleyici olmadığını gösterirken, bu tespit üzerinden inşa edilmeye çalışılan kentli öznelliğinde de dinin başat bir rol üstlenmediği ifade edilebilir.

Türk milliyetçiliğine dayalı ulus inşası motivasyonunun yansımasını kent mekânında açıkça gösteren unsurlardan birisi bu dönemde yoğunlaşan anıt ve heykel inşaatlarıdır. Gramsci'nin mimarlığı ideolojinin yayılma kanallarından biri olarak ifade ettiği düşünüldüğünde; İstanbul'da 1926 yılında tamamlanan Sarayburnu Atatürk Anıtı ve 1928 yılında açılan Taksim Cumhuriyet Anıtı, Konya'da 1926 yılında tamamlanan Atatürk Anıtı, Ankara'da 1927 yılında tamamlanan Zafer Anıtı ve 1935 yılında tamamlanan Güven Anıtı, 1931 yılında tamamlanan Samsun Onur Anıtı, Edirne Atatürk Anıtı, Çorum Atatürk Anıtı, Isparta Atatürk Anıtı, İzmir'de 1932 yılında tamamlanan Atatürk Anıtı, Adana'da 1935 yılında tamamlanan Atatürk Anıtı, 1936 yılında Afyonkarahisar'da tamamlanan Büyük Utku Anıtı kent mekânının ulus inşasında kullanıldığını gösteren önemli yapıtlar olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde iletişim kanallarının son derece sınırlı olduğu düşünüldüğünde anıt ve heykellerin ideolojinin aktarılmasını sağlayan simgesel güç kaynakları olarak yorumlanması mümkün görünmektedir.

Bunun yanı sıra 1927 yılında İstanbul'da inşa edilen Süreyya Operası, 1933 yılında Ankara'da inşa edilen Büyük Tiyatro veya diğer adıyla Opera Sahnesi gibi yapılar kentlileşme sürecini etkileyen unsurlardan olmuştur ve modern kent imgesine uygun olarak inşa edilen meydan, bulvar, kamu binaları ile cami etrafında oluşan kamusallığın yerine yeni bir kamusalılık yaratılmaya çalışılmış, gündelik kent hayatının, sosyalleşme pratiklerinin inşa edilen bu yeni mekânlar etrafında şekillenmesi amaçlanmıştır.

2.2.2 1950-1980 dönemi: Hafif sanayiye dayalı kentleşme

Bu dönem kapitalizmin devletçi kapitalizm dönemine denk gelmektedir. Böyle olmakla birlikte Türkiye özelinde 1950-1980 dönemini incelerken birikim rejimleri birbirinden farklı iki alt dönem karşımıza çıkmaktadır: Bu dönemler 1950-1960 ve 1961-1980 dönemleridir. 1950-1960 dönemi dışa açık, ihracata dayalı bir modelin benimsendiği yıllar iken, 1961-1980 dönemi iç pazara dönük, ithal ikameci modelin uygulandığı yıllardır.

Bu döneme karakterini veren temel olgu Soğuk Savaş'tır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalist blokun komünizmle mücadele yöntemleri çevre ve yarı çevre ülkelerin kapitalizm ile kurduğu ilişkinin tarzını da belirlemiştir.

1950-1960 dönemi: Tarımın sanayileşmesi

1950 yılında gerçekleştirilen genel seçimleri Demokrat Parti'nin kazanmasının ekonomi için bir dönüm noktası olduğu kabul edilmekle birlikte ekonomideki yön değişikliği, İkinci Dünya Savaşı sonrasında CHP iktidarının özel sektöre ve tarım kesimine daha fazla ağırlık vermesiyle başlamıştı (Pamuk, 2014, s. 226).

1950-1960 dönemi 1946 yılından itibaren başlayan ve içe dönük, korumacı politikaların tedrici olarak gevşetildiği, ithalatın serbestleştirilerek artırıldığı, iç pazara yönelik sanayileşme yerine dış pazara dönük ve hammadde ihracatına dayalı bir kalkınma modelinin gündemde olduğu bir dönemdir (Boratav, 2013, s. 94). Ayrıca bu dönemde Demokrat Parti yönetimince yabancı sermayeyi teşvik etmek için çıkarılan çeşitli kanunlar neticesinde Türkiye bir kez daha uluslararası kapitalizmin yörüngesine girmiştir (Fişek, 1969, s. 85). Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) ve Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) verilerine göre sanayi sektöründeki yabancı sermayenin, birkaç istisna dışında, tamamının 1954'ten sonra ülkeye girdiği görülmektedir (Keyder, 2014, s. 220).

Demokrat Parti'nin ekonomi anlayışına hâkim görüş, devletin ekonomideki etkisinin azaltılması, özel sektörün öne çıkarılması, yabancı

payının artırılması gibi uygulamaları içeren liberal bir bakış ve tarıma ağırlık veren bir kalkınma stratejisiydi.

Bu yeni stratejiye göre Türkiye ekonomisi korunmadan yaşamak mecburiyetindeydi ve dünya pazarı içinde uzmanlaşmalıydı; bu da yatırımların tarıma ve tarıma dayalı sanayiye yapılacağı anlamına gelmekteydi (Keyder, 2014, s. 149). Yerli sanayi üzerindeki koruma duvarlarının kalkması ile Türkiye sanayisi yurtdışı ile rekabette zorlanmaya başlamış, 1948-1952 yılları arasında irili ufaklı yaklaşık 350 fabrika kapanmıştır (Rozaliev, 1978, s. 9). 1946-1953 dönemlerinde tarımın milli hasıla içindeki payı % 42'den % 45,2'ye çıkarken aynı dönemde sanayinin payı %15,2'den %13,5'e gerilemiştir. Bu gelişme biçimi dünya ekonomisiyle hammaddeci uzmanlaşmaya dayanan bütünleşme eğiliminin bir yansımasıdır (Boratav, 2013, s. 101).

Bu dönemde tarım kesimine, özellikle 1948 yılından itibaren kullanılmaya başlanan Marshall Planı fonları ile daha fazla ağırlık verilmiştir. Marshall Planı'ndan sağlanan fonlar sayesinde tarımsal araç, makine ve özellikle de traktör ithalatı desteklenmiştir. Tarım kesiminde verimliliğin artması ile tarımdaki nüfus mutlak olarak olmasa da göreceli olarak azalmaya başlamıştır. (Pamuk, 2014, s. 227-230).

1950'lerde başlayan tarımda makineleşme ciddi bir nüfus hareketini başlatan ana etken olmuştur. Orta ve büyük ölçekli çiftçilere verilen krediler eşliğinde 1948 yılında 1.750 olan traktör sayısı, 1957 yılında 44.144'e yükselmiştir ve tahminlere göre, traktör başına 4 ila 9 işçi ya da yarıcı işini kaybetmiştir. (Kıray, 1998, s. 69-70). Tarımda uygulanan makineleşme politikası sonucunda ortakçı ve yarıcı gibi feodal oluşumlar hızla yerlerini ücretli emeğe bırakmıştır (Fişek, 1969, s. 90). Pazara dönük üretime geçişle birlikte, teknolojik gelişime ayak uyduramayan küçük toprak sahipleri de çoğunlukla büyük borçlar altına girmişler ve bunun sonucunda, % 20 ila % 25'i yirmi yıl içinde topraklarını yitirmişler, ya tarımda ücretli işçi olmuşlar ya da kentlere göç etmişlerdir. 1950-1970 döneminde kırdan kente göç nedeni olarak % 52 toprak yitirimi ve % 22 işsizlik gösterilmektedir (Kıray, 1998, s. 95-96). 1950 yılında yapılan tarım

sayımına göre topraksız köylü aile sayısı 336.746 iken, 1973 yılında 829.155'e çıkmıştır (Tekeli, 2016, s. 85).

Bu dönemde Türkiye Truman Doktrini kapsamında kapitalist hiyerarşide çevre ülke olarak konumlandırılmış ve hammadde ve tarım ürünlerinde uzmanlaşması ve merkez ülkelerin sanayi ürünleri için bir pazar işlevi görmesi öngörülmüştür. Türkiye'nin kapitalist işbölümündeki rolünü tarım ürünleri ve hammadde ihracatçısı olarak belirleyen, Marshall Planının uygulanmasında görevli Amerikalı uzmanlar ve Demokrat Parti'li siyasetçiler, kırsal gelişmeyi tarım ve hammadde ürünlerinin pazara getirilmesini kolaylaştıracak bir yol şebekesiyle desteklemeyi amaçlamışlardır (Keyder, 2014, s. 159).

Türkiye'nin bir pazar olarak birleşmesi demiryolları yatırımlarıyla başlamış olmakla birlikte, esas olarak 1950'li yıllarda başlayan karayolu inşaat programı ile sağlanmıştır (Tekeli, 2016, s. 75). Demokrat Parti'nin tarıma ağırlık veren kalkınma stratejisi köyleri kentlere, kentleri de birbirlerine bağlayan bir karayolu yapımına dayalı ulaştırma politikası ile desteklenmiştir. 1950 yılında 1.642 km olan asfalt yol ağının uzunluğu 1960'ta 7.049 km'ye çıkmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2015, s. 231). Karayolu yapımı ile birlikte otomobil endüstrisinin temeli de atılmıştır. Bununla birlikte karayolları kıyı şeridinin iç turizme açılmasını da sağlamıştır (Ahmad, 2012, s. 140). Karayolu ağının gelişmesi kırdan kente göçü de kolaylaştırmıştır.

1950'li yıllar kırdan kente göç, düzensiz kentleşme ve gecekondulaşma yıllarıdır. Aynı zamanda bu dönemde kentli nüfus içerisinde enformel faaliyetler üzerinden geçinen nüfusun payı artmıştır (Boratav, 2013, s. 108). Gecekondularda toplumsal sınırlar coğrafi farklara, memleket kökenlerine göre çizilmiştir. Bu sınırlar içinde yer alan gruplar, geleneksel olduğu varsayılan, ama sonradan yaratılmış, hayali cemaatler içerisinde örgütlenmişlerdir (Keyder, 2014, s. 248).

Bu hayali cemaatlerin kuruluşunda sadece milliyetçilik değil din de işlev görmüştür. Tek Parti dönemi boyunca, İslâm, Türk milliyetçiliğinin sınırlarının dışında tutulmuştur. Bu yaklaşım, İkinci Dünya Savaşı'nın

sonunda değişime uğramıştır (Koçak, 2008, s. 601). İkinci Dünya Savaşı sonrasında milliyetçiler özellikle İslâm ile Türk milliyetçiliğini bir araya getirmeye, Türklüğün Müslüman ve özellikle Osmanlı geçmişine gönderme yapmaya başlamışlardır (Çetinkaya, 2008, s. 101). Bu ideolojik yaklaşım ekonominin millileştirilmesi hedefinin devamı niteliğindedir. Bu ideolojik yaklaşımın bir yansıması olan 6-7 Eylül Olayları ile İstanbul'daki gayrimüslimlerin ekonomik varoluş koşullarının ortadan kaldırılmasıyla kentin gayrimüslimlerden arındırılması amaçlanmış, Varlık Vergisi'nde olduğu gibi; 6-7 Eylül Olaylarının yardımıyla gayrimüslimlerin Türkiye'nin ekonomik yaşamındaki rollerinin zayıflatılması ve gayrimüslimlerin servetinin Müslüman halkın eline geçmesi sürecinin hızlandırılması amaçlanmıştır (Güven, 2012, s. 171-175).

Bu ideolojik yaklaşım işçi sınıfına bakışta da ağırlığını hissettirmiştir. 1947 yılında sendikal örgütlenme hakkı önündeki engeller kaldırılmış olmakla birlikte bu dönemde kurulan sendikalar milliyetçilik ideolojisi ön planda tutularak örgütlenmiştir. Nitekim 1952 yılında kurulan Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş) sınıf temelinde örgütlenmek yerine milliyetçiliği ön planda tutan anti-komünist temelde örgütlenmiştir. Türk-İş komünizm karşısında panzehir olan milliyetçiliğin işçi sınıfı ve örgütleri arasında benimsenmesinde çok önemli rol oynamıştır (Akkaya, 2008, s. 835). Dolayısıyla bu dönemde işçi sınıfına ve işçi sınıfının sorunlarına yönelik bakış açısı bir önceki dönemden farklılık arz etmemektedir (Fişek, 1969, s. 90).

Bu dönemin egemen ideolojisi emekten yana olmayan (Fişek, 1969, s. 90), sınıf bilincini ve mücadelesini reddeden (Akkaya, 2008, s. 836), serbest ticaret uygulamaları ile kapitalizme entegre olmayı amaçlayan (Boratav, 2013, s. 65) Türk milliyetçiliği (Akkaya, 2008, s. 833) olmuştur.

1961-1980 dönemi: Planlı kapitalizm plansız kentleşme

Demokrat Parti'nin ilk iktidar dönemindeki bolluk yılları çok uzun süre devam etmemiştir. Kore Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte, uluslararası piyasalardaki elverişli durum kaybolmuş, ihraç mallarının fiyatları düşmeye başlamıştı. Çok büyük bir kısmı tarımsal ürünlerden

oluşan ihracat gerilerken, liberal ithalat rejimi nedeniyle döviz rezervleri de tükenmişti. Böylece tarım kesiminin ve tarıma dayalı bir büyüme stratejisinin zaafları da ortaya çıkmaya başlamıştır ve 1950'lerin sonlarına doğru bilinçli ve tasarlanmış bir politika olarak uygulanmasa da iktisadi liberalizmden vazgeçilmiştir. (Pamuk, 2014, s. 231-232). 1960 darbesi ile birlikte de yeni bir birikim modelinin temeli atılmıştır ve bundan böyle sisteme hâkim unsur sanayi burjuvazisi olmuştur (Keyder, 2014, s. 178-180).

1960 yılında DPT kurulmuş, 1963 yılında uygulanmaya konulan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında da ekonominin rotası iç pazara yönelik sanayileşme şeklinde belirlenmiş, DPT özel sektöre yön gösteren değil, özel sektörü destekleyen bir planlama anlayışını benimsemiştir (Pamuk, 2014, s. 235-236). İthal ikameci kalkınma stratejisi, yerli sanayi sektörünün selektif himayesine dayanır ve bu stratejiyi tatbik eden ülkelerde, sınai gelişme, üretim sürecinin girdileri olarak teknoloji, sermaye malları ve ara mallarının ithalini gerektirmiştir (Keyder, 2014, s. 201). Sanayi kesiminin ithal etmek mecburiyetinde olduğu ara malları ile makine ve teçhizat için gerekli döviz ise büyük oranda tarımsal ihraç mallarından sağlanmaktaydı (Pamuk, 2014, s. 237).

1960'larda kamu kesimi ile özel kesim arasındaki işbölümü şu şekildeydi: Büyük ölçekli, büyük yatırımlar gerektiren demir-çelik, petrokimya ve diğer ara mallarında ağırlık kamu iktisadi teşekküllerindeydi. Nitekim Ereğli Demir Çelik Fabrikası 1960 yılında kurulmaya başlamış ve 1965 yılında üretime başlamıştır. İlk ve tek entegre petrokimya tesisi olan PETKİM de sanayiye hammadde tedariki için 1965 yılında kurulmuştur. İskenderun Demir Çelik Fabrikası'nın temeli de 1970 yılında atılmıştır. Buna karşılık, tekstil ve gıda sanayinin yanı sıra, radyo, buzdolabı, çamaşır makinesi ve otomotiv gibi dayanıklı tüketim mallarını kapsayan genel

olarak hafif sanayi² olarak tanımlanabilecek alanda üretim özel sektör tarafından gerçekleştirilmiştir.

İthal ikameci kalkınma döneminde, sanayi yatırımlarında, ihracat ön plânda tutularak tekstil sektörü yoğunluk kazanmıştır (DPT, 1968, s. 393). Bu sektörde kamu kesimi yatırımlarının özel sektörün gerçekleştiremediği alanlarda ve maliyetleri düşürmek amacıyla yapılmış, bu dönemde küçük ve dağınık işletmelerin birleştirilmesi, büyük ölçekli tesislerde üretim yapılması teşvik edilmiş (DPT, 1976, s. 71) ve özellikle İstanbul, İzmir ve Adana’da özel sektör tarafından büyük ölçekli yatırımlar yapılmaya başlanmıştır.

Bu dönemde imalât sanayi içinde geniş bir yer tutan gıda sanayinde de özel sektörün yoğunlaştığı görülmektedir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planından itibaren gıda sanayinde işletme ölçeklerinin büyütülmesi teşvik edilmiş (DPT, 1968, s. 386), bu teşvik neticesinde İstanbul, Bursa, Adana ve İzmir’de özel sektör tarafından nispeten büyük ölçekli işletmeler kurulmuştur.

Bu dönemde imalât sanayi içinde önemli yer tutan sektörlerden birisi de dayanıklı tüketim malları sektörü olmuştur. 1960’ların başından itibaren Türkiye’de dayanıklı tüketim üretimine yönelik sanayi dalları gelişmeye başlamış, yerli ve yabancı sermayenin İstanbul, Bursa gibi kentlerde kurduğu tesislerde üretime başlayan beyaz eşya sanayi 1960 yılından itibaren ülke sanayinin öncü dallarından birisi olmuştur (DPT, 2007).

Sınaî ürünler için yürürlüğe konan ithal kısıtlamaları ve gümrük vergileri çeşitli faaliyet dallarında montaj sanayi olarak adlandırılan üretim ünitelerinin ortaya çıkmasına da imkân vermiştir. 1960’lı yıllarda sanayiye yönelik yabancı sermaye yatırımları sınırlı olmakla birlikte 1960 yılında Ford yerli ortaklık kurarak İstanbul’da otomobil ve kamyon üretimine başlamıştır. 1966 yılında ise MAN yerli ortaklık ile İstanbul’da otobüs ve

² Hafif Sanayi: Tüketim malları üretimine yönelik, genellikle daha az sermaye yoğunluğuna sahip, tekstil, gıda, mobilya, beyaz eşya vb. üretimini kapsayan sanayi grubu

kamyon üretimine dayalı fabrikasını kurmuştur. 1967 yılında da Mercedes-Benz İstanbul'da yerli ortaklık ile otobüs üretimi için fabrika kurmuştur. 1969 yılında ise Bursa'da Renault otomobil fabrikası yerli ortaklık ile kurulmuştur.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1963-1967) açık bir kentleşme politikası yer almamış olmakla birlikte büyük kentlerin sınırsız bir şekilde büyümesi istenmemiş ve kentleşmenin coğrafi dağılışıda bölgelerarası denge göz önünde bulundurulmuştur (Keleş, 2019, s. 193). Düzensiz kentleşmeyi engellemek Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planının temel amaçlarından birisi olmuştur (DPT, 1963, s. 145). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (DPT, 1963, s. 66) Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda olduğu gibi sanayileşme ve kentleşme sürecinin, işçi hareketlerini artıracığı ve sosyal güvenlik ihtiyacını ön plâna çıkaracağı üzerinde durulmuştur.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1968-1972) istihdam imkânlarının artırılabilmesi, tarımsal alandaki fazla işgücünün tarım dışı faaliyetlere doğru yönlendirilmesi ve hızlı bir gelişme temposuna erişme bakımından ekonominin sanayi hızının yükseltilmesi ve kalkınma gayretleri içinde kentleşmenin desteklenmesi zorunlu görülmüştür (DPT, 1968, s. 3) ve kentleşme hareketi, Türkiye için olumlu bir eğilim olarak yorumlanmıştır (DPT, 1968, s. 55). Planda kentleşmenin ekonomiyi itici bir güç ve bir gelişme aracı olduğu belirtilerek kentleşmenin destekleneceği belirtilmiş, bununla birlikte kentleşme için ödenecek sosyal maliyetlerin kabul edilebilir olduğu da ifade edilmiştir (DPT, 1968, s. 263-264). 1970'lerle birlikte kentlerdeki nüfus birikiminin, olumlu bir eğilim olduğu değerlendirilmiştir. Büyük kentlerin ekonomik ve sosyal gelişmeyi hızlandıran niteliklere sahip olduğu düşünüldüğünden büyük kentlerin daha da büyümesi önlenmeye çalışılmamış, aksine daha da büyümeleri teşvik edilmiştir. Özellikle gecekondulaşmaya yönelik pasif tutum büyük kentlerin daha da büyümesinde önemli bir yer tutmaktadır. Ağır sanayinin kentleşmeye etkisinden yararlanılmış olmakla birlikte, özellikle hafif sanayi kentleşme politikasının uygulanmasında esas araç olarak kullanılmak istenmiştir (DPT, 1968, s. 267-269).

Üçüncü Beş Yıllık Kalınma Planı'nda (1973-1977) 1960-1970 döneminde yaşanan kentleşmenin sanayileşmeye dayalı olmaksızın daha çok nüfus yığılmaları biçiminde gerçekleştiği tespit edilmiştir. Kentleşmenin sanayileşmenin hızlandırılmasında önemli bir etken olduğu belirtilmekle birlikte, sanayinin ve nüfusun belli yörelerde yoğunlaştırılmasının kısa dönemde uygulanabilecek bir politika olduğu, belli bölgelerde aşırı yoğunlaşmanın uzun dönemde ekonomik kalkınma açısından bazı sorunlar doğuracağı belirtilmiştir. Bu sorunların başında sanayileşmenin önünde giden kentleşme olgusu ile birlikte ortaya çıkan işsizliğin neden olduğu toplumsal ve kültürel değişimin ulusal ekonomi ile bütünleşmeyi engellemesi olarak ifade edilmiştir. (DPT, 1973, s. 112). Planda sanayinin yurt düzeyinde dağıtılması gerektiği, hafif endüstriye dayalı kademeli kentleşmenin bölgeler arasında dengeli bir gelişmenin sağlanabilmesi için kullanılabilecek bir enstrüman olduğu da vurgulanmıştır (DPT, 1973, s. 855).

Kentleşmeye yönelik Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma planında yer alan bu yaklaşım 1970'lerin başından itibaren uluslararası örgütlerin de ifade ettiği yaklaşımlarla paralellik göstermektedir. Azgelişmiş ülkelerinin sanayileşme ve gelişme performanslarında tıkanmaların yaşandığı ve kentleşmenin ciddi bir sorun olarak ortaya çıktığı 1970'lerin başında ILO'nun yayımladığı Kenya Raporu'nda (1972) köyden kente göçün çok hızlı olarak gerçekleştiği, azgelişmiş ülkelerde sermaye yoğun sanayi işletmelerinin yeterli istihdam olanağını yaratamadığı belirtilerek, emek yoğun küçük üretim faaliyetinin desteklenmesi gerektiği belirtmiştir. Emek yoğun işletmeler ILO'nun azgelişmiş ülke kentleri için çizmiş olduğu yeni çerçevenin ayrılmaz parçasıdır (Aktar, 1990, s. 44-45). ILO raporunda küçük ölçekli üretim faaliyeti yanında enformel sektörün de azgelişmiş ülke kentlerinde önemli bir istihdam alanı olduğu vurgulanmaktadır (ILO, 1972, s. 118). Bu gelişmelere paralel olarak Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Teşkilatı ile yapılan antlaşma çerçevesinde 1973 yılında Gaziantep'te pilot proje olarak, küçük ölçekli sanayi işletmeleri desteklenmeye başlamıştır.

1970'lerin sonundan itibaren Dünya Bankası da emek yoğun küçük üretim faaliyetlerinin desteklenmesi gerektiğini resmi raporlarında ifade etmeye başlamıştır (Dünya Bankası, 1978, s. 6). Dünya Bankası küçük üretim faaliyetlerinin sermaye yoğun büyük işletmelere kıyasla daha fazla istihdam yarattığını ifade ederek, kentsel yoksullara istihdam ve gelir sağlamada önemli bir rol oynaması nedeniyle desteklenmesi gerektiğini (Dünya Bankası, 1978, s. 9-11) belirtmiştir. Dünya Bankası küçük üretim faaliyetlerinin büyük sanayi işletmeleri ile kurulacak yan sanayi ve fason üretim ilişkileri üzerinden desteklenmesi gerektiğini de ifade etmiştir (Dünya Bankası, 1978, s. 25, 59). Dünya Bankası, 1977 yılında Türkiye'ye küçük üretim faaliyetlerine yönelik, Dünya Bankası destekli projeler kapsamında 74 milyon dolar kredi sağlamıştır (Dünya Bankası, 1978, s. 53). Dünya Bankası'nın azgelişmiş ülkelerde desteklediği projelerin bir kısmı da bu ülkelerde sanayileşmenin belirli bölgelerde yoğunlaşmasını engelleyecek ve dolayısıyla bölgelerarası eşitsizliği azaltacak projeler olarak sunulmuştur (Aktar, 1990, s. 48).

Dünya Bankası'nın 1980 yılında hazırladığı raporda Türkiye'de uygulanan ithal ikameci politikalar ile sermaye yoğun faaliyetlerin aşırı derecede teşvik edildiği, mevcut yüksek işsizlik oranının teşvik tasarımlarından kaynaklandığı belirtilmiştir. Küçük ve orta ölçekli işletmelerin artan işgücü fazlasını emme, istihdam yaratma ve döviz tasarrufu sağlamada potansiyeli ile sanayi sektörünün gelişiminde önemli tamamlayıcı bir rolünün olduğu da vurgulanmıştır (Dünya Bankası, 1980, s. 8). Söz konusu raporda büyük işletmelerde işgücünün artan sendikalılığı, bu işletmelerdeki grevler, daha yüksek ücretler, yan haklar ve kıdem tazminatları gibi nedenlerle büyük işletmelerle küçük ve orta ölçekli işletmeler arasında "subcontracing" kavramıyla ifade edilen yan sanayi ve fason üretim ilişkilerinin kurulması gerektiği de ifade edilmiştir (Dünya Bankası, 1980, s. 46).

1970'lerin sonundan itibaren Türkiye'de küçük işletmeler üzerinden yaşanan kentleşme olgusu bu yönüyle kapitalizm ile eklemlenme yöntemlerinden biri olmuştur. Dünya Bankası ve ILO'nun raporlarında yer aldığı şekliyle küçük üreticiler büyük sanayi işletmeleri ile küçük kentler

büyük kentler ile rekabet değil tamamlayıcılık ilişkisi üzerinden kapitalizme eklemlenmektedir. Bağımlılık Okulu çevre ülkelerde tekelci özellikleri ağır basan büyük sanayi işletmeleri ile bunun dışında kalan ekonomik sektörler arasındaki ilişkilerin sürekli olarak sömürülen bir tür “iç koloni” ilişkisine benzediğini belirtir (Aktar, 1990, s. 56). 1970’ler ile birlikte ILO ve Dünya Bankası görüşlerinin kalkınma planlarına yansımaları, 1980 sonrası yaşanacak kentleşme sürecinin tohumlarının bu dönemde atıldığını göstermektedir.

1960 sonrası kapitalizm ile eklemlenme süreci ithal ikameci kalkınma politikaları ile sağlanmıştır ve ithal ikamesine dayalı kalkınma politikaları iç pazarın büyüklüğü ve canlılığı üzerine kurulduğu için ücretler burjuvazi için bir maliyet unsuru olmakla birlikte, sermayenin yeniden üretimini sürükleyen talebi de oluşturmaktadır. Bu sebeple, ücretleri siyasi yöntemlerle baskı altına almak bir mecburiyet değildir (Boratav, 2013, s. 124). Fordist üretim teknolojisi ve refah devleti uygulamaları ile sağlanan toplumsal uzlaşıda işçi sınıfı tüketiciler olarak kapitalizme tehdit oluşturmak bir yana, piyasaların ve kârların genişlemesine olanak sağlamaktadır (Crouch, 2014, s. 25-26).

Üretimin fiziki girdilerini elde edebildikleri ve işçi disiplininden yeterli ölçüde emin oldukları ve işçilerin talepleri ücret düzeyleriyle sınırlı kaldığı sürece, iç pazar yaratma fonksiyonu da gören ayrıcalıklı sanayi sektörlerinde yüksek ücretlerin oluşması sonucunu veren devlet politikaları kabul edilmektedir. Emek mücadelesi daha siyasi bir nitelik kazanıp süreci sorgulamaya başladığında, sanayiciler bir dönüm noktasına gelirler (Keyder, 2014, s. 202). Devlet politikalarının siyasi sınırları, emekçi sınıfların ekonomik çıkarlarını ilgilendiren konularda siyasi karar alma süreçlerini etkileyebilecekleri, fakat siyasi iktidara bir alternatif veya ortak olamayacakları bir hatta belirlenmiştir.

Emekçi sınıflar bu sınırı 1970’ler ile birlikte zorlamaya başlamışlardır. 1961 Anayasası işçi sınıfını, bir yandan kendi siyasal örgütünü kurma ve ideolojisini serbestçe yayma imkânına kavuşturan önemli bir aşamayı temsil etmektedir (Fişek, 1969, s. 93). Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu’nun (DİSK) kurulduğu 1967 yılına kadar,

emekçi sınıflar taleplerini, işçi sınıfı ideolojisi düzeyinde formüle edemedikleri ve “millî menfaat” söylemini sorgulayamadıkları için, sendikal hak ve özgürlüklerin genişletilmesi doğrultusunda etkili bir mücadeleye girememişlerdir. 1967 yılını izleyen dönemden, 1980 yılına kadar işçi sınıfı içindeki milliyetçi söylem yerini yavaş yavaş daha sınıfsal içerikli söylemlere terk etmeye başlamıştır. (Akkaya, 2008, s. 836). 1965 yılında % 25,5 olan sendikalaşma oranı 1975 yılında % 40,4 seviyesine ulaşmıştır (OECD, 2025).

1950’li yıllarla başlayan kentleşme ve 1960’larda hızlanan sanayileşme süreçleriyle oluşan sınıf bilincinin kapitalizm yolunda hızla ilerleyen bir ülke için kabul edilmesi mümkün değildi. 1967 yılında DİSK’in kurulması ile birlikte sınıf temelli söylem ve taleplerin engellenmesinde tek başına milliyetçiliğin yeterli olmadığı görülmüştür. 1970’lere gelindiğinde ülke sorunlarını sınıfsal temelde yapılan sosyoekonomik analizlerden kaçınarak ulusalcı söylem ile aşmaya çalışan hegemonya artık kapitalizmin ilerlemesi için yeterli bir ideolojik koruma sağlayamıyordu. İthal ikameci politikalar bir toplum kesiminin tümünü marjinalleştirdiğinde din siyasal açıdan önemli hale gelmiştir (Ahmad, 2012, s. 170). Bu sebeple 1970’lerle birlikte milliyetçilik ve İslamcılık akımları arasında simbiyotik bir ilişki gelişmiştir.

Milliyetçilik ve İslamcılık akımları hiçbir zaman derin bir çatışma içinde olmamıştır. 1920’lerin ikinci yarısında formüle edilen ve etkisini İkinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar devam ettiren Kemalist milliyetçilik, istisnai bir dönem olarak değerlendirilebilir (Çetinsaya, 2005, s. 420-426).

1970’lerin başında solun giderek artan entelektüel ve kültürel hegemonyasından oluşan rahatsızlık sonucu kurulan Aydınlar Ocağı (Taşkın, 2003, s. 389) çevresinde oluşan Türk-İslam sentezi ulus-inşası pratiklerinde yer almaya başlamıştır. Türk-İslam sentezinin Kemalist milliyetçilik ile farklı hatta çelişen unsurlara sahip olması ulus-inşası pratiklerinden ciddi ölçüde etkilendikleri gerçeğini değiştirmemektedir. (Taşkın, 2003, s. 386). 1976 yılında İslami habitusun taşıyıcısı Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu’nun (Hak-İş) (Özdemir, 2005, s. 843)

kurulmasıyla sınıf bilincinin oluşumunun engellenmesinde milliyetçilik ile birlikte İslamcılık da işlev görmeye başlamıştır.

Bu çerçevede dönemin egemen ideolojisini emekten yana olmayan (Fişek, 1969, s. 64), sınıf bilincini ve mücadelesini reddeden (Ahmad, 2012, s. 85), yerli ve milli bir burjuvazi yetiştirilmesini amaçlayan (Boratav, 2013, s. 40) milliyetçilik olduğu (Keyder, 2014, s. 265), bununla birlikte muhafazakârlık (Taşkın, 2003, s. 381) anlayışının güç kazanmaya başladığı ifade edilebilir.

İktidar ilişkileri bakımından 1950-1980 dönemi

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan yeni dünya düzeninde uluslararası iktidar ilişkileri iki süper güç etrafında şekillenmiştir. Bu süreçte oluşan iktidar ilişkileri ulusal ölçekte de iktidar ilişkilerini şekillendirmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında San Francisco Konferansı'nın dünyaya empoze ettiği demokrasi standartları ve 1950'ler ile birlikte kırdan kente göç, patronaj ilişkileri olarak tanımlanabilecek kalıpları ve önce aile sonra hemşerilik ilişkileri oluşturarak kent içerisindeki bütünleşme mücadelelerini ortaya çıkarmıştır. Türkiye'nin çok partili demokrasiye geçişi ve parlamenter demokrasinin kentlerde uygulanış şekli, kitle partilerinin politikalarını değiştirmiş, oy sağlamak için kentte belirli bir sayısal nicelik oluşturan yeni göçmenlerin desteğini sağlamak temel hedeflerden birisi olmuştur. Bu sebeple 1950-1980 döneminin başlarında patronaj ilişkileri siyasal popülizm ile şekillenmiştir (Kıray, 1998, s. 180). Popülizm emekçi sınıflarda, devamlı reel gelir artışlarından kaynaklanan bir sistemle uyum ideolojisinin ve egemen sınıflarla çıkar birliği yanılgısının yerleşmesini kolaylaştırmıştır (Boratav, 2010, s. 393).

1946 yılında sınıf esasına dayanan cemiyet kurma yasağının kaldırılması ve 1947 yılında Sendikalar Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ile işçi sınıfının örgütlenmesinde önemli dönüşümler yaşanmıştır. 1948 yılında sendikalı işçi oranı % 15,78 iken bu oran 1958 yılında % 37,45 seviyesine yükselmiştir (Fişek, 1969, s. 86-87). Ahmad (2012, s. 161) 1960'larda başlayan ekonomik ve toplumsal değişim süreci ile iki sınıfın

siyasal olarak güçlendiğini belirtmektedir. Bunlardan ilki sınıf bilinci gelişen ve DİSK etrafında örgütlenen işçi sınıfıdır. Diğerleri ise kendi çıkarlarını daha güçlü şekilde korumak isteyen ve Türkiye Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) çevresinde örgütlenen sanayi burjuvazisidir.

DİSK siyasi iktidara bir alternatif olarak ortaya çıkıp güçlendikçe devlet ve sermayenin işçi sınıfı ile kurduğu ilişkilerin kanalı Türk-İş olmuştur. Türk-İş bu dönemde sınıf temelli yaklaşımlara karşı çıkarken sürekli olarak milliyetçi söylemlere başvurmuştur (Akkaya, 2008, s. 837).

Toplu iş sözleşmeleri ile elde edilen ekonomik haklar ve sosyal devlet uygulamaları bu dönemde devlet, burjuvazi ve işçi sınıfı arasında oluşan toplumsal uzlaşının temelini oluşturmuştur. Ancak 1970'lerin başından itibaren yaşanan ekonomik kriz toplumsal uzlaşının temellerini sarsmıştır.

1960'lardan itibaren DPT'nin kuruluşuyla sermaye birikimi ve bölüşümüne ilişkin siyasalar DPT üzerinden şekillendirilmiştir. DPT'nin kuruluşuyla devlet ile sanayi burjuvazisi arasındaki ilişki DPT ve Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB) üzerinden kurulmuştur. DPT kuruluşundan kısa bir süre sonra günlük siyasete ve siyasal baskılara açık, özel sektörün kısa vadeli ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir destek kuruluşu haline gelmiştir (Pamuk, 2014, s. 236). DPT'nin yürüttüğü planlama süreci bir siyasi figür olan başbakanın tam denetiminde olduğundan planlama süreci siyasi saiklerden de etkilenmiştir (Ahmad, 2012, s. 159). DPT ve TSKB tarafından özellikle sanayi burjuvazisine sağlanan fon transferleri bir yandan sanayileşme sürecini şekillendirirken bir yandan da kentleşme sürecinin ana hatlarını belirlemiştir. Yukarıda belirtilen iktidar ilişkileri bu dönem kentleşmesine ve kentlileşmesine temel hazırlamıştır. DPT'nin hazırladığı kalkınma planları eşliğinde kentleşme ve kentlileşme süreçlerine yönelik projeksiyon oluşturulmuştur.

Kentleşme bakımından 1950-1980 dönemi

1950-1980 dönemi kentleşmesinin arkasındaki temel motivasyon iç pazara dayalı ithal ikameci sermaye birikimidir. Bu dönemde özellikle dayanıklı tüketim malları üzerinde uzmanlaşan özel kesimin ihtiyaçlarını

karşılamaya yönelik kentleşme politikaları uygulanmıştır. Bu politikaların temelinde İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planında belirtildiği üzere belli bölgelerde nüfus ve sermaye yoğunlaşması gelmektedir.

İthal ikameci kalkınma modeli çerçevesinde yükselen ücretler ve tarım kesiminde yaşanan makineleşme beraberinde yoğun bir kentleşme sürecini desteklemiştir. Bu dönemde hem kentlerin çekici kuvvetleri, hem de kırsal itici kuvvetleri birlikte işlemiştir.

Türkiye tarihinin ilk büyük kentleşme dalgası İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlamış ve 1950 yılında yaklaşık % 25 olan kentleşme oranı, 1980 yılında % 44'e yükselmiştir (Pamuk, 2014, s. 72). Bu dönemde kentleşme sürecine şekil veren öğeler, gecekondulaşma ve sanayileşme olmuştur (DPT, 1979, s. 82). Sanayileşme sürecinde emeğin üretiminde devletin ve burjuvazinin üzerindeki yükü azaltmak adına gecekondulaşmaya bu dönemde iltimas tanınmıştır. 1970'lerin sonuna gelindiğinde büyük kentlerde nüfusun yüzde 50'den fazlası gecekondualarda ikamet etmekteydi (DPT, 1979, s. 78).

Bu dönemde sanayileşme, İstanbul İzmir ve Adana'da yoğunlaşmıştır (Keyder, 2014, s. 247). 1975 yılında ülkenin 100 büyük sanayi kuruluşunun kayıtlı olduğu sanayi odalarına bakıldığında 53'ünün İstanbul, 8'inin Ege-İzmir, 7'sinin Adana, 4'ünün Bursa, 3'ünün Ankara Sanayi Odası'na kayıtlı olduğu görülmektedir (İSO, 1976, s. 5-6).

1950-1980 yılları arasında sanayileşmeye dayalı bir kentleşme yaşanırken coğrafi eşitsizlikler de artmıştır. Bu dönem içerisinde İstanbul, İzmir ve Çukurova havzasında yoğunlaşan sanayileşme beraberinde bu bölgelerde yoğunlaşan kentleşme dalgasını oluşturmuştur. Bu dönem kentleşme sanayileşmenin önünde gitmiş ve belli bölgelerde yoğunlaşma şeklinde tezahür etmiştir.

Tablo 2: 1950-1980 İller İtibariyle Nüfus Verileri

	1950		1960		1970		1980	
	Nüfus (Bin)	Toplam Nüfusa Oranı	Nüfus (Bin)	Toplam Nüfusa Oranı	Nüfus (Bin)	Toplam Nüfusa Oranı	Nüfus (Bin)	Toplam Nüfusa Oranı
İstanbul	1.166	% 5,5	1.882	% 6,7	3.019	% 8,4	4.741	% 10,5
İzmir	768	% 3,6	1.063	% 3,8	1.427	% 4,0	1.976	% 4,4
Ankara	819	% 3,9	1.321	% 4,7	2.041	% 5,7	2.854	% 6,3
Bursa	545	% 2,6	693	% 2,5	847	% 2,3	1.148	% 2,5
Kocaeli	474	% 2,2	297	% 1,0	385	% 1,0	596	% 1,3
Adana	508	% 2,4	760	% 2,7	1.035	% 2,9	1.485	% 3,3
Antalya	311	% 1,4	416	% 1,5	577	% 1,6	748	% 1,6
Gaziantep	323	% 1,5	434	% 1,5	606	% 1,7	808	% 1,8
Denizli	340	% 1,6	425	% 1,5	511	% 1,4	603	% 1,3
Kayseri	403	% 1,9	480	% 1,7	598	% 1,6	778	% 1,7
Konya	741	% 3,5	982	% 3,5	1.280	% 3,5	1.562	% 3,4

Nüfus verilerine bakıldığında (Kocaman, 2008, s. 69-70; İstatistik Umum Müdürlüğü, 1951, s. 9; DİE, 1963, s. 8-10) 1950-1980 döneminde İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana’da Türkiye’deki ortalama nüfus artış oranının çok üzerinde nüfus artışları yaşandığı görülmektedir. Kayseri, Denizli, Konya, Kocaeli gibi kentlerde ise ortalama nüfus artış oranının altında nüfus artışları görülmektedir. Bu veriler ışığında Türkiye’de kentleşmenin başladığı 1950’lerden itibaren “tek büyük kent” modeline uygun bir kentleşme süreci yaşandığı (Kıray, 1998, s. 107) ifade edilebilir. İstanbul’un gayri safi yurt içi hasılası (GSYH), Türkiye GSYH’sının 1974’te % 20,6’sı, 1975’te % 20,2’si, 1976’da % 19,5’idir (DPT, 1979, s. 77). Bu dönemde kente göç olgusu büyük kentler ve metropoller yönünde yoğunlaşmış ve ülke nüfusunun da yaklaşık olarak % 10’u İstanbul’da

mukim hale gelmiştir. Tüm azgelişmiş çevre ve yarı çevre ülkelerde olduğu gibi kümelenme ve ölçek ekonomilerinden yararlanmak ve sermaye dolaşımının maliyeti ve süresinden tasarrufta bulunabilmek için birkaç büyük kent etrafında sermaye ve nüfus yoğunlaştırılmıştır.

1950 sonrası Türkiye’de yaşanan kentleşme hızı Avrupa ülkelerinin çok üstünde gerçekleşmiştir. Türkiye’nin bu dönemde sahip olduğu sermaye birikimi böylesi hızlı bir kentleşmenin talep ettiği sanayi yatırımları ile kentlerin alt ve üst yapı gereksinimlerini karşılayamamıştır. Dolayısıyla bu dönem kentleşmesinin simgesi gecekondulaşma olmuştur. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında bu dönemde yaşanan kentleşme sürecinde yeterli konut üretimi gerçekleştirilemediğinden emeğin fiziksel ve ruhsal açıdan sağlıklı gelişiminin engellendiği belirtilmiştir (DPT, 1979).

Bu dönem içerisinde gecekondu bölgelerinde dinsel ve etnik bağlantılar açısından tabakalaşma gayet net bir biçimde gözlenebilmektedir. Bazı bölgeler etnik gruplar, bazı bölgeler aynı yöreden gelen (Kırşehirli, Sivasslı vb.) aileler ya da dinsel mezhepler (Aleviler vb.) için farklılaşmıştır. Kentin gecekondu olmayan diğer konut bölgelerinde ise, gelire, eğitime ve mesleğe göre farklılaşmalar oluşmuştur (Kıray, 1998, s. 101). Bu ayrışma pratiği iktidar açısından emeğin kendisini işçi sınıfı bilinci ile tanımlanmasını engelleyebileceği bir habitus yaratmıştır.

Türkiye’de istihdam sorununun kentlerde açık işsizlik biçiminde ortaya çıkmasıyla birlikte bu dönemde iktidar tarafından, kentlerin altyapı, imar ve bayındırlık işleri, fazla emeğin emileceği alanlar olarak görülmüştür (DPT, 1979, s. 275).

Kentlileşme bakımından 1950-1980 dönemi

İkinci Dünya Savaşından sonra köyden kente göçlerin başladığı ve yoksulun seçmen olarak önem kazandığı bir dönemde (Buğra, 2021, s. 16), işçilerin siyasete eklemlenmesi ile ideolojik alan yeniden şekillenmiştir (Çavuşoğlu, 2016, s. 49). Böylesi değişikliklerin olduğu 1950-1980 dönemi kentlileşme politikalarının arkasındaki temel motivasyon kaynaklarından

birisi milliyetçilik ve dine dayalı ulus inşasıdır. Bu motivasyonun yöneldiği asıl hedef ise sınıf bilincine dayalı bir kentli kimliğinin oluşmasını engellemektir.

Bu amaca ulaşmada kentsel mekân da kullanılmıştır. Özellikle anıtsal yapılar simgesel güç merkezleri olarak kullanılmış ve İslamcılık ve milliyetçilik ideolojilerinin aktarımı bu yapılar üzerinden sağlanmıştır. İzmir’de 1950 yılında inşa edilen Alsancak Hocaazade Cami, Ankara’da 1952 yılında ibadete açılan Cebeci Cami, 1954 yılında inşaatına başlanıp 1959 yılında tamamlanan Maltepe Cami ve 1964 yılında inşaatına başlanan Kocatepe Cami, 1963 yılında ibadete açılan Söğütölçeşme Cami gibi yapılar 1923-1950 döneminde inşa edilmemiş büyüklükte olup mekân üzerinden ideolojiyi yayan simgesel güç merkezleri olmuştur.

Bu dönem içerisinde özellikle İstanbul ve İzmir gibi gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu illerde homojenleştirme politikaları da başarıya ulaşmış ve ülkenin genelindeki kentlerde İslamcılık ve milliyetçilik ideolojisine uygun nüfus yapıları oluşturulmuştur. Bunun yanında tüketim malı üretimine dayalı hafif sanayinin desteklendiği bu dönemde tüketime dayalı bir kentli kimliği oluşmuş ve kentli nüfusun tüketim kalıpları da değişmiştir. Bu dönemde hızlı kentleşme hareketi, yeni tüketim alışkanlıklarının topluma hızla yayılmasına yol açmış ve toplam tüketim çeşitlenerek artmıştır. 1970’li yıllarda gecekondü nüfusu da orta sınıf tüketim kalıplarına yönelmiş ve dayanıklı tüketim mallarına talebi artmıştır (Boratav, 2010, s. 388). Bu dönemde dayanıklı tüketim malları tüketimi toplam tüketimden daha hızlı artmıştır. Bunda, yurtiçinde binek otomobili imalatında kaydedilen gelişmelerin önemli etkisi olmuştur. Özel taşıta dayalı ulaşım politikası özellikle büyük kentlerde giderek artan binek otomobil kullanımına sebep olmuştur (DPT, 1979, s. 78). Nitekim binek otomobili için 1967 yılında 81,6 milyon TL harcanmışken, 1972 yılında yaklaşık olarak 1,2 milyar TL harcanmıştır (DPT, 1973, s. 24). Bu süreçte yaşanan sanayileşme ve kentleşmeye koşut olarak gelişmeye başlayan sınıf bilincini engellemeye yönelik tüketim kalıplarının inşası ile birlikte bir tüketim toplumu oluşturulmaya çalışılırken, bir yandan da din ve milliyetçilik üzerinden bir öznellik inşa edilmeye çalışılmıştır.

BÖLÜM 3: NEO-LİBERALİZM ve TÜRKİYE KENTLEŞMESİ

Bu tez çalışmasında neo-liberalizm sermayenin sınıf iktidarını tekrar kurmaya çalışan bir ideoloji olarak kavramsallaştırılmaktadır. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere neo-liberal kapitalist dönem bütün özellikleriyle açıkça emperyalist bir öze sahiptir. Emperyalist ilişki hiyerarşisinde, ülkelerin aldığı pozisyona göre yapılan işbölümü ülkelerin yaşadığı kentleşme ve kentlileşme süreçlerini belirlemiştir. Neo-liberal dönemde deniz aşırı üretimin ön plana çıkarılması, sermayenin ve emeğin desantralizasyonu ile çevre ve yarı çevre ülkelere sanayi üretimi üzerinden yeni roller tanımlanmıştır. Bu ülkelerdeki kentleşme ve kentlileşme pratikleri, bu ülkelerin kapitalizm ile eklemlenme sürecinde üstlendikleri yeni rollerin getirdiği sanayileşme süreciyle yakından ilintilidir.

Türkiye örneğinde de 1980 sonrası yaşanan kentleşme ve kentlileşme süreçleri bu paradigma içerisinde şekillenmiştir. Bir önceki dönem sermayenin ve emeğin santralizasyonu kentleşme sürecini şekillendirirken, neo-liberal dönemde sermayenin ve emeğin desantralizasyonu bu dönem kentleşmesine şeklini vermiştir. Bununla birlikte bu dönemde Türkiye'nin geliştirdiği alt-emperyalist ilişkiler de Türkiye'nin kentleşme ve kentlileşme pratiklerini etkilemiştir.

Neo-liberal dönem Türkiye kentleşmesi, temelde iki alt dönemden oluşmaktadır. Bu dönemlerden ilki olan 1980-2002 dönemi olup, bu alt dönemin ilk yarısında sendikal hareketler hala güçlü olduğu için neo-liberal siyasalar tam anlamıyla uygulanamamıştır. Neo-liberal politikaların kurumsallaştığı 2002 sonrasında ise neo-liberalizm hegemonyasını kurmuş ve neo-liberal siyasaların etkisi kentlerde daha net görülmeye başlanmıştır.

3.1 1980-2002 Dönemi: Sermayenin ve Emeğin Desantralizasyonuna Dayalı Kentleşme

1980'lerden itibaren Türkiye'nin yaşadığı değişim ve dönüşüm sürecinin sadece ulusal ve yerel ölçekte değil, aynı zamanda bölgesel ve küresel ölçekte yaşandığı; ulusal, bölgesel ve küresel düzeylerin birbiriyle ilişkili olduğu düşünüldüğünde, sadece ulusal ölçekte yapılacak

özmlleme ile Türkiye'nin yaşıadığı değişim ve dönüşüm süreçlerinin anlaşılamayacağı açıktır (Keyman & Koyuncu Lorasdağı, 2010, s. 11).

Bu bağlamda 1980 sonrası Türkiye'de yaşanan değişimin kapitalizmin küresel değişimi içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir. 1973 yılında yaşanan ekonomik kriz ve ABD'nin Vietnam Savaşını kaybetmesi uluslararası ilişkilerde de ciddi kırılmalara neden olmuştur. 1973 krizi ve Vietnam Savaşı yenilgisinden sonra ekonomik ve ideolojik hegemonyası yara alan ABD, yeni stratejiler geliştirmiştir. Etnik ve dinsel tutucu bir üstyapı, mücadele mekanizması olarak soğuk savaşın başlıca mücadele aracı olarak azgelişmiş ülkelerde uygulanmaya başlanmıştır. Bununla birlikte bu dönemde jeo-politik öneminin de etkisiyle Türkiye bölgesinde yarı-evre ülke olarak konumlanmaya başlamıştır.

Küresel ölçekte 1973 krizi ile uygulanmaya başlanan neo-liberal politikalar Türkiye'de de 24 Ocak kararları ve 12 Eylül askeri darbesi ile uygulanmaya başlarken bir yandan da "alternatif yok" sloganı etrafında şekillenen yoğun bir ideolojik kampanya başlamıştır. 24 Ocak kararları 1970'li yıllarda IMF'nin pek çok azgelişmiş ülkeye dayattığı tipik bir yapısal uyum programının tüm unsurlarını barındırmaktadır (Boratav, 2013, s. 148-149). İthalat önündeki engellerin kaldırılması, ihracatın teşvik edilmesi, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, ücretlerin baskı altına alınması, tarımsal desteklerin kısıtlanması 24 Ocak kararlarının temelini oluşturmaktadır.

Neo-liberal kapitalist dönem ile birlikte ihracata dayalı kalkınma anlayışına geçilirken, fiyat istikrarı temel hedef olmuş ve sosyal devletin kapladığı alan da ticarileşme ya da zelleştirme yoluyla piyasalaştırılmıştır. Bu dönem sendikal örgütlenmelerin zayıflatıldığı, etnisite ve din üzerinden kurulan toplumsal dayanışma ağlarının ön plana çıkarıldığı bir dönem olmuştur.

Bu dönem gelişmiş ülkelerin kendi ekonomik modellerini azgelişmiş ülkelere ihraç ederek kendilerine yeni pazarlar açtıkları bir dönem olarak şekillenmiştir. Bununla birlikte, bu dönem sadece malların ve sermayenin engelsiz dolaşımını değil, aynı zamanda bir siyasi ve ekonomik

rasyonalitenin, toplumsal ve kültürel yapının ve belirli tipte bir öznelliğin ihracını da kapsar (Coşkun, 2019, s. 10).

Dünya genelinde olduğu gibi Türkiye’de de neo-liberalizm, muhafazakârlık ile bir ittifak kurmuştur ve yine dünyadaki gelişmelere paralel olarak bu ittifak 2000’li yılların başından itibaren derinleşmiştir. Bu dönem içerisinde Türkiye’de neo-liberal politika uygulayıcıları için din ve aile bir güvenlik ağı, disiplini muhafaza edecek iktidar aygıtları olarak görülmüş ve kullanılmıştır.

Bununla birlikte özellikle sermaye birikimindeki tıkanıklıkları aşmak, sistem karşıtı muhalefeti kırmak, sendikal örgütlenmeyi zayıflatmak ve muhafazakâr değerlerden daha fazla yararlanabilmek adına 1970’lerin sonundan itibaren ILO ve Dünya Bankası tarafından öne çıkarılan emek yoğun küçük üretim faaliyetlerine daha fazla önem verilmeye başlanmıştır. Dünya Bankası küçük üretim faaliyetlerinin büyük sanayi işletmeleri ile kurulacak yan sanayi ve fason üretim ilişkileri üzerinden desteklenmesi gerektiğini de ifade etmiştir (Dünya Bankası, 1978, s. 25, 59).

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Dünya Bankası’nın 1980 yılında hazırladığı raporda Türkiye’de uygulanan ithal ikameci politikalar ile sermaye yoğun faaliyetlerin aşırı derecede teşvik edildiği, mevcut yüksek işsizlik oranının teşvik tasarımlarından kaynaklandığı belirtilmiştir. Küçük ve orta ölçekli işletmelerin artan işgücü fazlasını emme, istihdam yaratma ve döviz tasarrufu sağlama potansiyeli ile sanayi sektörünün gelişiminde önemli tamamlayıcı bir rolünün olduğu da vurgulanmıştır (Dünya Bankası, 1980, s. 8). Söz konusu raporda büyük işletmelerde işgücünün artan sendikalılığı, bu işletmelerdeki grevler, daha yüksek ücretler, yan haklar ve kıdem tazminatları gibi nedenlerle büyük işletmelerle küçük ve orta ölçekli işletmeler arasında “subcontracing” kavramıyla ifade edilen yan sanayi ve fason üretim ilişkilerinin kurulması gerektiği de ifade edilmiştir (Dünya Bankası, 1980, s. 46).

1980 sonrası Türkiye kentleşmesini ve kentlileşmesini bu çerçevede düşünmek ve “Anadolu Kaplanları” olarak anılan bir grup kent ve bu

kentlerdeki küçük ve orta ölçekli işletmelerin gelişimini bu çerçevede değerlendirmek yerinde olacaktır. 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başından itibaren Türkiye'de küçük işletmeler üzerinden yaşanan kentleşme olgusu bu yönüyle kapitalizm ile neo-liberal eklemlenme yöntemlerinden biri olmuştur. Dünya Bankası ve ILO'nun raporlarında yer aldığı şekliyle küçük üreticiler, büyük sanayi işletmeleri ile küçük kentler, büyük kentler ile rekabet değil tamamlayıcılık ilişkisi üzerinden kapitalizme eklemlenmektedir.

Bu süreçte neo-liberal politika uygulayıcıları dini ve milliyetçi referanslar vererek yerli ve milli sermaye birikimini kutsayan muhafazakâr ideoloji ile ittifak kurmuştur ve muhafazakârlığın geleneğe bağlı davranış biçimini, yıkıcı etkileri olabilecek fikirlerin karşısında temel strateji olarak kabul etmiştir. Nitekim Ahmad (2012, s. 245) 1980'ler sonrasında perde gerisinde dindarlığını saklamayan taşra burjuvazisinin iktidara eklemlendiğini, buna bağlı olarak ideolojik ve kültürel yaklaşımlarda da bir dönüşüm yaşandığını ifade eder. Bu bağlamda Türkiye'de neo-liberalizm muhafazakârlık, din ve milliyetçilik gibi kavramlardan ve bu kavramlara bağlı kimliklerin üretiminden bağımsız düşünülemez (Coşkun, 2019, s. 42).

Bu dönemde neo-liberal politikaların en önemli yansımalarından birisi tarım kesiminde kendisini göstermiştir. 1980'lerde uygulanan ekonomi politikaları ile tarım kesiminin baskı altında tutulmasına yönelik olarak göç, özellikle yoksul köylüler ve tarım işçileri olmak üzere tüm kırsal yapının kullandığı bir savunma mekanizması olmuştur (Boratav, 2020, s. 116, 135). Büyük kentlerde, köken; göç edilen kentlerde hemşerilik gibi dayanışma ağları oluşturmakta ve üretilen bu dayanışma ağları ile cemaatçi toplumsal yapılar oluşturulmaktadır. Bu süreç neo-liberalizmin biçimlendirdiği, refah devletinin aşınmasına paralel olarak oluşan toplumsallıkla, dayanışmacı ilişkilere yaslanır (Akbaş, 2016, s. 337).

Bu göç süreci, neo-liberal programın uluslararası piyasalarda rekabet gücünü artırmak gayesiyle, ücretlerin düşürülmesi yönündeki hedefi (Pamuk, 2014, s. 266) ile son derece uyumludur. Göç ile kentlerde

yaratılan yedek işgücü ordusuyla ücret seviyesi düşürülürken, cemaatçi toplumsal yapılanmalar ile de hem sınıfsal refleksler törpülenmekte, hem de emeğin yeniden üretimi sürecinde sermayeye ve devlete düşen sorumluluk azaltılmış olmaktadır. Bu politikaların uygulanması sonucunda 1977-1988 arasında imalat sanayinde reel ücretler üçte bir oranında azalmış; katma değer içindeki ücret payı % 37'den % 15'e gerilemiş; köylü gelirlerinin ana belirleyicisi olan iç ticaret hadleri de % 50 oranında tarım aleyhine dönmüştür (Boratav, 2010, s. 400).

Bu dönemde neo-liberal politikaların bir diğer önemli yansıması sermaye birikiminin ikincil çevrimine yönelik kent toprağının ana hedef haline gelmesidir. 24 Ocak kararları ile birlikte ihracatın teşvik edildiği bir kalkınma modeline geçiş ile sermaye birikim proseslerinin birinci çevrimiyle ikinci çevrimi arasındaki ilinti ciddi bir değişime uğramıştır ve ikincil çevrim lehine bir değişim gerçekleşmiştir. Bu değişim kentleşme dinamikleri açısından büyük önemi haizdir (Şengül, 2009, s. 137). 1980'li yıllar boyunca sanayi aleyhtarı bir yatırım politikası izlenmiş ve bu dönemde yatırımların büyük bir kısmı inşaat sektörüne yönlendirilmiştir (Boratav, 2013, s. 162).

Kent mekânına yönelik bu değişimi yönetecek ve yönlendirecek yönetsel mekanizmalar neo-liberalizmin küresel ölçekte yeni aktör olarak sunduğu kent yönetimleri olmuştur. (Serter, 2018, s. 175). 1984 yılında 3030 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu'nun çıkarılması, 1985 yılında çıkarılan İmar Kanunu ile belediyelere imar planı yapma yetkisinin verilmesi ile birlikte merkezi idare ile birlikte belediyeler kentsel mekânı şekillendirme gücüne sahip olmuşlardır. Planlama yetkisinin yerel yönetimlere aktarılması iki anlama gelmektedir. İlki, kamuya ait toprakların özel mülkiyete geçiş hızının artması; ikincisi kent planlarının doğrudan rant sahiplerinin yer aldığı meclisler tarafından yapılmasıdır (Güler, 2016, s. 273).

Bu dönemde neo-liberal politikaların bir diğer önemli yansıması turizm sektörünün ağırlık kazanmasıdır. 1980'li yılların ekonomi politikaları, ana faaliyet alanı finans ve sanayi olan sermaye gruplarını da giderek artan boyutlarda turistik rantlara yönlendirmiştir (Boratav, 2005,

s. 70). 1980'lerden itibaren turizm önemli bir yatırım ve döviz kaynağı haline gelmiştir (Ahmad, 2012, s. 244). Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1985-1989) özellikle kitle turizmine öncelik verileceği belirtilmiş ve turizm üzerinden elde edilecek net döviz gelirinin artırılması gerektiği vurgulanmıştır (DPT, 1984, s. 30, 120). Turizmin artan önemi, özellikle ülkenin güney ve batısındaki kentlerin 1980 sonrası kentleşme pratiklerine yön vermiştir.

Bu dönemde neo-liberal ekonomi politikalarının bir diğer yansıması, ticaret üzerindeki engellerin azaltılması ve daha da önemlisi, uluslararası sermaye hareketleri üzerindeki denetimlerin hafifletilmesi şeklinde ortaya çıkmıştır (Pamuk, 2014, s. 263). Uygulanan ekonomi politikaları neticesinde ihracat kısa süre içinde son derece hızlı bir biçimde artmıştır. Toplam ihracat 1980 yılında 3 milyar doların altında iken, 1990 yılında 13 milyar dolara, 2000 yılında 28 milyar dolara ulaşmıştır (Pamuk, 2014, s. 307). 1980'le birlikte dış ticarete dayalı bir sanayileşme politikası uygulanmaya başlanmış (Eğilmez, 2018, s. 149) ve Gaziantep, Kocaeli gibi ihracata dayalı sanayileşen kentlerde önemli bir kentleşme hareketi başlamıştır.

1970'ler ile birlikte ILO ve Dünya Bankası tarafından az gelişmiş ülkelere ve Türkiye'ye neo-liberal politikalar neticesinde artan kentsel işsizlik ve yoksullukla mücadele edilebilmesi adına kentlerde teşvik edilen emek yoğun sanayileşmeye yönelik hedef ve öngörüler Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda da yer almıştır (DPT, 1979, s. 276). Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1985-1989) da kentleşmenin mekânda dengeli dağılımının sağlanması amacıyla ekonomik potansiyele sahip orta büyüklükteki kentlere ekonomik faaliyetlerin yönlendirilmesi, kentlerin mevcut potansiyeline göre turizm, sanayi, eğitim gibi belli fonksiyonlarına ağırlık verilmesi amaçlanmıştır (DPT, 1984, s. 165). Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1990-1994) da kent işletmeciliği modelinin değerlendirilmesi, kentler arasında ihtisaslaşmanın sağlanması, yerleşimlerin kademelendirilmesi, organize sanayi bölgelerinin, düzenli kentleşmenin sağlanmasına imkân veren bir araç olarak kullanılması hedeflenmiştir (DPT, 1990, s. 315, 318, 358). Benzer hedefler Yedinci Beş

Yıllık Kalkınma Planında (1996-2000) yer almış ve göçün, metropoller yerine orta büyüklükteki kentlere ve merkezi nitelikteki diğer yerleşim birimlerine yönlendirilmesi, bu amaçla geliştirilecek kentlerin, sanayi, altyapı, hizmet ve konut yatırımları ile desteklenmesi amaçlanmıştır (DPT, 1996, s. 180).

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1996-2000) sanayileşme ve kentleşme olgusuyla temel bir kültür değişimi sorunu yaşandığı belirtilerek, kentlere, ekonomilerinin talep ettiğiinden daha çok nüfusun göç etmesiyle, işsizlik, gecekondü, aile kurumunun geleneksel fonksiyonlarını kaybetmesi, çevre kirliliği, altyapı eksiklikleri, arsa ve arazi spekülasyonu gibi sorunların yanı sıra, yeni bir kültürle karşılaşmanın yarattığı sarsıntılar, iç çatışmalar, bunalımlar gibi birey ve toplumu derinden etkileyen sorunların ortaya çıktığı tespiti yapılmaktadır. Bu tespit sonrasında söz konusu maddi şartların kente göç edenleri ve özellikle gençleri radikal örgütlenmelere, yasadışı işlere ve suça eğilimli hale getirdiği vurgulanmaktadır. Planda kentleşme olgusunun bu yönü üzerinde de mutlaka durulması ve özellikle genç neslin kentsel kültüre geçişini kolaylaştırıcı tedbirlerin alınması gerektiği ifade edilmiştir (DPT, 1996, s. 17). Planda alınacak tedbirlere de yer verilmiş olup, kente göç eden nüfusun kentlileşme sorunları üzerinde dikkatle durularak eğitim kurumları, gönüllü kuruluşlar, sivil örgütler aracılığıyla eğitsel programlar hazırlanması ve uygulanması planlanmıştır (DPT, 1996, s. 180). Yaşanan bu sosyal değişim sürecinde kültürün korunması ve geliştirilmesi için gerekli ortamın yaratılmasının önem taşıdığı belirtilmiştir (DPT, 1996, s. 26).

1980 sonrasında hayata geçirilen neo-liberal politikaların total etkisiyle küresel kent rolü üzerinden kapitalizme eklemlenen İstanbul'da metropoliten kentleşme politikaları uygulanmış, yönetim ve kontrol merkezi olarak öne çıkarılmıştır (DPT, 1996, s. 180-185), "Anadolu Kaplanları" olarak anılan kentlerin de üretim mekânları olarak ve ihracata dayalı sanayileşme üzerinden küresel kapitalist sisteme entegre olmaları sağlanmıştır. Ayrıca kitlesel turizmi destekleyen politikalar eşliğinde

Antalya ve Muğla gibi kentler turizm sektörü üzerinden kapitalizm ile eklemlenmiştir.

Bu süreci çevreleyen dönemin egemen ideolojisi, emek aleyhtarı, (Güzel, 1996, s. 295), sınıf bilincini ve mücadelesini reddeden (Ahmad, 2012, s. 85), devletçiliğin kararlı bir reddiyesini içeren (Boratav, 2013, s. 157), Türk-İslam sentezine dayalı neo-liberal muhafazakâr anlayıştır (Taşkın, 2003, s. 381; Boratav, 2013, s. 157).

İktidar ilişkileri bakımından 1980-2002 dönemi

Bu dönemde iktidar ilişkileri şekillenirken IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların etkisi artmış ve sermayenin emek üzerindeki tahakkümü güçlenmiştir. Bu dönemde başlayan ihracata dayalı büyüme, özelleştirme, tarımsal sübvansiyonları ve sosyal hizmetleri kısıtlama politikası ile devlet-sermaye-emek arasında ithal ikameci dönemde oluşturulan iktidar ilişkisi kompozisyonunda köklü dönüşüme gidilmiştir.

İktidar ilişkileri açısından 1980'lerin iki farklı dönemde, iki farklı iktidar projesi ile birlikte işlediği görülmektedir. Bir taraftan devlet şiddeti ve baskı, diğer taraftan rıza ve ideoloji tarafından şekillenen iktidar, 1980 sonrasında askeri darbe ile birlikte sermaye kesimi yoğun emek sömürsünün avantajlarından yararlanarak birikim hızı ve oranını büyük oranlarda artırmıştır. Sıkıyönetim koşulları altında işçi hareketleri neredeyse tamamen bastırılmış ve toplumsal muhalefet büyük baskı altına alınmıştır. Zor aygıtı kullanılarak sermaye kesimi lehine politikalar uygulanmıştır. Ancak 1980'ler boyunca bu politikaların sürekliliğinin sağlanabilmesi için ideolojik üstünlük ve rıza mekanizmaları oluşturulamadığı gibi sınıflar arası bir uzlaşa da sağlanamamıştır.

Bu koşullar içerisinde neo-liberal politikalara ilk toplumsal tepki 1989 yılında verilmiştir. 1989 Bahar Eylemleri ve 1989 yerel seçimleri neo-liberal politikalara verilen sınıfsal bir tepki olarak okunabilir. Nitekim Doğan'da (2015, s. 395) neo-liberal politikaların mimarlarından olan Özal hükümetine karşı toplumsal muhalefeti sendikal hareketin oluşturduğunu ve ANAP döneminin sonunu sendikal hareketin getirdiğini belirtir.

Bir ülkenin neo-liberal sisteme entegre edilip edilemeyeceğini belirleyen unsurlardan birisi sınıf kuvvetleri dengesidir (Harvey, 2015a, s. 98). 1989 bahar eylemleri askeri darbe vasıtasıyla işçi sınıfının kuvvetinin tam anlamıyla kırılmadığını göstermiş ve 1989 eylemleri sonrasında tekrar canlanan sınıfsal tepki neo-liberalizm ile entegrasyonun önündeki en büyük engellerden birisi olarak görülmüştür.

1988 yılında gelişen yaygın işçi hareketleri sonucunda 1994 yılına kadar sürecek yeni bir popülist dönem başlamış, 1994 krizi ile birlikte tekrar emeğin disiplin altına alınması gündeme gelmiştir. Ancak bu kez emeği, 12 Eylül rejiminin zora dayalı metotlarıyla değil, piyasanın disiplini ile hizaya getirmek gündemdedir (Boratav, 2010, s. 401-402). Bu noktada kamu iktisadi teşekküllerinin özelleştirilmesi, küçük ve orta ölçekli işletmelere ağırlık verilmesi, sanayi sektörünün coğrafi yayılımı emeğin disiplin altına alınması için kullanılan mekanizmalar olmuştur.

Emeğin disiplin altına alınmasında piyasa mekanizması kullanılırken bir yandan da milliyetçi ve İslamcı bir karakter taşıyan muhafazakâr kentli özneliliğinin inşası da emeğin disiplin altına alınmasında kullanılmıştır. 24 Ocak kararları ile uygulamaya geçirilen neo-liberal politikalarının uzun süreli uygulamada tutulabilmesi adına, 1970'lerin başında Aydınlar Ocağı çevresinde oluşan Türk-İslam sentezinin politik söylem ve pratiklerinin pek çok alanda uygulandığı görülmektedir. İdeolojik alandaki bu gelişimleri Keyder'in (2014, s. 121) İttihat ve Terakki döneminden bugüne Müslüman burjuvazi oluşturma çabalarının devam ettiği tespitiyle birlikte okumak yerinde olacaktır. Nitekim 1990 yılında Müstakil Sanayiciler ve İşadamları Derneği'nin (MÜSİAD) kurulmasını Özdemir (2005, s. 838) Cumhuriyetin ilk yıllarından beri süregelen millî bir burjuvazi oluşturma çabalarının yarı istemli yarı istemsiz bir sonucu olarak değerlendirmektedir. MÜSİAD'ın kurulması "Anadolu Kaplanları" olarak ifade edilen kentlerde sermayenin örgütlendiği anlamına gelmektedir. 1990 yılında Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı'nın (KOSGEB) kurulmasıyla devlet ile Anadolu kentlerinde örgütlenen küçük ve orta ölçekli sermaye grupları arasındaki ilişki de kurumsallaşmaya başlamıştır.

Bu dönem içerisinde devlet, burjuvazi ve emek arasında ücret artışları ve sosyal devlet uygulamaları üzerinden kurulan uzlaşma sona ermiştir. 1980'lerden itibaren bölüşüm politikalarında yaşanan büyük boyutlu değişim sonrasında gelir dağılımında yaşanan bozulma ve hatta reel gelirden yaşanan gerilemeler ve sosyal devletin alanının küçülmesine yönelik bireylerin geliştirdiği uyum ve savunma mekanizmalarının başında gelen dernek, cemaat ve tarikat yapılanmaları iktidar ilişkilerinin önemli aktörleri haline gelmeye başlarken İslamcı ve milliyetçi söylemler de alan kazanmaya başlamıştır.

Bunun yanı sıra ithal ikameci dönemde ücret artışları ve sosyal devlet uygulamaları ile oluşturulan uzlaşma, 1980 sonrasında kent toprakları üzerinden dağıtılan rant ile sağlanmaya çalışılmıştır. Azgelişmiş ülke kentlerinde olduğu gibi bu dönemde özellikle kent yoksullarının iktidarla ilişki kurma biçimi kent rantlarından faydalanmaya dönük patronaj ilişkileri üzerinden şekillenmiştir.

Azgelişmiş ülke kentlerinde kent yoksullarının kentleşme sürecine katılımı, toplumsal muhalefetin yükseldiği dönemler bir yana, iktidar ilişkilerinin katkılarıyla rant arayışını hedefe koyan bir yapıya bürünmüştür (Şengül, 2009, s. 299). 12 Eylül sonrasında tapu dağıtma ve imar afları yoluyla kentsel rantları paylaşırma olanakları üzerinden reel gelirleri azalan kesimler kazanılmaya çalışılmıştır (Boratav, 2010, s. 400). 1980 ve 1990'lar boyunca kentsel rantlar, yukarı doğru dikey sınıfsal hareketliliğin temelini oluşturmuştur (Boratav, 2020, s. 53). 1984 yılında kabul edilen 2981 sayılı Kanun kapsamında gerçekleştirilen imar affı ile gecekondulu bölgeleri apartmanlaşmaya başlamış ve küçük ölçekli sermaye grupları için sermaye birikimi fırsatı yaratılmıştır. Bununla birlikte 2981 sayılı Kanun ile gecekondulu sakinlerine de mülkiyet üzerinden kentsel rant ekonomisinden pay verilerek rıza mekanizması oluşturulmaya çalışılmıştır. İmar afları, iktidar için maliyetsizdir; sermaye birikim süreci zarar görmez ve bununla birlikte yoksul kent sakinleri büyük kentsel rantlara ortak olur ve bireylerin servet durumlarında ani ve kökten değişiklikler yaratır (Boratav, 2005, s. 119).

Bu dönemde devlet ile burjuvazi arasındaki ilişki de kent rantları etrafında şekillenmiştir. İmar planı yapma yetkisinin belediyelere devriyle birlikte, belediyeler de iktidar ilişkilerinin düğüm noktası haline gelmeye başlamıştır. Önceki dönemde sanayi burjuvazisinin devlet ile ilişkisinde TÜSİAD benzeri örgütlenmeler öne çıkarken, kentsel rantların paylaşımında Boratav'ın (2010, s. 410) da belirttiği gibi siyasal iktidarla bireysel yakınlık gerekli koşul haline gelmiştir.

1980'lerle beraber iki farklı iktidar projesinin uygulandığını, bir taraftan devlet şiddeti, baskı ve yasaklar üzerinden şekillenen iktidarın; diğer taraftan oluşturan, dönüştüren, kısıkırtan daha kurucu ve kuşatıcı bir iktidarın kendini ortaya koyduğunu görmek gerekir (Gürbilek, 2020, s. 15). Bu dönemde cami ve gündelik pratikler içerisinde yer almaya başlayan güvenli siteler ile alışveriş merkezleri (AVM) üzerinden bireylerin mümkün eylem alanı belirlenmeye çalışılmıştır. AVM, güvenli siteler ve cami üzerinden şekillenmeye başlayan gündelik kent pratikleri ile birlikte alışkanlıkları, değerler dizisini ve gündelik rutinleri belirleyen; istek, ihtiyaç ve arzuyu kısıkırtarak tüketim kültürü üzerinden öznellik inşasına girişen bir iktidar tarzı işlemeye başlamıştır.

Kentleşme bakımından 1980-2002 dönemi

Bu dönemin kentleşme oranlarına ve kentleşme hızına bakıldığında 1980 yılında kentleşme oranının % 43,9 ve kentleşme hızının % 3,05, 1985 yılında kentleşme oranının % 53 ve kentleşme hızının % 6,26, 1990 yılında kentleşme oranının % 59 ve kentleşme hızının % 4,31, 2000 yılında ise kentleşme oranının % 64,9 ve kentleşme hızının % 2,78 olduğu görülmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2015, s. 7). Görüleceği üzere bu dönemin ilk on yıllık periyodunda çok hızlı bir kentleşme süreci yaşanmış ve sonrasında kentleşme hızı düşmeye başlamıştır.

1980-2002 dönemi kentleşmesinin arkasındaki temel motivasyon 1970'lerle birlikte sermaye birikiminde yaşanan tıkanıklığın aşılması ve 1970'li yıllarda güçlenen sendikal örgütlenme ve sınıf bilincinin zayıflatılmasıdır. Bu dönem kentleşmesi özellikle işgücü piyasasının coğrafi olarak bölünmesi, büyük sermaye ile küçük sermayenin yan sanayi

ve fason üretim üzerinden ilişki kurması ve bu sayede sendikal örgütlenmenin zayıflatılması üzerinden okunabilir. Bununla birlikte bu dönemde kent ve turizm rantları sermaye birikimi için seferber edilmiştir. Ayrıca Türkiye’de neo-liberalizmin İslamcılık ve milliyetçilik ile kurduğu ortaklığın gölgesi bu dönemde kentlerin üzerine düşmüştür.

24 Ocak kararları sonrasında Türkiye, ithal ikameci kalkınma modelinden ihracata dayalı kalkınma modeline geçmiştir ve bunun kaçınılmaz sonucu olarak kentler de yeni modele adapte olmaya başlamıştır. İthal ikameci dönemde sendikal hareketin güçlü, dolayısıyla ücretlerin yüksek olduğu kentler, efektif talebin artmasına, ölçek ekonomilerinin güçlenmesine neden olmuştur. Bu süreç beraberinde sermaye ve nüfusu bu kentlere çekmiştir. Tam tersi süreçte sendikal hareketin zayıf olduğu, tesislerin küçük ve çalışan sayısının az olduğu, ücretlerin düşük olduğu kentler ise nüfus ve sermaye kaybetmiştir. Bu süreç ihracata dayalı büyüme modeline geçişle sona ermiştir. İhracata dayalı büyüme modelinde emek maliyetleri rekabet gücünü etkileyen başlıca faktörlerden olduğundan ücret seviyelerinin düşük olduğu merkezlerin önemi artmaya başlamıştır.

Sendikasızlığın yaygın olduğu, asgari ücretin norm olduğu işletmecilik modeline dayanan “Anadolu Kaplanları” (Şengül, 2009, s. 259) bu dönemde ön plana çıkmıştır. Bu dönemde ihracata yönelik sanayileşmenin gelişmesiyle beraber, yeni sanayi kentlerinin oluşması, bu dönemin ekonomik ve siyasi gelişmelerini en iyi ortaya koyan gelişmelerden birisidir. Her ne kadar yeni sanayi kentlerinin toplam sanayi üretimi içindeki oranı, İstanbul ile kıyaslanamasa da siyasi ve toplumsal sonuçları da dikkate alındığında, sanayileşmenin yayılışı ve yeni bir burjuvazinin ortaya çıkması boyutuyla 1980 sonrası kentleşmesinin en önemli gelişmelerinden biridir (Pamuk, 2014, s. 307).

Bu dönemde neo-liberalizmin esnek ve parçalı üretim yapısına uygun küçük ve orta ölçekli işletmelerin önemi artmış ve bu işletmeler Anadolu kentlerinde örgütlenmiştir (Serter, 2018, s. 187). Bu örgütlenme tipi 1970’lerle birlikte ILO ve Dünya Bankası tarafından öne çıkarılan küçük ve orta ölçekli işletmelerin büyük sanayi işletmeleri ile yan sanayi

ve fason üretim ilişkileri üzerinden eklemelenmesi fikri ile oldukça uyumludur. Bu örgütlenme tarzı ihracata dayalı kalkınma modelinde işçilik maliyetlerini düşürerek sermaye birikimi için uygun bir ortam sağlamaktadır.

Küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin örgütleneceği kentlerin seçiminde fiziki ve coğrafi koşullarla birlikte bu kentlerde kültür, din, ırk, sosyal tavırlar, sınıf bilinci vb. konularda daha önce oluşmuş farklılıklar da etkili olmuştur. Harvey'in (2016c, s. 207-208) de belirttiği üzere kültür, din, ırk, geçmişin mirası, sosyal tavırlar, sınıf bilinci vb. konularında daha önce oluşmuş farklılıklar, emek piyasasındaki katmanlaşmalara temel oluşturmak üzere yeniden üretilebilir hatta daha da büyütülebilir. Burjuva çıkarları da bazı kentlerdeki ekonomik faaliyetlerdeki dinsel ya da etnik tahakküm üzerinden katmanlaştırılabilir.

Bu dönem kentleşmesinin karakteristik özelliklerinden birisi de banliyöleşme eğilimidir. 1990'larla birlikte kent merkezinin çevresinde yeni yaşam alanları oluşturularak kentli yoksulların yaşadığı “sağlıksız”, “tehlikeli”, “kirli” alanlardan soyutlanmış mekânlar oluşturulmuştur (Şengül, 2009, s. 143). 1990'lar ile başlayan banliyöleşme ile yeni bir kent habitusu oluşturulmuştur. Bu alanlar kendine has yaşam pratikleri ve tüketim kalıpları ile gösterişçi tüketimin mekânları olmuşlardır ve hem bu alanların inşası yoluyla hem de bu alanlarda var edilen tüketim kalıplarıyla sermaye birikimi açısından uygun bir ortam sağlanmıştır.

Bu dönem kentleşmesinin sermaye birikimi için sunduğu bir diğer fırsat inşaat sektörüdür. 1980 öncesinde sanayiye öncelik veren devlet siyasaları, ithal ikameci kalkınma modeli sona erip, dışa açık kalkınma modeline geçişle, rant ekonomilerini ve özellikle kent mekânını daha cazip hale getirmiştir (Şengül, 2009, s. 50). Bu dönem başından 1994 krizine kadar geçen on yılı aşkın sürede inşaat sektörünün GSYH içindeki payı sürekli artış göstermiştir. İnşaat sektörünün GSYH'daki payı 1981 yılında % 5,2 iken 1984 yılında % 5,4, 1988 yılında % 7,7, 1992 yılında % 6,8'dir. 1994 krizi ile inşaat sektörünün GSYH'daki payı düşmüş ve 1995 yılında % 5,5 seviyesine gerilemiştir. 1996 yılı ile inşaat sektörünün GSYH

içindeki payı tekrar artışa geçmiş ve 1996 yılında % 5,8, 1998 yılında % 6 seviyesine yükselmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2015, s. 25).

Bu dönemde kent rantlarının yanı sıra turizm rantları da sermaye birikimi için seferber edilmiştir. Bunun neticesi olarak 1995-2000 döneminde Antalya % 4,18 ile nüfus artış hızı en fazla olan kent olmuştur (Kalkınma Bakanlığı, 2015, s. 9). Bunun arkasında yatan temel etken kalkınma planlarında belirtildiği üzere kentlerin mevcut potansiyeline göre belli fonksiyonlarına ağırlık verilmesidir. 1983 yılında İstanbul 123³ turizm işletme belgeli tesis ve 15.156 yatak kapasitesine sahipken, Antalya 52 turizm işletme belgeli tesis ve 5.390 yatak kapasitesine, Muğla da 44 turizm işletme belgeli tesis ve 4.288 yatak kapasitesine sahipti (Turizm Genel Müdürlüğü, 1984, s. 10-11). 1990 yılına gelindiğinde İstanbul 202 turizm işletme belgeli tesis ve 26.586 yatak kapasitesine, Antalya 237 turizm işletme belgeli tesis ve 47.299 yatak kapasitesine, Muğla da 156 turizm işletme belgeli tesis ve 19.741 yatak kapasitesine ulaşmıştır (İşletmeler Genel Müdürlüğü, 1991, s. 10-11). 2002 yılında ise İstanbul 280 turizm işletme belgeli tesis ve 48.309 yatak kapasitesine, Antalya 523 turizm işletme belgeli tesis ve 150.955 yatak kapasitesine, Muğla da 355 turizm işletme belgeli tesis ve 63.372 yatak kapasitesine erişmiştir (Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, 2025).

1983 yılında Türkiye genelindeki tesislerin % 8,5'i, yatak kapasitesinin % 8,1'i Antalya'da iken, 1990 yılında tesislerin % 18,8'i, yatak kapasitesinin % 27,3'ü, 2002 yılında tesislerin % 24,6'sı, yatak kapasitesinin % 38,1'i Antalya sınırları içerisinde. Aynı dönem içerisinde Muğla'nın tesislerdeki payı % 7,2'den % 16,7'ye, yatak kapasitesindeki payı % 6,5'den % 16'ya yükselmiştir. Antalya ve Muğla turizm sektöründe uzmanlaşmalarına yönelik uygulanan politikalar neticesinde yoğun nüfus artışları yaşamışlardır. Antalya 1985 sonrasında, Muğla 1995 sonrasında turizmin çekim merkezleri olarak net göç hızları en

³ Kültür ve Turizm Bakanlığı belgeli tesisleri içermektedir. Belediye belgeli tesislere yönelik istatistiki veri yetersiz olduğundan hesaplama katılmamıştır.

yüksek kentler arasında yer almıştır (Kocaman, 2008, s. 26). 1980-2000 yılları arasında Antalya'nın nüfusu % 129,6 oranında, Muğla'nın nüfusu % 63,2 artmıştır. Görüleceği üzere söz konusu dönemde Antalya ve Muğla'nın kentleşme dinamiğinin arkasında turizm alanında uzmanlaşmaya yönelik politikalar bulunmaktadır.

1980'lerin ikinci yarısından itibaren Türkiye kentleşmesine AVM kavramı giriş yapmıştır. 1988 yılında ilk AVM İstanbul'da açılmış olup 2002 yılına gelindiğinde ülke genelinde AVM sayısı 40'a yükselmiştir (İPA, 2024, s. 11). 1988 yılında ilk AVM'nin açılmasıyla birlikte başta büyük kentler olmak üzere pek çok kentte AVM kültürü oluşmaya başlamıştır. AVM'ler tüketim kültürünü, tüketim alışkanlıklarını ve yaşam biçimlerini de dönüştürerek toplumun kültürel dinamiklerinde önemli değişikliklere yol açmıştır. AVM'ler ticari fonksiyonların dışında sosyal etkileşim alanı olarak tanımlanmıştır. Sokaklar, meydanlar ve parklar gibi kamusal alanlar, farklı sosyal grupların bir araya gelebildiği etkileşim alanları iken, AVM'ler bu bağlamda farklı gruplar arasında ayrışmalara sebep olmuştur (İPA, 2024, s. 21). Bu dönemde sosyo-mekânsal ayrışmaya neden olan bir başka olgu olarak güvenli siteler de kentleşme pratikleri içerisinde yerini almaya başlamıştır.

Neo-liberal dönemde, din, inanç ve etnik kimliklere ilişkin temsiller daha yoğun bir biçimde gündelik hayatta ve mekânda yer tutmaya başlamıştır (Serter, 2018, s. 99). Nitekim İslâmcılığın kapitalist sistemle eklemlendiği bu dönemde Türkiye'de de sosyo-ekonomik ve kültürel dönüşüm sürecinde dini simge ve değerlerin görünürlüğü 1980'lerde artmaya başlamış, 1990'larda ise bu görünürlük hız kazanmıştır (Özdemir, 2005, s. 839). 12 Eylül darbesi sonrasında 1981-1984 yılları arasında 7.022, 1985 yılında 2.393, 1986 yılında 2.400, 1987 yılında 2.072 cami ibadete açılmıştır (TBMM, 2006). Cami sayısı 1984 yılında 54.667 iken 1988 yılına gelindiğinde 62.947'ye çıkmıştır (Ahmad, 2012, s. 257). Cumhuriyetin hiçbir döneminde bu denli yoğun bir cami inşaatı olmamıştır.

Bu dönem boyunca kentleşme sürecini etkileyen hususlardan birisi de zorunlu göç olgusudur. 1990'larla birlikte güvenlik sebebiyle yaşanan göçler, bölge kentleri için iç göçün hızını kentleşme imkânlarının üstüne

çıkarmıştır. Diyarbakır, Şanlıurfa, Adıyaman, Van gibi bölge merkezlerine doğru yaşanan ve sanayileşme ile bağı olmayan toplu göçler ile birlikte bu kentlerin nüfusunda önemli oranda artış yaşanmıştır (DPT, 2001, s. 62). Göçler bölge kentleri ile sınırlı kalmamış İstanbul, İzmir, Antalya ve Adana gibi kentler de bu göç dalgasından etkilenmiştir. Bu göç dalgası kentlerde etnik kimliğe dayalı ayrışma mekânlarının oluşmasına da neden olmuştur.

Soja'nın (2019) belirttiği üzere neo-liberal dönemde yaşanan kentleşme olgusuna merkez çevre diyalektiği üzerinden bakmak gerekir ve bu çerçevede, 1980-2002 dönemi Türkiye kentleşmesine bakıldığında, kentleşme politikasının temelde ILO ve Dünya Bankası gibi kuruluşların hazırladığı uluslararası dokümanlara ve DPT'nin hazırladığı ulusal dokümanlara yansıyan neo-liberal politikalar eşliğinde kapitalizme eklemlenme yönünde yürütüldüğü, bu bağlamda kent, sermaye ve iktidar ilişkisini net bir biçimde ortaya koyan bir model olduğu söylenebilir. Bununla birlikte bu dönemde 1973 krizi ile yaşanan birikim krizini aşmak için mekânın kullanıma açılması kentleşme ile kapitalizm arasındaki ilişkiyi net bir biçimde göstermiştir. Yukarıda belirtilen hususlar birlikte değerlendirildiğinde mekânı iktidara tabi kılarak, mekânı kontrol ederek ve kapitalist üretim ilişkilerini muhafaza ederek bütün toplumu yönetmek için mekânın bir iktidar aracı olarak kullanıldığı ifade edilebilir.

Kentlileşme bakımından 1980-2002 dönemi

Türkiye ekonomisinin giderek artan bir şekilde küresel ekonomiyle bütünleşmesi sürecinde kültürel kimliğin önemi artmıştır (Keyman & Koyuncu Lorasdağı, 2010, s. 13). 1980'li yılların neo-liberal politikalarının ana amacı kentli yoksul kitlelerin sınıf kimliklerinden ve sınıf bilincinden uzak bir seçmen kitlesine dönüştürülmesidir. (Boratav, 2005, s. 119). Bu çerçevede 1980-2002 dönemine yönelik olarak yukarıda ifade edilen kentleşme pratiği üzerinden tüketim kalıpları ve muhafazakârlık üzerinden bir kentli özneliği inşa edilmeye çalışılmıştır. Kentleşme pratikleri marifetiyle bu dönemin toplumsal buluşma mekânları tüketim ve din temelli yapılar olmuştur.

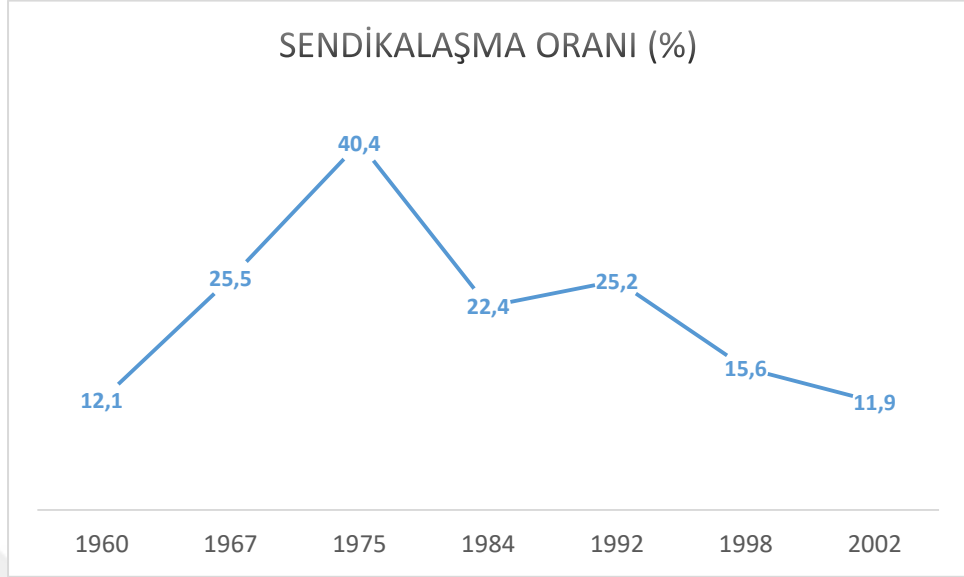
Bu dönem kentli öznelliğinin inşasında kullanılan temel iktidar araçlarından birisi kentsel ayrışma olmuştur. Bu dönem içerisinde kentsel ayrışma sınıfsal temelde olduğu gibi etnik köken, mezhep ve coğrafi aidiyete göre de meydana gelmiştir. Bu dönem içerisinde özellikle etnik köken ve mezhep üzerinden tanımlanan kimlikler canlı tutulmak istenmiş ve büyük nüfus yoğunlaşmalarının birbirinden farklı topluluklara bölünmesi suretiyle sınıf bilincinin bölünmesi amaçlanmıştır.

1980'li yıllarla birlikte yabancıları buluşturan mekânlar, farklı sınıflardan insanların rastlaşabileceği alanlar bütünüyle ortadan kaldırılmaya başlanmıştır (Gürbilek, 2020, s. 70). Ayrıca kentler de etnik köken, mezhep ve coğrafi aidiyete göre biçimlenmiş ve bu kimliklerle tanımlanan mahalle bazında mekânsal örüntüler oluşmuştur (Serter, 2018, s. 184). Bu mekânsal örüntü Türk-İslam sentezinin hedeflediği toplumsal yapı olan din üzerinden tanımlanmış, homojen alt birimlerden oluşmuş parçalı toplum düzenidir (Serter, 2018, s. 171).

Bununla birlikte neo-liberal politikalar eşliğinde artan gelir adaletsizliği ve yoksulluğa karşı bireylerin geliştirdiği uyum ve savunma mekanizmaları içerisinde dini örgütler, cemaatler ve hemşerilik ilişkilerine dayalı kurulan dernekler önemli yer tutmuştur. Neo-liberal politikaların sonuçlarına yönelik geliştirilen bu tutum din, etnik köken, mezhep ve coğrafi aidiyete dayalı kimlik bilincini canlı tutarken, sınıf bilincinin gelişmesini engellemiştir.

1950-1980 arasında Türkiye genelinde toplam 320 hemşehri derneği, 404 ihtiyaç sahiplerine yardım derneği, 177 dini yardım ve dayanışmaya yönelik faaliyet gösteren dernek kurulmuşken, 1980-2002 döneminde 4.271 hemşehri derneği, 451 ihtiyaç sahiplerine yardım derneği, 243 dini yardım ve dayanışmaya yönelik faaliyet gösteren dernek kurulmuştur (STİGM, 2025). Bu dönem içerisinde sendikal örgütlenme seviyelerine bakıldığında 1960 yılında sendikalaşma oranı % 12,1 iken 1975 yılında sendikalaşma oranı tarihi zirve noktasına ulaşarak % 40,4 oranına yükselmiştir. O tarihten sonra sürekli azalış eğiliminde olan sendikalaşma oranı neo-liberal politikalara ilk toplumsal tepkinin ortaya çıktığı 1989 Bahar Eylemleri sonrasında bir miktar artmış ancak 1990'lı yıllarda sürekli azalış

göstermiştir (OECD, 2025). Söz konusu veriler 1990’lı yıllarla birlikte ekseriyetle coğrafi aidiyete dayalı bir örgütlenmeyi göstermektedir.

Şekil 1: Sendikalaşma Oranı (1960-2002)

Ayrıca bu dönemde “köşeyi dönmek”, “işini bilmek” gibi 1980’li yıllarda yaygınlaşan ideolojik içerikli terimler ekonomik sıkıntı yaşayan emekçi kesimleri, çözümü emek mücadelesi dışında aramaya yöneltten, öznellik inşa sürecinin bir parçasıdır. Bununla birlikte özellikle kentsel rantlar üzerinden dikey sınıfsal hareketliliği amaçlayan, bireysel taleplere dayanan ve kolektif bilinçten yoksun bir kentli özneliği de iktidar tarafından empoze edilmiştir.

Devlet kurumları da hak ve sınıf tabanlı taleplere karşı katı bir yaklaşım sergilerken, aynı kitlelerin “kentli”, “gecekondu”, “tüketici”, “yoksul” kimlikleri ile öne sürdükleri taleplerin karşılanmasına yönelik bir strateji izlenmiştir. Bu dönemin kent yoksullarına dönük yaklaşımı, sınıf bilincinden yoksun ve burjuvazinin yerleştirmeye çalıştığı ideolojik yapıya teslim olacak kalabalık grupların oluşturulmasıdır (Boratav, 2013, s. 153). Bu dönem boyunca kendini din, etnik köken, mezhep, coğrafi aidiyet ve tüketim kalıpları üzerinden ifade eden, sınıf bilincinden yoksun kent özneliği inşa edilmiştir. Bunun neticesinde 1980’lerle birlikte kentlerde sınıfsal farklılıklara rağmen benzer tüketim kalıplarını paylaşan bir toplum oluşmaya başlamıştır (Boratav, 2020, s. 119).

3.2 2002 Sonrası: Alt-Emperyalist İlişkilere Dayalı Kentleşme

1980-2002 dönemi Türkiye’de neo-liberalizmin inşa dönemi olarak yorumlanabilir. Bu dönemde sendikal direncin de etkisiyle neo-liberal politikaların ilerleyişi daha yavaş olmuştur. 2002 sonrası ise neo-liberal politikaların genişleyip derinleştiği, neo-liberalizmin hegemonyasını kurarak kurumsallaştığı, hayatın her alanına sızdığı bir dönem olmuştur. Boratav (2010, s. 449) bu zaman dilimini sermayenin sınırsız tahakkümünü hayata geçirmeye yönelik politikaların uygulandığı bir dönem olarak tanımlamaktadır.

Bu dönem sadece neo-liberalizmin kurumsallaştığı bir dönem olmakla kalmamış, emperyal siyasaların da oluşturulup uygulamaya çalışıldığı bir dönem olmuştur. Dolayısıyla bu döneme ilişkin kentleşme pratiklerini değerlendirirken merkez çevre diyalektiği içerisinde Türkiye’nin koordinatlarının belirlenmesi, kentleşme pratikleri üzerindeki emperyal tınıyı açıklamaya yarayacaktır.

Bu dönemde yatırım ve ara malına bağımlılık kronikleşmiş, dış borç miktarı yükselmiştir. 2024 yılında ithalatın % 83,9’unu yatırım ve ara malları oluşturmaktadır. Bunula birlikte 2024 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranı % 72,8’dir. 2024 yılında ithalat yapılan ve merkez ülke olarak yorumlanabilecek ABD, Fransa, Hollanda, Almanya, İtalya ve Birleşik Krallık’ın ithalat içindeki payı % 23,9, Çin’in payı % 13, Rusya’nın payı 12,8, Doğu Avrupa ülkelerinin % 7,7, Kuzey Afrika ülkelerinin % 2,7, Türki cumhuriyetlerinin % 2,2’dir. 2024 yılında gerçekleştirilen ihracatın % 18,1’i Doğu Avrupa ülkelere, % 13,9’u Orta Doğu ülkelere, % 5,5’i Kuzey Afrika ülkelere, % 4,5’i Türki cumhuriyetlere, % 32’si ABD, Fransa, Hollanda, Almanya, İtalya ve Birleşik Krallık’a, % 3,2’si Rusya’ya, % 1,3’ü Çin’e yapılmıştır. 2024 yılında yüksek teknoloji ürünlerinin imalat sanayi ürünleri ihracatı içindeki payı sadece % 3,6 iken düşük teknoloji⁴ ürünlerinin payı % 30,8’dir. Orta

⁴ OECD sınıflamasına göre:

yüksek ve orta düşük teknolojili ürünlerin toplam payı ise % 65,7'dir. Aynı dönemde yüksek teknoloji ürünlerinin imalat sanayi ürünleri ithalatı içindeki payı % 11,1 iken düşük teknoloji ürünlerinin payı % 13,5'dir. Orta yüksek ve orta düşük teknolojili ürünlerin toplam payı ise % 75,4'tür. (TÜİK, 2024).

Bu dönemde dış borç miktarı ve borcun GSYH'ya oranı artış göstermiştir. 2002 yılında Türkiye brüt dış borç stoku 131,7 milyar dolar ve borcun GSYH'ya oranı % 55,3 iken, 2020 yılında 422,7 milyar dolara, borcun GSYH'ya oranı % 59'a yükselmiştir (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2025).

Cumhuriyet dönemi boyunca son derece sınırlı kalan doğrudan yabancı sermaye yatırımları, 2005 sonrasında önemli ölçüde artmıştır. Ancak bu yatırımların büyük bir bölümü mevcut yerli şirketlerin satın alınması biçiminde gerçekleşmiştir (Pamuk, 2014, s. 289). 2015 yılı sonu itibariyle Türkiye'den yurtdışına 27,6 milyar dolar (Ekonomi Bakanlığı, 2017, s. 20) doğrudan sermaye yatırımı yapılırken, bu rakam 2023 yılı sonu itibariyle 57,9 milyar dolara yükselmiştir (Ticaret Bakanlığı, 2024, s. 18).

Bu veriler bize merkez ülkelerden Türkiye'ye sermaye, yatırım ve ara malları ihracatı yapıldığını, bununla birlikte çevre ülkelere Türkiye'den imalat sanayi ürünleri ve sermaye ihracının da geliştiğini göstermektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin kapitalizmle, merkeze bağımlı bir yarı çevre ülke olarak eklemlendiğini söyleyebiliriz. Bu dönem kentleşmesi kapitalist birikim mantığının kuvvetlendirilmesi (sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi, işbölümünün derinleşmesi, yeni

Düşük Teknolojili Sektörler: Gıda, İçecek, Tütün, Tekstil, Konfeksiyon, Deri ve Deri Ürünleri, Ağaç, Mantar ve Ağaç Ürünleri, Kağıt ve Kağıt Ürünleri, Basım ve Yayım, Mobilya İmalatı

Orta Düşük Teknolojili Sektörler: Kayıtlı Medyanın Çoğaltılması, Rafine Petrol Ürünleri, Kauçuk ve Plastik Ürünleri, Mineral Ürünler, Ana Metal, Metal Eşya, Makine Teçhizat Kurulum ve Onarımı

Orta Yüksek Teknolojili Sektörler: Kimyasallar, Silah ve Mühimmat, Elektrikli Teçhizat İmalatı, Başka Yerde Sınıflandırılmamış Makine Teçhizat İmalatı, Motorlu Kara Taşıtı, Diğer Ulaşım Araçları, Tıbbi/Dişçilik Araç ve Gereçleri

Yüksek Teknolojili Sektörler: Eczacılık, Elektronik ve Optik Cihazlar, Hava ve Uzay Araçları

ihtiyaçların üretilmesi, egemen ideolojinin güçlenmesi, sendikal hareketlerin g kaybetmesi) ve yaygınlaştırılmasına (işbölümünün genişlemesi, yeni pazarların açılması, ucuz işgücü ve hammadde için coğrafi yayılma) yönelik stratejinin bir parçası olmuştur.

Bu dönem içerisinde 1980’den beri devam eden temel kentleşme eğilimleri devam etmiştir. İştanbul’u yönetim ve kontrol merkezi olarak kurgulayan metropoliten kentleşme eğilimi devam ederken, bazı Anadolu kentlerinin ihracat ve turizm merkezli kentleşme pratikleri güçlenerek devam etmiştir. Küçük ve orta ölçekli işletmeleri, organize sanayi bölgelerini, ihracata dayalı ulaşım yatırımlarını, turizmi merkeze alan kentleşme eğilimlerini destekleyen görüşler ulusal belgelere de yansımıştır. Bu belgelerde kentleşme ile birlikte milli kültürde ve değer yargılarında aşınma yaşandığı, milli kültürde yaşanan aşınmayı engelleyici politikaların uygulanması gerektiği de düzenli olarak ifade edilmiştir.

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (2001-2005) belirli sektörlerde uzmanlaşmış ve kendi aralarında bütünleşmeyi sağlamış KOBİ’lerin bulunduğu küçük ve orta boy kentlerin desteklenmesi gerektiği belirtilmiştir (DPT, 2001, s. 60). Sekizinci Kalkınma Planı’ndaki bu ibare 1998 tarihinde ILO tarafından alınan Küçük ve Orta lekli İşletmelerde İştihadam Yaratılmasının Teşviki için Genel şartlar Hakkında 189 sayılı Tavsiye Kararı (ILO, 2022) ile de son derece uyumludur. Aynı Plan’da (2001-2005) hızlı kentleşme ve sosyal değişimin, kültürel yozlaşmaya ve değer yargılarındaki aşınmaya sebep olduğu, bu durumun önüne geçebilmek amacıyla milli kültürün temel belirleyiciliği çerçevesinde kent ve kentlilik kültürünün oluşturulması gerektiği vurgulanmıştır (DPT, 2001, s. 170).

Dokuzuncu Kalkınma Planı’nda (2007-2013) yoğun g ve çarpık kentleşmenin oluşturduğu uyum sorunları nedeniyle terör ve asayiş başta olmak üzere toplumsal bütünlüğü ve uyumu zedeleyici ortamların oluştuğu, bunu önlemeye yönelik olarak, ulusal ve yerel düzeyde, topluma uyum ve aidiyet duygusunu geliştirici önlemlerin alınması ve bu alanlarda yerel yönetimlerin kapasitelerinin ve sivil toplum kuruluşlarıyla diyalogn artırılması gerektiği ifade edilmiştir (DPT, 2006, s. 53).

Onuncu Kalkınma Planı'nda (2014-2018) mimarinin ve peyzajın insan üzerindeki etkisi göz önünde bulundurularak, kentsel tasarımların, kent kimliğine katkı sağlamasına özen gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2013, s. 45). Onuncu Kalkınma Planı'nda (2014-2018) göç ve kentleşmenin, kültürel değerlerde aşınmaya, bireyselleşmeye neden olduğu ve aile kurumunu zayıflattığı tespiti yapılmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2013, s. 192). Onuncu Kalkınma Planı'nında gelişmiş bölge ve kentlerin küresel ekonomiyle bütünleşmesinin sağlanması temel amaçlarından birisi olarak ifade edilmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2013, s. 28). Aynı Plan'da organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi siteleri başta olmak üzere üretimin mekânsal planlamasının ihracat kapasitesinin artırılmasına dönük olarak kurgulanmasının hedeflendiği, bununla birlikte sanayide yaşanan ücret artış eğiliminin, ihracatın rekabet gücünü olumsuz yönde etkilediği vurgulanmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2013, s. 66, 125).

On Birinci Kalkınma Planı'nda (SBB, 2019, s. 70-72) üretim merkezi olan kentlerin uluslararası pazara erişimlerinin güçlendirilmesi için ihracata yönelik olarak demiryolu, havayolu, denizyolu ve karayolu yatırımlarına ağırlık verilmesi hedeflenmiştir.

On İkinci Kalkınma Planı'nda (2024-2028) kentleşmenin, artan bireyselleşme ile birlikte aile kurumunu hedef alan tehditler oluşturduğu ve aile birliği, refahı ve yapısı üzerinde olumsuz etkilere neden olduğu belirtilmiştir ve bu olumsuz etkilerin giderilmesine yönelik olarak devletin sorumluluğunun arttığı ifade edilmiştir (SBB, 2023, s. 16). Yine On İkinci Kalkınma Planı'nda kentleşme sürecinde “medeniyetimizin” kültürünün, şuurunun ve ruhunun korunacağı belirtilmiştir (SBB, 2023, s. 50).

On İkinci Kalkınma Planı'nda (SBB, 2023, s. 217) görece düşük gelirli bölgelerin ekonomik ve sosyal yönden gelişimine yönelik üretim yapısının güçlendirilmesi için bu bölgelerin pazarlarla bağlantısını geliştiren ulaştırma ve lojistik altyapısı ile kentsel altyapının güçlendirilmesi, üretim merkezi olan kentlerin uluslararası pazara erişimlerinin güçlendirilmesi için ihracata yönelik olarak demiryolu, denizyolu ve karayolu yatırımlarına ağırlık verilmesi yönündeki hedefler, gelecek dönemde kapitalizmle nasıl eklemlenileceğini açıkça ortaya

koymaktadır. Ayrıca On Birinci Kalkınma Planı ve On İkinci Kalkınma Planında kentsel dönüşüm konusuna oldukça geniş yer verilmiştir.

Söz konusu planlar bu dönemde kapitalizmle eklemlenme modelini açıkça ortaya koymaktadır. Kalkınma planları çerçevesinde İstanbul kapitalizm ile küresel kent statüsüyle kültür, turizm ve finans merkezi rolü üzerinden eklemlenirken, “Anadolu Kaplanları” olarak tanımlanan üretim kentlerinin ihracat üzerinden, Antalya ve Muğla gibi kentlerin ise turizm üzerinden kapitalizm ile eklemlenmesi öngörülmüştür. Böylesi bir rol paylaşımı Dünya Bankası tarafından az gelişmiş ülkelere önerilen uzmanlaşma fikri ile de uyumludur.

Bunun yanı sıra bu dönem Türkiye’sinin yarı çevre ülke olarak çevre ülkelere yönelik emperyal söylemleri hayata geçirilmeye başlanmıştır. Emperyal politikaların karakteristik özelliği olan sermaye ihracı bu dönemde artmıştır. Türkiye’den 2001 yılında doğrudan sermaye yatırımına dayalı toplam 4,5 milyar dolar sermaye ihracı gerçekleşirken, 2023 yılında sermaye ihracı 57,9 milyar dolara yükselmiştir. Bu doğrudan sermaye yatırımlarının 2001 yılında 2,1 milyar doları sanayi sektörü yatırımlarına, 0,6 milyar doları toptan ve perakende ticaret sektörüne yönelikken, 2023 yılında 10,2 milyar doları sanayi sektörüne, 2,6 milyar doları toptan ve perakende ticaret sektörüne yönlenmiştir (TCMB, 2025). Bu bağlamda çevre ülkelerden ucuz emek gücü elde ederken, çevre ülke pazarlarına sermaye ve mamul ürün ihraç eden bir paradigmayla uyumlu kentleşme dinamikleri gözlemlenmiştir.

Kapitalizmle böylesi bir eklemlenme ve sermaye birikimine yönelik böyle bir örgütlenme temelde zayıf sendikal örgütlenme, düşük ücret seviyesi üzerinden kurgulanan küresel rekabet edebilirliğe dayanmaktadır. Bu ise beraberinde düşük ücret seviyesi ile artan kent ve çalışan yoksulluğunu getirmektedir. Kent ve çalışan yoksulluğunun arttığı, sosyal devlet uygulamalarının son derece sınırlı olduğu bir ortamda sermaye birikiminin devamlılığını sağlayabilmek adına farklı iktidar araçlarının birlikte kullanılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu dönem içerisinde zor, rıza, uzlaşma gibi iktidar aygıtları kullanılırken, söz konusu sermaye birikim modeliyle uyumlu öznellik inşası da gerçekleştirilmeye

çalışılmıştır. Bu süreçte yarı çevre ülke olarak konumlanan Türkiye’de Yeni Osmanlıcılık politikası neo-liberal politikalarla harmanlanmış ve politika uygulayıcıları tarafından dini ve milliyetçi referanslar verilerek yerli ve milli sermaye birikimini kutsayan muhafazakâr söylem ve öznellik inşası ön plana çıkarılmıştır.

2000’li yıllarla birlikte yaklaşık yüz yıl boyunca hâkim olan Cumhuriyetçi anlatı ve sembollerin yerine Osmanlı geçmişini yücelten alternatif bir milli aidiyet hafızası ikame edilmiştir. Yeni Osmanlıcılık, yalnızca stratejik bir politik anlatı olmakla kalmamış, çok çeşitli sembolik araçlar vasıtasıyla gündelik hayat pratiklerine sirayet etmiştir (Tokdoğan, 2018, s. 16). Yeni Osmanlıcılık ile emperyal iştah, güç istenci, üstünlük fantezisi, ihtişam, refah ve zenginleşme isteği gibi fetihçi bir duyuş-düşünüş-eyleyiş tarzına kapı aralanmıştır (Tokdoğan, 2018, s. 170-171). Kentlerdeki mega projelerle vücut bulan Yeni Osmanlıcılık sermaye birikimi üzerinde meşrulaştırıcı bir işlev görmüştür.

Yoksulluk, işsizlik, esnek ve kayıt dışı istihdamın arttığı, sendikalaşmanın düştüğü bu dönemde güvensizlik hissi kentlerin temel tanımlayanı olmaya başlamıştır. 2000’li yıllar kontrol edilebilir ve şekillendirilebilir birey ve toplumun inşası için bireye ihtiyaç duyduğu aidiyet ve güvenlik duygusunun, ortak yarar üzerine kurgulanan kamusalılık yerine, parçalanmış sosyal organizasyonlar (cemaat, tarikat, dernek vb.) tarafından sağlandığı yıllardır. Güvensizlik hissi ile mücadelede kullanılan bir diğer aparat ise mülkiyet edinimidir.

Bu dönem 1970-1989 arasında kök salıp filizlenmeye başlayan sınıf bilinci ve kentli işçi sınıfı kültürü büyük ölçüde silinmiştir. Bireyselleşme, dine sarılma, yaşam odağının üretimden tüketime dönmesi inşa edilen kentli öznesinin temel bileşenleri olmuştur.

İktidar ilişkileri bakımından 2002 sonrası

2002 sonrası iktidar ilişkileri temelde Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, KOSGEB, kamu bankaları ve kent rantı üretimi ve paylaşımı süreçlerinde yetkisi olan bakanlıklar, Toplu Konut İdaresi Başkanlığı ve belediyeler etrafında yoğunlaşmıştır. Söz konusu yoğunlaşma bu dönemin

kentleşme sürecine de şeklini vermiştir. Özellikle küçük ve orta büyüklükteki işletmelere sağlanan kredi imkânları, özelleştirme sürecinde büyük sermaye gruplarına yapılan kaynak aktarımları ve kent toprağı üzerinden sermaye birikiminin desteklenmesi kentleşme sürecini doğrudan etkilemiştir. Bu dönemin iktidar ilişkilerini küçük ve orta ölçekli işletme, kent toprağı ve yoksulluk olguları olmaksızın tam anlamıyla anlamak mümkün değildir.

Bu dönemin ideolojik yapısına uygun olarak, nispeten küçük ve orta ölçekli sermayenin MÜSİAD etrafında örgütlenişi artmış, görece büyük sermaye gruplarına da dönüşmeye başlayan bu sermaye yapısı KOSGEB vasıtasıyla da iktidar ile ilişkisini geliştirmiştir. Bu dönemde Yeni Osmanlıcılık politikaları çerçevesinde, Ortadoğı ve Afrika pazarlarına yönelik alt emperyal güç olma hedefiyle MÜSİAD etrafında örgütlenmiş küçük ve orta ölçekli işletmeler desteklenmiştir. Bu süreç “Anadolu Kaplanları” olarak tarif edilen kentlerde nüfus ve sermaye birikimini beraberinde getirmiştir. Bu kentlerdeki nüfus ve sermaye birikimi özellikle ihracata yönelik şekillenmiştir. 2013 yılında ihracat yapan yaklaşık 55.000 küçük ve orta büyüklükte işletme varken, bu sayı 2023 yılında 131.928’e yükselmiştir. 2023 yılı itibariyle de toplam ihracatın %35’ini küçük ve orta ölçekli işletmeler gerçekleştirirken, toplam istihdamın %70,5’i küçük ve orta ölçekli işletmeler üzerinden gerçekleştirilmiştir (TÜİK, 2023).

Emek kesiminde örgütlenme Hak-İş ve Memur Sendikaları Konfederasyonu (Memur-Sen) etrafında şekillenmiş ve emekçi kesimlerde sınıf bilincinin oluşumunun engellenmesinde milliyetçilik ile birlikte İslamcılık da yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Bu dönemde yoksulluk da bir iktidar aracı olarak kullanılmıştır. Yoksullukla mücadele hak temelli yürütülmeyip, yoksullarla iktidar arasında patronaj ilişkisine dayalı bir ilişki tesis edilmiştir. Bu ilişki kimlik temelli olarak birey ile merkezi ve yerel iktidar merkezleri, dernekler, cemaatler ve tarikatlar arasında hiyerarşik bir ilişki oluşturmuştur.

Bu dönemde, kent toprağı üzerinden kesintisiz bir biçimde yeni yağma alanları keşfedilerek, oluşturularak, devşirilerek, kurularak, gerek iktidar seçkinleri ve sermayedarların gerekse sıradan kentlilerin,

gecekondlu sakinlerinin kentsel dönüşüm projeleri üzerinden alacakları payı hesap eden yükselme, zenginleşme, refaha erme, güç elde etme, maddi üstünlük kazanma iştahına hitap etmeyi ve o iştahı tatmin etmeyi başarmıştır (Tokdoğan, 2018, s. 171).

2018 yılında İmar Kanunu'nda yapılan bir düzenleme ile “İmar Barışı” olarak sunulan imar affı kapsamında 3.109.979 adet ruhsatsız veya ruhsat ve eklerine aykırı yapı imar affından yararlanmıştır. İmar affından yararlanan yapılarda 5.848.927 adet konut, 1.237.042 adet ticari bağımsız bölüm bulunmaktadır (TBMM, 2022). Söz konusu rakamlarla birlikte, Türkiye’de konut stokunun yaklaşık 25 milyon (TÜİK, 2022) olduğu göz önünde bulundurulduğunda kent toprağının bir iktidar aracı olarak ne kadar geniş bir kitleye etki ettiği görülecektir.

“Ahbap-çavuş kapitalizmi”, “rant ekonomisi”, “patronaj”, “klientalizm”, “neo-patrimoniyalizm”, “kayırmacılık ekonomisi” gibi bir dizi kavram ile tarif edilebilecek bu dönemin iktidar ilişkileri kamu-özel sektör ortaklıkları, enformel sosyal devlet uygulamaları ve kaynak dağıtım ağları ile meşruiyetlerini koruyabilecekleri bir ekonomi-politik çerçeve sağlamıştır. Toplumsal yapıyı stabilize etmek için kullanılan bu tür iktidar ilişkileri paylaşılacak bir ekonomik büyüklük ile etnik ve dini bağların güçlü olmasına ihtiyaç duymaktadır (Tekeli, 2001, s. 48).

Bu noktada kent, hem ekonomik büyüklüğün yaratılması, hem de etnik ve dini bağların güçlendirilmesi için kullanılan bir iktidar aracı olmuştur. Bu dönemde, kentleşme süreciyle, sermaye birikimini destekleyen, bireylerin mümkün eylem alanını belirleyen, gündelik kent hayatını ev, işyeri, AVM ve cami arasında sınırlayan, bununla birlikte kentlileşme süreçleri ile birlikte alışkanlıkları, değerler dizisini ve gündelik rutinleri belirleyen; istek, ihtiyaç ve arzuyu kısırtarak tüketim kültürü üzerinden öznellik inşasına girişen bir iktidar bütününden bahsetmekteyiz.

Kentleşme bakımından 2002 sonrası

İthal ikameci dönem boyunca belli merkezlerde yoğunlaşmaya dayanan kentleşme politikası, ihracata dayalı sermaye birikimi modeli ile

terk edilmiştir. Bu dönemde özellikle de 2000’li yıllardan sonra ithal ikameci dönemin merkez kentleri olan İstanbul, Adana, İzmir gibi kentlerden çevre kentlere doğru bir yayılma politikası uygulanmıştır. Böylesi bir kentleşme politikasının arkasındaki temel motivasyon özellikle ücret seviyelerini baskılayacak yöntemler kullanarak sermaye birikimini desteklemektir. Bu dönemde sermaye birikimini desteklemeye yönelik uygulanan yöntemlerin başında Anadolu’nun belli bölgelerindeki yan sanayi ve fason üretimi destekleyerek işgücü arzını ülke sathına yaymak ve büyük ölçekli işletmelerden ziyade orta ve küçük ölçekli işletmelerde istihdam yaratarak işçi örgütlenmesini zayıflatmaktır. Bu şekilde sendikal örgütlenmenin zayıflatılması ücret seviyesinin baskılanmasında kullanılan temel yöntemlerden birisi olagelmıştır. Ücret seviyesini baskılayanın bir diğer yöntemi de göç olgusunu kullanarak yedek işgücü ordusu oluşturmak ve emekçileri kimlik politikaları üzerinden bölmek olmuştur.

Bunun yanı sıra sermaye birikimini desteklemek adına iktidarın bu dönemde kentleşme sürecinde kullandığı temel aygıtlardan birisi de inşaat sektörüdür. Bu dönem sermaye birikim tarzını ve kentleşmesini karakterize eden; emek, sermaye ve devlet arasındaki iktidar ilişkilerini şekillendiren ana sektör inşaat olmuştur. Castells’in (2017, s. 92) Fransa’da 1960 ve 1970’lerde gözlemlediği devlet ve finans sektörünün müdahaleleri ile ayrıcalık tanınan imar hareketliliği Türkiye’de özellikle bu dönemde yaşanmıştır. Bu dönemde uzun vadeli bir sanayileşme, büyüme ve istihdam perspektifi oluşturulmamıştır (Pamuk, 2014, s. 290). 2002 sonrası ekonomik büyümenin başat faktörü kent toprağı ve inşaat sektörü olmuştur (Demirtaş-Milz, 2020, s. 91). 2001 krizi sonrası istihdam artışı da inşaat sektörü temelli olmuştur (Kuyucu, 2020, s. 127). 2021 tarihinde yapılan konut sayımında toplam 25.329.833 hanenin 12.007.355’inin 2001 yılından sonra inşa edilen binalarda ikamet ettiği tespit edilmiştir (TÜİK, 2022). Bu demek oluyor ki 2021 yılı itibariyle toplam konut stokunun % 47’si 2001-2021 döneminde inşa edilmiştir. İnşaat hareketliliği sadece konut sektöründe yaşanmamıştır. İstanbul’da 2000 yılında yaklaşık 1 milyon m² A sınıfı ofis alanı varken bu stok 2005 yılında 2 milyon m²’yi aşmış, 2010 yılında 2,6 milyon m², 2015 yılında 4,3 milyon m², 2020 yılında 6,4 milyon

m², 2024 yılında 7,1 milyon m² seviyesine ulaşmıştır (C&W TR International, 2025, s. 7-9; Kuzeybatı, 2017, s. 4). 2002 yılında Türkiye genelinde AVM sayısı 40 iken bu rakam 2024 yılında 445'e yükselmiştir (İPA, 2024, s. 11). Kentlerde yükselen ofis binaları, alışveriş merkezleri ve artan konut inşaatları, daha fazla borç ile daha fazla tüketime dayalı iktisadi modelin simgeleri haline gelmiştir (Pamuk, 2014, s. 291). Bununla birlikte sendikalaşma oranının (% 4,4) ve toplu iş sözleşmesi kapsamında bulunan işçi oranının (% 2,8) son derece düşük olduğu inşaat sektörü (DİSKAR, 2019) bu yönüyle de sermaye birikimini desteklemiştir.

Bu dönem içerisinde gerçekleştirilen yasal düzenlemeler ile de inşaat ve kent rantına dayanan sermaye birikiminin hukuki alt yapısı oluşturulmuştur. Gerçekleştirilen yasal düzenlemelerin başlıcalarından olan 2004 yılında yayımlanan 5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu, 2005 yılında yayımlanan Belediye Kanunu, yine 2005 yılında yayımlanan 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu ile kentsel planlama ve kentsel alt yapı hizmetleri vasıtasıyla kent yönetimlerinin sermaye birikimine katkıda bulunma işlevi ön plana çıkarılmıştır (Turan, 2009, s. 90).

2012 yılında yayımlanan 6306 sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun ile 5393 sayılı Belediye Kanunu ve 5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu'nda yer alan hükümlerle birlikte hem kentleşme hem de yapılaşma süreçlerinde önemli değişiklikler yapılmış ve kentsel dönüşüm projeleri ile iktidara yeni kentsel rant alanları yaratma imkanı tanınmıştır.

Bununla birlikte "2/B arazileri" olarak anılan ve üzerinde yapılaşma bulunan orman alanlarının yapı sahiplerine satışına izin veren 2012 tarihli yasal düzenleme ile orman alanları da kentleşme sürecinin içerisine katılarak sermaye birikimi önündeki fiziki ve hukuki bir engel daha kaldırılmıştır. Bunun sonucu olarak 4,5 milyar m²'nin üzerinde orman alanı yapılaşmaya açılarak kentleşme sürecine dâhil edilmiştir (TMMOB, 2006, s. 7).

Özellikle 2000'lerin ilk on beş yılı boyunca kaynakların diğer sektörlerden, inşaat sektörüne kayması sanayi, hizmetler ve tarım sektörlerinin GSYH içerisindeki payının azalmasına neden olmuştur.

Tablo 3: İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSYH

	2004	2007	2012	2017	2023
İnşaat	5,3	6,8	7,5	8,5	% 5,5
Sanayi	19,8	19,6	19,2	20,6	22,8
Hizmetler	24,7	24,1	22,4	22,6	26,8
Tarım	10,3	7,5	7,8	6,1	6,1

Bu dönemde temel neo-liberal politikalardan olan tarım sektörünün baskılanması devam etmiştir. 2001 krizinin ardından IMF'nin baskılarının da etkisiyle, tarımsal ürünlerde destek fiyatları uygulamasına son verilmiş, bu uygulamanın yerine verimlilik artışı ve istihdam sağlayacak yeni politikalar ikame edilmemiştir. Bunun sonucunda tarım kesiminde düşük verimlilikle çalışan kırsal nüfusun kentlere göçüne sebebiyet verilmiştir (Pamuk, 2014, s. 293). 2000'li yılların ilk on yıllık döneminde tarımsal istihdamda ciddi boyutlarda aşınma meydana gelmiş ve tarım kesimindeki istihdam 3 milyon azalmıştır (Boratav, 2013, s. 219).

Bu dönemde sadece kırdan kente değil, kentten kente göç olgusunun da gözlemlendiği bir dönem olmuştur. 2008-2024 yılları arasında her yıl ortalama 2,6 milyon kişi kentler arasında göç etmiştir. 2018 sonrası dönemde kentler arası göç edenlerin yaklaşık % 25'i iş bulmak ya da daha iyi yaşam koşullarına ulaşmak için göç etmektedir (TÜİK, 2025). Bu dönemde kentlerin emek temelli değil sermaye temelli örgütlenmesinin de kentten kente göç sürecinde payı bulunmaktadır. Neo-liberal dönemde devletin pek çok kamu hizmeti alanından çekilmesi ile birlikte özelleştirilen pek çok kamu iktisadi teşekkülüne ait fabrika kapatılarak fabrika arsaları kent rantı yaratmak üzere AVM, otel, konut, stat vb. dönüştürülmüştür. Tekirdağ Şeker Fabrikası, Çanakkale Tekel Kanyak Fabrikası, Giresun Sigara Fabrikası, Samsun Tekel Fabrikası, Adana Tekel

Fabrikası ve Malatya Tekel Fabrikalarının satılması ve fabrikaların yerine AVM, konut, stat yapılması örneklerinde de gördüğümüz üzere kentler, kent rantı üzerinden sermaye birikimi sağlamak amacıyla örgütlenmektedir. Temelde kentler arası göç olgusu kapitalizmin eşitsiz coğrafi gelişiminin bir sonucudur. Türkiye kentleşmesinde coğrafi eşitsizlik her daim olmakla beraber, bu dönem kentler arasında net bir hiyerarşi kurulmuştur. Türkiye'deki kentsel hiyerarşi de İstanbul, Ankara, İzmir merkez kentler iken Bursa, Gaziantep, Antalya, Kayseri, Konya, Denizli gibi kentler yarı çevre kent; Artvin, Yozgat, Kilis, Bartın, Ağrı, Muş, Gümüşhane gibi kentler ise çevre kent olarak kapitalizme eklenmektedir. İhracata dayalı kalkınma modeli kapsamında, küresel ihracata dayalı üretim merkezi ve turizm merkezi olarak öne çıkamayan çevre kentler bu hiyerarşinin en altında yer almaktadır ve temelde yedek işgücü ordusunu oluşturan kentler arası göç sürecinin kaynağını oluşturmaktadır.

Bu dönemde göçün istikameti, en önemli çekim merkezi İstanbul olmak üzere, genel olarak doğudan batıya, büyük kentlere ve iç kesimlerden sahil kesimlerine doğru olmuştur. Göç daha fazla oranda bölgelerin kendi içlerinde gerçekleşmekle birlikte, Doğu ve Batı Karadeniz, Ortadoğu ve Kuzeydoğu Anadolu bölgelerinde gelişmiş çekim merkezi niteliğinde büyük kentler bulunmadığından daha çok İstanbul'a yönelmiştir. Bu durumu bir nebze değiştirmek için, 2008 yılından itibaren ülkenin orta ve doğusundaki bazı önemli kentlerin çekim merkezine dönüştürülmesini amaçlayan Cazibe Merkezlerini Destekleme Programı uygulanmaya başlanmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2013, s. 119).

Bu dönemde etkisini artıran yurtdışı göç olgusu da kentleşme dinamiklerini ciddi bir biçimde etkilemiştir. 2005 yılında Türkiye'de 178.964 ikamet izni verilen yabancı bulunurken, 2022 yılında bu rakam 1.354.094'e yükselmiştir (Göç İdaresi Başkanlığı, 2025). 2011 yılında Türkiye'de geçici koruma kapsamında yabancı bulunmaz iken bu rakam 2021 yılında zirve noktasına çıkarak 3.737.369 kişiye ulaşmıştır (Göç İdaresi Başkanlığı, 2025).

Tablo 4: İller İtibariyle Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyeli Sayısı

İl	Kayıtlı Suriyeli Sayısı	İl Nüfusuna Oranı (%)
İstanbul	487.124	3,01
Gaziantep	391.715	15,15
Şanlıurfa	240.818	9,72
Adana	206.073	8,29
Hatay	200.419	11,37
Mersin	177.153	8,31
Bursa	161.982	4,76
Konya	114.925	4,70
İzmir	111.555	2,42
Kahramanmaraş	79.490	6,55

Yurtdışı göç, bu dönemde işgücü piyasasının ihtiyaçlarını karşılamak üzere, göç ve istihdam politikalarının uyumlaştırılması hedef alınarak yönetilmiştir (SBB, 2023, s. 20). Resmi rakamlara göre 2003 yılında 855 yabancıya çalışma izni verilirken 2023 yılında bu rakam 239.835 mertebesine yükselmiştir. Çalışma izni verilenlerin 71.796'sı sanayi ve imalat sektöründe, 25.465'i turizm sektöründe, 24.125'i inşaat sektöründe çalışmaktadır. Uyruklarına göre bakıldığında en çok Suriye, Rusya, Özbekistan, Kırgızistan, Afganistan, Azerbaycan, Endonezya ve Irak vatandaşlarına çalışma izni verildiği görülmektedir (UİGM, 2025).

Tablo 5: Çalışma İzni Verilen Yabancılar (2023)

İl	Çalışma İzni Verilenler
İstanbul	83.429
Antalya	22.564
Mersin	22.106
Bursa	17.239
Ankara	12.612
Gaziantep	12.262
Kocaeli	8.157

Söz konusu resmi rakamların dışında 2023 yılı sonu itibariyle 1 milyondan fazla kişinin kayıtsız, sigortasız şekilde başta tekstil, hazır giyim ve inşaat sektörleri olmak üzere farklı sektörlerde çalıştırıldığı ifade edilmektedir (DİSK, 2023).

Çalışma izni verilen yabancıların ve geçici koruma kapsamında bulunan yabancıların iller bazında dağılımına bakıldığında, yoğunlaşmanın bu dönemde ortaya konan kentleşme politikası kapsamında küçük ve orta ölçekli işletmelerin öbeklendiği kentlerde yaşandığı görülmektedir. Özellikle geçici koruma kapsamında 391.715 yabancıyı barındıran Gaziantep yurtdışı göç ile çok büyük bir nüfus hareketinin merkezi olmuştur. Söz konusu nüfus hareketi Gaziantep merkezli olmakla birlikte Hatay, Kahramanmaraş ve Kilis gibi kentleri de etkilemiş olup, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde hem temel tüketim mallarına yönelik ciddi bir talep artışı sağlamış, hem de yedek işgücü ordusu mevcudunda ani ve büyük bir sıçramaya neden olmuştur.

Bu dönemde kentleşme politikaları içerisinde turizm sektörü de önemli bir yere sahip olmuştur. Bu dönemde de kent rantlarının yanı sıra turizm rantları da sermaye birikimi için seferber edilmiştir. 2002 yılında Antalya 523 turizm işletme belgeli tesis ve 150.955 yatak kapasitesine sahipken, Muğla 355 turizm işletme belgeli tesis ve 63.372 yatak

kapasitesine sahipti. 2002 yılı itibariyle bu iki kent tüm tesislerin % 41,3'üne, yatak kapasitesinin % 54,1'ine sahipti. 2024 yılına gelindiğinde Antalya 1.056 turizm işletme belgeli tesis ve 511.532 yatak kapasitesine, Muğla 656 tesis, 121.758 yatak kapasitesine ulaşmıştır. 2024 yılı itibariyle Antalya ve Muğla birlikte tesislerin % 24,8'ine, yatak kapasitesinin % 53,5'ine ev sahipliği yapmaktadır (Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, 2025). Bu dönemde Antalya ve Muğla'nın kentleşme süreçleri turizm alanında uzmanlaşmalarına yönelik politikalar çerçevesinde şekillenmiştir. Bu dönemde turizm sektörü için en önemli merkezlerden biri de İstanbul olmuştur. Küresel kent olarak konumlandırılmasına koşut olarak İstanbul bir kültür ve turizm merkezi fonksiyonunu da yüklenmiştir. İstanbul 2002 yılında 280 tesis ve 48.309 yatak kapasitesine sahipken, 2024 yılında 1.079 tesis, 158.494 yatak kapasitesine ulaşmıştır.

Turizm sektörü sendikalaşma oranının ve toplu iş sözleşmesi kapsamına giren işçi oranının en düşük olduğu sektör olarak sermaye birikimi açısından ilave bir fırsat daha yaratmaktadır. Turizm sektöründe 2019 yılı itibariyle sendikalaşma oranı % 4,3 iken toplu iş sözleşmesi kapsamına giren işçi oranı % 1,6'dır (DİSKAR, 2019). Turizm merkezi olarak öne çıkan Antalya ve Muğla'da toplam sendikalaşma oranı Türkiye ortalamasının altında olup 2018 yılında sendikalaşma oranı Antalya'da % 5,7, Muğla'da % 7,6'dır (DİSKAR, 2019, s. 21).

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, bu dönem içerisinde sermaye birikimini desteklemeye yönelik temel uygulamalardan birisi Anadolu'nun belli bölgelerindeki yan sanayi ve fason üretimi destekleyerek işgücü arzını ülke sathına yayarak ve büyük ölçekli işletmelerden ziyade orta ve küçük ölçekli işletmelerde istihdam yaratarak işçi örgütlenmesini zayıflatan, merkezden çevreye yönelen sermaye transferi ve bunu izleyen kentleşme pratiğidir.

Yıllar içerisinde Türkiye'de sermaye hareketliliğini 500 büyük sanayi kuruluşunun ve en büyük 1.000 ihracatçı firmanın iller itibariyle dağılımı üzerinden okuduğumuzda sanayi ve ticaret sermayesinin hareketlerine ilişkin çok net bir yönelim ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'nin en büyük 500 sanayi kuruluşunun illere göre dağılımına bakıldığında yıllar içerisinde gelişen iki temel eğilim görülmektedir. Bunlardan ilki en büyük 500 sanayi kuruluşu içerisinde İstanbul, İzmir ve Adana Sanayi Odaları'na kayıtlı kuruluş sayısının yıllar içerisinde azalmasıdır. İkinci temel eğilim ise en büyük 500 sanayi kuruluşu içerisinde Gaziantep Sanayi Odası başta olmak üzere Kocaeli ve Ankara Sanayi Odasına kayıtlı kuruluşların sayısının artmasıdır. Bu noktada sanayi sermayesinin özellikle Gaziantep'te gösterdiği yoğunlaşma dikkat çekmektedir. Dikkat çeken bir diğer husus da Hatay, Sakarya, Tekirdağ gibi kentlerde yaşanan sermaye birikimidir. 1985 yılında en büyük 500 sanayi kuruluşu içerisinde Hatay merkezli 1 firma varken bu sayı 2023 yılında 11'e çıkmıştır. 1985 yılında Tekirdağ'da en büyük 500 sanayi kuruluşu içerisinde yer alan firma bulunmazken bu sayı 2023 yılında 4'e yükselmiştir. Aynı dönem içerisinde Sakarya'da 500 büyük sanayi kuruluşu içerisinde yer alan firma sayısı 1'den 6'ya yükselmiştir. 1985 yılında Osmaniye ve Yalova'da en büyük 500 sanayi kuruluşu içerisine girebilen firma bulunmazken 2023 yılında Yalova'da 3, Osmaniye'de 2 firma en büyük 500 sanayi kuruluşu içerisinde yer almıştır (İSO, 2024, s. 120-148; İSO, 2016, s. 84-112; İSO, 2011, s. 94-123; İSO, 1986, s. 4-33; İSO, 1996, s. 10-38).

Tablo 6: İller İtibariyle 500 Büyük Sanayi Kuruluşunun Dağılımı

	1985	1995	2005	2015	2023
İstanbul	241	238	214	182	151
Ege Bölgesi	48	59	46	38	38
Ankara	22	21	29	27	37
Bursa	9	23	23	22	16
Kocaeli	6	9	24	32	38
Adana	19	13	9	14	11
Antalya	2	3	-	-	3
Gaziantep	4	4	10	23	29
Denizli	8	12	10	11	12
Kayseri	9	12	15	14	10
Konya	2	3	5	10	8
Tekirdağ	-	-	1	1	4
Sakarya⁵	1	-	5	9	6
Hatay⁶	1	1	9	8	11

Türkiye'nin en büyük 1.000 ihracatçı firmasının illere göre dağılımına bakıldığında, 2004 yılında en büyük 1.000 ihracatçı firmanın 510'unun İstanbul'da, 72'sinin İzmir'de, 69'unun Bursa'da, 38'inin Ankara'da, 31'inin Kocaeli'nde, 34'ünün Denizli'de, 33'ünün Gaziantep'te, 16'sının Kayseri'de, 4'ünün Konya'da olduğu görülmektedir

⁵ Akyazı, Sakarya ve Adapazarı Sanayi Odalarına kayıtlı kuruluşlar birlikte dikkate alınmıştır.

⁶ İskenderun, Erzin ve Dört Yol Sanayi Odalarına kayıtlı kuruluşlar birlikte dikkate alınmıştır.

(TİM, 2025). Ticaret sermayesinin 2004 sonrası hareketi incelendiğinde İstanbul ve İzmir gibi Osmanlı İmparatorluğu’ndan beri ticaret merkezleri olan kentlerin yanında Kocaeli ve Gaziantep’te de ticaret sermayesinin yoğunlaştığı görülmektedir.

Tablo 7: İller İtibariyle En Büyük 1.000 İhracatçı Firmanın Dağılımı

	2004	2010	2015	2020
İstanbul	510	483	442	426
İzmir	72	66	77	80
Ankara	38	47	47	49
Bursa	69	55	59	60
Kocaeli	31	44	65	59
Adana	21	17	22	18
Antalya	9	8	10	7
Gaziantep	33	53	62	73
Denizli	34	27	21	25
Kayseri	16	12	14	16
Konya	4	6	5	6

İhracatçı firmaların kanuni merkezleri bazında ihracat rakamlarına bakıldığında (TİM, 2025), İstanbul’un ağırlığı görece olarak azalırken, Gaziantep ve Kocaeli gibi belli başlı kentlerin özellikle ihracata yönelik üretim merkezi olarak konumlandırıldığı ve bu rol üzerinden kapitalizm ile eklemlendiği görülmektedir.

Tablo 8: İller İtibariyle İhracat Rakamları

	2004		2024	
	Sıralama	Toplam İhracat İçindeki Payı	Sıralama	Toplam İhracat İçindeki Payı
İstanbul	1	% 56,6	1	% 40,7
İzmir	3	% 7,3	5	% 6
Ankara	6	% 3,3	4	% 6,2
Bursa	2	% 7,5	3	% 7,3
Kocaeli	5	% 3,4	2	% 9
Adana	10	% 1,2	13	% 1,3
Antalya	18	% 0,7	16	% 0,9
Gaziantep	8	% 2	6	% 4,5
Denizli	9	1,8	9	% 1,9
Kayseri	14	% 1,5	14	% 1,3
Konya	17	% 0,7	10	% 1,5
Tekirdağ	15	% 0,5	17	% 0,8
Sakarya	7	% 3,2	7	% 2,7
Hatay	11	% 1	11	% 1,5

İhracat verilerinin alt kırırımlarına bakıldığında Türkiye'nin yarı çevre ülke olarak küresel kapitalist sistemle bütünleştiği görülmektedir. 2024 yılı itibariyle ihracatın % 61,5'ini sanayi mamulleri, % 16'sını tarım ürünleri, % 13,6'sını kimyevi ürünler, % 6,1'i tarıma dayalı işlenmiş ürünler, % 2,6'sı madencilik ürünleri oluşturmaktadır. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi ihracata konu sanayi ürünleri içerisinde düşük teknoloji ürünlerinin payı son derece yüksektir. Türkiye ihracatının % 43,4'ü Avrupa Birliği, % 13'ü Ortadoğu, % 9,4'ü Avrupa, % 8,5'i Afrika ülkelerine

yapılmaktadır. Bununla birlikte ihracatın % 6'sı ABD, % 3,5'i Rusya ve % 1,3'ü Çin'e yapılmaktadır. İller itibariyle ihracat rakamlarına daha yakından bakıldığında ülke genelinde birbirinden farklı iki eğilim görülmektedir. İzmir, Bursa, Kocaeli gibi kentler Türkiye ortalamasına yakınsarken, Gaziantep, Konya ve Kayseri gibi kentler Türkiye ortalamasından farklı bir eğilim göstermektedir. "Anadolu Kaplanları" olarak anılan bu kentlerin ihracatlarının ortalama % 20'si Avrupa Birliğine yapılırken, % 22,9'u Ortadoğu, % 13,5'i Afrika ülkelerine yapılmaktadır. Gaziantep'in ihracat rakamlarına bakıldığında ise bu kentin Türkiye ortalamalarına taban tabana zıt bir eğilim gösterdiği görülmektedir. Gaziantep ihracatının % 15'i Avrupa Birliği, % 33,8'i Ortadoğu, % 15,3'ü Afrika ülkelerine yapılmaktadır.

Sosyal Güvenlik Kurumu istatistik yıllıkları (SGK, 2007, 2015, 2023) incelendiğinde Yalova, Sakarya, Tekirdağ, Hatay, Osmaniye ve Kahramanmaraş gibi çevre illerde işçi istihdamının (sigortalı) ciddi oranda arttığı görülmektedir. 2007-2023 yılları arasında Türkiye genelinde sigortalı işçi sayısı yaklaşık olarak 2 kat artarken Yalova'da 4 kat, Osmaniye'de 3,3 kat, Hatay'da 2,6 kat, Sakarya'da 2,5 kat, Kahramanmaraş'ta 2,4 kat artmıştır. Tekirdağ'daki artış ise Türkiye ortalamasına paralel gerçekleşmiştir. Bu durum metropoliten kentleşme pratiğine uygun bir şekilde nüfus ve sermayenin çevre illere yayıldığını göstermektedir.

Tablo 9: İller İtibariyle Sigortalı İşçi Sayısı

	2007	2015	2023
Tekirdağ	162.378	248.536	334.441
Sakarya	99.437	184.332	249.087
Hatay	87.332	160.602	225.346
Kahramanmaraş	77.950	138.248	185.786
Yalova	22.332	54.271	91.245
Osmaniye	25.289	56.742	85.355

Tüm bu veriler ışığında; İstanbul'un küresel kent olarak kapitalizm ile eklemlendiği, 2023 yılında Türkiye GSYH'nın % 30,3'ünün İstanbul'da üretildiği ve ülke nüfusunun % 18,2'sinin İstanbul'da yaşadığı, bununla birlikte İstanbul'da metropoliten kentleşme eğilimlerinin ağırlık kazandığı, Gaziantep merkezli olmak üzere Güneydoğu Anadolu bölgesinde ihracata dayalı bir sermaye birikiminin gerçekleştiği görülmektedir. Gaziantep merkezli olarak Hatay, Osmaniye ve Kahramanmaraş'ta da kentleşme eğiliminin güçlendiği ifade edilebilir.

Bununla birlikte turizm sektöründe uzmanlaşan Muğla ve özellikle Antalya'da önemli bir kentleşme hareketinin yaşandığı görülmektedir. Söz konusu eğilimler bu kentlerdeki nüfus yığılmalarında da kendini göstermektedir.

Yıllar itibariyle nüfus değişimlerine bakılınca (TÜİK, 2025; Kocaman, 2008, s. 69-70) İstanbul'un toplam nüfus içindeki payının düzenli olarak arttığı görülmektedir. Ankara, Kocaeli, Bursa, Antalya ve Gaziantep bu dönemde toplam nüfus içerisindeki paylarını artırmıştır. Adana, Kayseri, Konya ve Denizli ise toplam nüfus içerisindeki payını kısmen korumuştur.

Tablo 10: 1990-2020 İller İtibariyle Nüfus Verileri

	1990		2000		2010		2020	
	Nüfus (Bin)	Toplam Nüfusa Oranı	Nüfus (Bin)	Toplam Nüfusa Oranı	Nüfus (Bin)	Toplam Nüfusa Oranı	Nüfus (Bin)	Toplam Nüfusa Oranı
İstanbul	7.195	% 12,7	11.076	% 17,1	13.255	% 17,9	15.462	% 18.4
İzmir	2.694	% 4,7	3.431	% 5,3	3.948	% 5,3	4.394	% 5,2
Ankara	3.236	% 5,7	3.889	% 6,0	4.771	% 6,4	5.663	% 6,7
Bursa	1.596	% 2,8	2.150	% 3,3	2.605	% 3,5	3.101	% 3,7
Kocaeli	920	% 1,6	1.192	% 1,8	1.560	% 2,1	1.997	% 2,3
Adana	1.549	% 2,7	1.879	% 2,9	2.085	% 2,8	2.258	% 2,7
Antalya	1.132	% 2,0	1.719	% 2,5	1.978	% 2,6	2.548	% 3,0
Gaziantep	1.010	% 1,7	1.292	% 2,0	1.700	% 2,3	2.101	% 2,5
Denizli	750	% 1,3	845	% 1,3	931	% 1,2	1.040	% 1,2
Kayseri	944	% 1,6	1.038	% 1,6	1.234	% 1,6	1.421	% 1,7
Konya	1.752	% 3,1	1.835	% 2,8	2.013	% 2,7	2.250	% 2,6

Sanayinin mekânsal dağılımına ilişkin olarak bu dönemde ortaya çıkan temel eğilim, sanayinin yoğunlaştığı geleneksel bölgelerin göreceli öneminin azalması şeklinde ortaya çıkmasıdır. Örneğin 2004 yılında İstanbul’da il GSYH’nın % 27,2’si sanayi sektöründe üretilirken bu oran 2023 yılında % 17,2’ye gerilemiştir (TÜİK, 2013; TÜİK, 2024). Bu kentlerdeki sanayi faaliyetlerinin çevre kentlere yayılması ile birlikte; finans, bankacılık, ticaret, pazarlama ve turizm gibi hizmet sektörlerinde yoğunlaşarak, bölgesel düzeyde merkez olma özelliklerini korumuşlardır. Bu sürecin sonunda Sakarya ve Tekirdağ gibi yeni sanayi merkezleri oluşmuştur (DPT, 2001, s. 61). İstanbul bu dönemde Tekirdağ’dan başlayıp Sakarya’ya değin uzanan bir metropoliten bölge haline gelmiştir (Keleş, 2019, s. 65). Bu dönemde İstanbul ulusal ve bölgesel ölçekte finansal sermaye, yönetsel karar alma ve enformasyon toplama ve yönetme

merkezi olarak konumlandırılmıştır. Bu tarzdaki bir konumlandırmada dünya çapındaki ulaştırma ve haberleşme ağları dâhilinde merkezi bir konum elde etmek yaşamsal önem taşır. Bu nedenle İstanbul'da havaalanlarına, hızlı ulaştırma ve iletişim altyapısına yoğun yatırım yapılmıştır. İstanbul, 2023 yılında GSYH içerisindeki bilgi ve iletişim sektörü toplamından % 64,8, finans ve sigorta sektörü toplamından % 62,5 pay almıştır (TÜİK, 2024). Ayrıca Türkiye'de faaliyet gösteren 34 mevduat bankasının ve 9 katılım bankasının tamamı, 20 kalkınma bankasının 18'inin genel merkezi İstanbul'da bulunmaktadır. Bu oranlar göstermektedir ki İstanbul finans sermayesinin öbeklendiği yoğunlaşmış bir komuta, finans ve bankacılık merkezi haline gelmiştir.

Sanayinin mekânsal dağılımına ilişkin olarak bu dönemde ortaya çıkan bir diğer eğilim ihracat temelli kentleşmenin güçlenmesidir. İhracat odaklı kentleşme modelinin işgücü piyasası üzerindeki etkileri esneklik ve kayıt dışılık olmuştur. Uluslararası pazar için üretim yapan firmalar rekabet sürecine ayak uydurmak için işgücü maliyetlerini düşürmeye başvurmuş ve kayıt dışı bir şekilde faaliyet göstermekte zorluk çeken büyük firmalar üretimi bölmek ve küçük ve orta ölçekli işletmeleri alt yüklenici olarak kullanmakta çözüm bulmuşlardır. Bu işletmelerin gayri resmi sektörde olması veya gayri resmi istihdamda yer alması büyük firmaların gayri resmi işgücünü kullanmasına olanak sağlamıştır. Küçük firmalar daha büyük firmalara alt yüklenici olarak çalışabilmek için fiyat üzerinden rekabet etmektedir ve işgücü maliyetlerinin gerekli şekilde düşürülmesi kayıt dışı işgücünün istihdamı ile mümkün olmaktadır. İşleri dış kaynak kullanarak ve alt yüklenici olarak alan küçük işletmeler, sigortasız ve asgari ücretten düşük ücretlerle çalışan bir işgücüne güvenerek işlerini sürdürmeye çalışmaktadır. İşgücü maliyetlerini düşürerek işgücü piyasasında esneklik sağlayan dış esneklik stratejileri, Türkiye'de gayri resmi sektörün büyümesine ve istihdamına katkıda bulunmuştur (Toksöz, 2008, s. 5). Bu ise ancak parçalanmış ve çok katmanlı işgücü piyasası ile mümkün olabilmiştir. Sendikalaşma eğiliminin düşük olduğu küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin yoğun bulunduğu kentlerde işgücü maliyetleri düşürülerek rekabet gücü artırılmaktadır. Bu

açısından 2018 yılı itibariyle sendikalaşma oranlarına bakıldığında Denizli’de % 6, Gaziantep’te % 8,3 olup Türkiye ortalamasının altında kaldığı görülmektedir. Bu oranlar da göstermektedir ki küçük ve orta büyüklükteki işletmelere dayanan sanayileşme ile büyüyen kentlerde amaçlandığı gibi sendikal örgütlenme zayıflamıştır.

İhracata ve turizme dayalı kentleşme modeli içerisinde öne çıkan kentlerde sendikalaşma oranı düşük olduğu gibi sendikal eylemlilikte son derece düşüktür. 2015 yılında İstanbul’da 123, İzmir’de 84, Ankara’da 70, Kocaeli’nde 69, Bursa’da 59, Adana’da 18 işyeri temelli eylem gerçekleştirilmişken; Gaziantep ve Kayseri’de 5’er, Konya ve Denizli’de ise sadece 1’er işyeri temelli eylem gerçekleşmiştir (Emek Çalışmaları Topluluğu, 2016, s. 25). 2017 yılında bu sayılar İstanbul için 104, İzmir için 78, Kocaeli için 49, Ankara için 34 ve Bursa için 30 iken Adana ve Kayseri için 9’ar, Gaziantep için 5, Konya için 4, Denizli için 2’dir (Emek Çalışmaları Topluluğu, 2018, s. 29). 2021 yılına gelindiğinde ise İstanbul’da 151, İzmir’de 83, Ankara’da 61, Kocaeli’nde 57, Bursa’da 33, Adana’da 23, Gaziantep’te 12, Denizli ve Kayseri’de 10’ar işyeri temelli eylem gerçekleştirilmiştir (Emek Çalışmaları Topluluğu, 2022, s. 24).

Bu dönem kentleşmesinin dikkat çeken bir unsuru da sembol yapılarıdır. Bu sembol yapıların temel özelliği dini nitelikli olmasıdır. Türkiye’de bulunan en büyük 10 caminin 7’si 1980 sonrası ibadete açılmış olup 5’i 2010 yılından sonra ibadete açılmıştır. 34.000 kişilik Gaziantep Şahinbey Millet Camii 2024 yılında, 63.000 kişilik İstanbul Çamlıca Camii 2019 yılında, 15.000 kişilik Büyük Ankara Camii 2019 yılında, 10.000 kişilik Kayseri Organize Sanayi Fevzi Mercan Camii 2017 yılında, 10.000 kişilik Kahramanmaraş Abdülhamid Han Camii 2010 yılında hizmete açılmıştır. Bu sembol yapılardan birinin küresel kent olarak ön plana çıkarılan İstanbul’da, birinin başkent Ankara’da, üçünün Gaziantep, Kayseri ve Kahramanmaraş gibi ihracata dayalı kentleşme modelinin ön plana çıkardığı kentlerde inşa edilmiş olması bir tesadüfün sonucu değildir. Serter’in (2018, s. 201) de belirttiği üzere camiler mekânsal temsil için kullanıldığı gibi gündelik hayatın işleyişinin kontrol altına alınması adına da işlev görmektedir. Özellikle Anadolu kentlerindeki inşa edilen büyük

ölçekli camiler sınıf içi ve sınıflar arası ilişkileri düzenlemek için kentsel mekânda simgesel güç kaynakları olarak yerini almıştır.

Bu dönemde cami yapımı sembol yapılarla sınırlı kalmamıştır. 2002 yılında 75.369, 2006 yılında 78.608, 2013 yılında 85.412 olan cami sayısı 2023 yılında 89.676'ya ulaşmıştır (TBMM, 2006; Diyanet İşleri Başkanlığı, 2023). Ayrıca 2024 tarihinde Mekânsal Planlar Yapım Yönetmeliği'nde yapılan değişiklikle oyun alanı, çocuk bahçesi, aile sağlık merkezi, açık semt spor alanı, kreş, anaokulu ve ilkokul fonksiyonları 500 metre, ortaokullar 1.000 metre ve liseler ise 2.500 metre mesafe göz önünde bulundurularak yaya olarak ulaşılması gereken hizmet etki alanında planlanırken; dini tesislerden mescit 150 metre, küçük cami 250 metre, orta (semt) cami 400 metre mesafe dikkate alınarak yaya olarak ulaşılması gereken hizmet etki alanında planlanacağı belirtilmiştir. Söz konusu düzenleme ile kentsel mekânda dini yapıların yoğunluğu sağlık, eğitim ve diğer sosyal donatı alanlarına kıyasla artırılmıştır. 2025 yılında Planlı Alanlar İmar Yönetmeliği'nde yapılan değişiklik ile de 634 sayılı Kat Mülkiyeti Kanunu kapsamındaki toplu yapılarda da, mescit kullanımı için yeterli mekânın ayrılması zorunluluk haline getirilmiş, mimari projelerde mescit alanı olarak ayrılacak mekânlar gösterilmeksizin ilgili idarece proje onayı yapılamayacağı ve yapı ruhsatı düzenlenemeyeceği hüküm altına alınmıştır. Böylece sadece kamusal alanlarda değil özel mülkiyete tabi alanlarda da mekân düzenlemesinde din belirleyici olmuştur.

Neo-liberal dönemde yaşanan kentleşme olgusuna Soja'nın (2019) belirttiği üzere merkez çevre diyalektiği üzerinden bakmak gerekir ve bu çerçevede, 2002 sonrası Türkiye kentleşmesine bakıldığında, kentleşme politikasının temelde ILO ve Dünya Bankası gibi kuruluşların hazırladığı uluslararası dokümanlara ve DPT'nin hazırladığı ulusal dokümanlara yansıyan neo-liberal politikalar eşliğinde kapitalizme eklemlenme yönünde yürütüldüğü, bu bağlamda kent, sermaye ve iktidar ilişkisini net bir biçimde ortaya koyan bir model olduğu söylenebilir. Bu model çerçevesinde, küresel ve ulusal ölçekte kapitalist birikim mantığının kuvvetlendirilmesine ve yaygınlaştırılmasına yönelik olarak, Türkiye

kentleşmesi neo-liberal politikalar eşliğinde kapitalizm ile eklemlenme hedeflenerek yürütülmüştür.

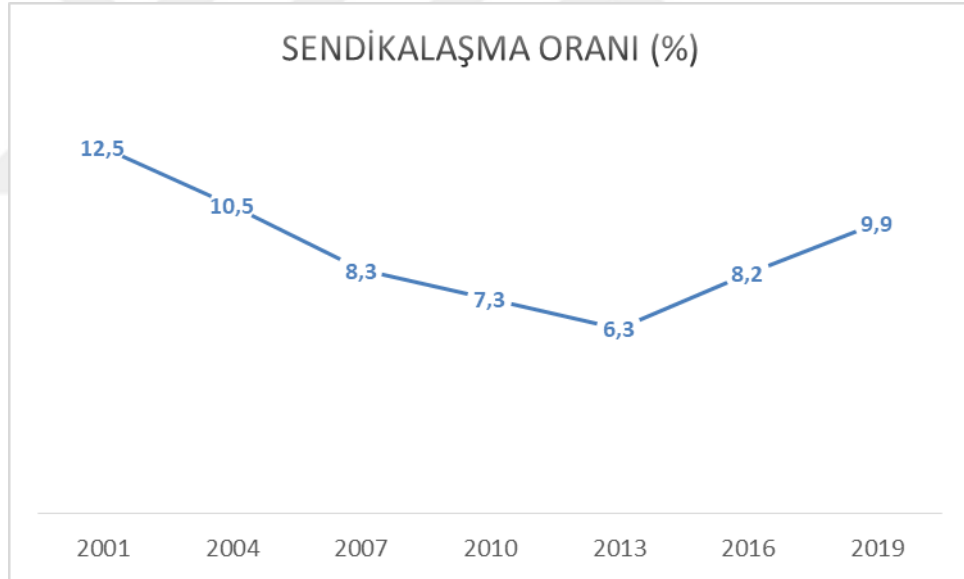
Kentleşme bakımından 2002 sonrası

Cumhuriyet döneminin genelinde olduğu gibi bu dönemde de kentli kitlelerin sınıf kimliklerinden ve sınıf bilincinden uzak bir seçmen kitlesine dönüştürülmesi ana hedef olmuştur. Bu hedefe yönelik olarak 2002 sonrasında kimlik politikaları ön plana çıkarılırken, kimlik politikaları içerisinde de din önemli bir unsur olmuştur. Nitekim Harvey'in (2021) de ifade ettiği üzere özellikle 2000'li yılların başından itibaren dünya genelinde neo-liberal politikalar ile muhafazakârlık iç içe geçmiştir ve Türkiye'de de benzer bir süreç yaşanmıştır.

Bu dönemde yoksulluk, kentsel ayrışma ve sivil toplum kuruluşları kentleşme süreçlerinde öne çıkan temel olgular olmuştur. Neo-liberal politikalar eşliğinde artan gelir adaletsizliği ve yoksulluğa karşı bireylerin geliştirdiği uyum ve savunma mekanizmaları içerisinde dini örgütler, cemaatler ve hemşerilik ilişkilerine dayalı kurulan dernekler önemli yer tutmuştur. Neo-liberal politikalar sonucunda artan yoksulluğa iktidar tarafından verilen cevap da hak temelli olmayıp, yoksulluk neo-liberal, piyasa temelli muhafazakâr bir yaklaşım ile yönetilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde sınıf temelli dayanışma ağları ve sendikal örgütlenme zayıflatılırken, patronaj ve klientalizm üzerinden kimlik temelli dayanışma mekanizmaları güçlendirilmiştir. 1980-2002 döneminde 4.271 hemşehri derneği, 451 ihtiyaç sahiplerine yardım derneği, 243 dini yardım ve dayanışmaya yönelik faaliyet gösteren dernek açılmışken; 2002-2024 yılları arasında 10.931 hemşehri derneği, 5.074 ihtiyaç sahiplerine yardım derneği, 1.245 dini yardım ve dayanışmaya yönelik faaliyet gösteren dernek açılmıştır (STİGM, 2025).

OECD (2025) verilerine göre bu dönemin başından ortalarına kadar sendikalaşma oranının hızla azaldığı görülmektedir. 2013 yılı itibariyle sendikalaşma oranı tekrar artış eğilimi göstermeye başlamıştır. Ancak bu artış eğilimi yakından incelendiğinde iktidar ile emekçi sınıflar arasındaki ilişkilerin hangi kanal üzerinden sağlandığı açıkça görülmektedir. Ocak

2013-Ocak 2019 arası işçiler arasında sendikalaşma istatistiklerine bakıldığında Türk-İş’in 709 bin olan üye sayısının 266 bin kişi artarak 975 bine yükseldiği görülmektedir. Hak-İş’te ise 2013 ile 2019 arasında 517 bin yeni üye ile “mucizevi” bir artış görülmektedir. Hak-İş, bu yıllar arasında üye sayısını 166 binden 684 bine yükseltmiştir. DİSK’in 2013 Ocak ayında 100 bin olan üye sayısı ise 71 bin artarak Ocak 2019’da 171 bin seviyesine yükselmiştir (DİSKAR, 2019, s. 13). 2013-2019 yılları arasında kamu görevlileri arasında sendikalaşma istatistiklerine bakıldığında, Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu’nun (KESK) üye sayısının yaklaşık 100 bin azalarak 137 bin seviyesine gerilerken, Türkiye Kamu Çalışanları Sendikası Konfederasyonu (Kamu-Sen) üye sayısının 31 bin kişi artarak 445 bine yükseldiği, Memur-Sen’in üye sayısının yaklaşık 300 bin kişi artarak 1 milyon seviyesini aştığı görülmektedir (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2025).

Şekil 2: Sendikalaşma Oranı (2001-2019)

Söz konusu veriler sınıf temelli bir kentlileşme pratiği yerine kimlik temelli bir kentlileşme pratiğinin güçlendiğini ve sendikalaşma sürecinde dahi Harvey’in belirttiği gibi neo-liberal politikalara muhafazakârlığın eşlik ettiğini bize göstermektedir.

Bu dönem kentli öznelliğinin inşasında kullanılan temel iktidar araçlarından birisi kentsel ayrışma olmuştur. Neo-liberal politikalar eşliğinde gelir ve bölüşüm adaletsizliği ile yoksulluk arttıkça kentlerde ırk,

din, mezhep temelli ayrışmalar derinleşmiştir. Yoksulluğa karşı geliştirilen savunma mekanizmalarından birisi de kimlik temelli mekânsal örgütlenmeler olmuştur. Yoksullukla mücadelede kimlik temelli mekânsal örgütlenme mahalle ölçeğinde karşımıza çıkmaktadır. Mahalle ölçeğinde hemşerilik ya da cemaat ilişkileri etrafında şekillenen dayanışma ağları sınıf bilincinin gelişimini frenlemektedir. Bununla birlikte kentsel ayrışmanın yaşandığı mahalle ölçeği, toplumsal iletişimi, organizasyonu, kontrolü ve düzeni sağlama işlevi görmektedir. Günümüzde halen yoksul mahallelerinde emek gücünün yeniden üretimi, emekçilerin düşünsel tutumları, itaat düzeyleri; iş ahlakının ve mülkiyetçi bireyciliğin yaygınlığı; eski ırksal, dinsel ve etnik bölünmeler üzerinden sağlanmaktadır. Bu dönemde önemli bir olgu haline gelen yurtdışı göç ile birlikte de kentsel ayrışma sürecine yeni bir katman daha eklenmiştir. Çok katmanlı kentsel ayrışma süreci içerisinde emekçi sınıflar içerisinde sınıfsal bilinçten yoksun, tüketici, muhafazakâr, milliyetçi bir kent özneliği inşa edilmeye çalışılmıştır.

Bu dönemde bir diğer kentsel ayrışma süreci banliyöleşme ile yaşanmıştır. Banliyöleşme süreciyle ortaya çıkan “güvenlikli site” olgusu etrafında şekillenen kentsel ayrışma sürecinde güvensizlik hissi ön plana çıkarılmıştır. Tanıma ya da tanımama, kabullenme ya da kabullenmeme süreçleriyle birlikte ötekinden kendilerini soyutlamaya çalışan orta ve üst sınıflar yaşam alanlarını kent yoksullarından yalıtmışlardır. Bu dönemde hizmet sektöründe yaşanan büyüme ile birlikte artan orta-orta üst sınıf olarak adlandırılacak küçük burjuvazinin ve küçük ve orta ölçekli işletmelerin gelişimi ile artan küçük ve orta ölçekli sermaye sahiplerinin güvensizlik hisleri üzerinden şekillenen kentsel ayrışma süreci ile bu sınıflar arasında bireysel taleplere dayanan ve kolektif bilinçten yoksun bir habitus ve kentli özneliği inşa edilmeye çalışılmıştır. Özellikle 2002 sonrası dönemde gelişen yeni muhafazakâr tüketici tipolojisinin oluştuğu habituslar olarak güvenlikli sitelerden oluşan mahallelerde piyasa dostu, muhafazakâr orta sınıf ve muhafazakâr kapitalist kent özneliği inşası ön plana çıkmıştır. Bu dönem kentsel ayrışma sürecinin ayırt edici özelliği

sadece emekçi sınıflar üzerinde değil, küçük burjuva ve burjuva sınıfları içerisinde de muhafazakâr kentli öznelliğinin inşa edilmeye çalışılmasıdır.

Kentsel ayrışma süreci içerisinde kendisini tüketim kalıpları üzerinden tanımlayan toplumsal sınıflar açısından konut sahipliği, konutun türü ve konumu gösterişsel tüketimin ifadesi olmuştur. Bu dönemde tüm toplumsal sınıflar içerisinde ev sahipliği özendirilmiştir. Özel mülkiyet, ev sahibi olmak, bireycilik ve girişimcilik ile tarif edilen bir yaşam tarzı üretilerek, işçi sınıfı kimliğine sahip olanları da kapsayacak şekilde özel mülkiyet üzerinden neo-liberal politikaların uygulanması için rıza yaratılmıştır. Bu noktada kent toprağı üzerinden yaratılan rantlar özel mülkiyet sahipliğinin iktidar ve sermaye açısından daha düşük maliyetli olarak sağlanmasında kilit rol oynamıştır. Kent rantları bu dönemde de kent yoksulları ve çalışan yoksullar içerisinde yoksulluğun çözümünü emek mücadelesi dışında aramaya yönelten, öznellik inşa sürecinin bir parçası olmuştur. Kentsel rantlar üzerinden dikey sınıfsal hareketliliği amaçlayan, bireysel taleplere dayanan ve kolektif bilinçten yoksun bir kentli öznelliği de iktidar tarafından empoze edilmiştir.

Bu dönemde, kentli öznelliğinin inşasında muhafazakârlık kentsel morfolojide de kendini göstermiştir. Özellikle dini sembolik yapıların ön plana çıktığı bu dönemde Yeni Osmanlıcılık ideolojisi çerçevesinde yeni bir resmi tarihin ve bununla birlikte yeni bir milli kimliğin kurulması amaçlanmıştır (Tokdoğan, 2018, s. 181). Sembolik yapılarla sınırlı kalmayıp, kent içerisinde her büyüklükte dini yapıların yoğunluğunun artması ve dine dayalı kültürel kodlama üzerinden yapılan kentsel yatırımlarla gündelik pratiklerin gerçekleştiği kamusal mekânlar baskı altına alınmıştır.

Boş zaman kullanımının şekillenmesinde de kentlerin fiziksel dokusu etkili olup kentli öznelliğinin inşasında da belirleyici olmaktadır. AVM'ler bu dönemde temel sosyalleşme mekânları olarak boş zaman kullanımını tüketim ve eğlence aktivitelerinden ibaret hale getirerek, kendini tüketim üzerinden tanımlayan bir kentli öznelliğinin inşasında önemli rol oynamıştır. Bu dönemde AVM, güvenli siteler ve cami üzerinden şekillenen gündelik kent pratikleri ile birlikte kentlilerin

alışkanlıkları, değerler dizisi ve gündelik rutinleri belirlenerek; din ve tüketim kültürü üzerinden bir kentli öznelliği inşasına girilmiştir.

SONUÇ

Kent, kentleşme ve kentlileşme olguları zaman ve mekânda farklılıklar gösteren olgular olup, kapitalizmin gün yüzüne çıkıp serpilmesiyle birlikte bu olgularda da kökten değişimler yaşanmıştır. Kapitalizmin tarihsel süreçte yaşadığı değişim mekâna da yansımıştır. Kapitalizmin zamanda ve mekânda aldığı farklı şekiller kentlerin formunu değiştirdiği gibi kentli özneliğini de belirlemiştir. Kapitalizmin tarihsel izleğinin her döneminde olduğu gibi bugün geline neo-liberal dönem içerisinde de kapitalist iş bölümünün meydana getirdiği merkez, yarı çevre ve çevre ülke hiyerarşisi içerisinde yer alan ülkelerin kentleşme ve kentlileşme süreçleri sermaye birikimi ve bu ülkelerin kapitalizm ile eklemlenme pratikleri üzerinden belirlenmiştir. Bu bağlamda içerisinde bulunduğumuz neo-liberal kapitalist dönemin niteliğini belirleyen emperyalist ilişkilerin de kentleşme ve kentlileşme süreçlerinin analizinde incelenmeye dâhil edilmesi gerekir.

Bu paradigma içerisinde kapitalist üretim ilişkileri temelinde şekillenen Türkiye kentleşmesinin analizi, kapitalizmin farklı dönemlerinde Türkiye'nin kapitalizm ile eklemlenme metotları üzerinden yapılmalıdır. Türkiye kentleşmesini tam manasıyla anlayabilmek, Türkiye'nin kapitalizm ile eklemlenme metotlarını da göz önünde bulundurmayı gerektirecektir. Bu çerçevede bu tez çalışmasında Türkiye'de kentleşme tarihinin küresel, ulusal ve yerel sermaye birikimi süreçlerini şekillendiren emperyalist ilişkiler tarafından yazıldığı öne sürülmüştür. Bundan ötürü Türkiye kentleşmesi küresel, ulusal ve yerel ölçekte işleyen iktidar ve üretim ilişkileri ile küresel, ulusal ve yerel işbölümleri üzerinden okunmaya çalışılmıştır.

Kent ve kentleşme olgusunun zamana ve mekâna göre değiştiği hususu da dikkate alındığında çevre bir ülke konumundan, yarı çevre ülke konumuna gelen Türkiye'nin kentleşme serüveninin ana hatlarının kapitalizmin küresel ölçekte yaşadığı dönüşümlere ve Türkiye'nin bu dönüşümlere verdiği cevaplara bağlı olarak belirlendiği söylenebilir. Kapitalizmin yaşadığı dönüşümler içerisinde Türkiye'nin kapitalizm ile

eklemlenme şekli, Türkiye’de kent, kentleşme ve kentlileşme olgularını derinden etkilemiştir. Böylesi bir paradigma içerisinde 1980’den günümüze Türkiye’deki kentleşme ve kentlileşme olgularını kapitalizmin uzun dalgaları içerisinde yerleştirirerek, eşitsiz gelişim ve merkez-çevre diyalektiği göz önünde bulundurularak yorumlamak doğru olacaktır. Bu açıdan bakıldığında 1980 sonrası Türkiye kentleşmesinin ve kentlileşmesinin temel belirleyicisinin neo-liberal kapitalist sisteme Türkiye’nin eklemlenme modeli olduğu söylenebilir. Bu modelin temelinde ihracata dayalı bir ekonomik yapılanma yer almaktadır ve Türkiye kapitalizme yarı çevre ülke olarak eklemlenmektedir.

Bu eklemlenme sürecinde küresel ölçekte olduğu gibi ulusal ölçekte de önce belli noktalarda öbekselen sanayi sermayesi sendikal örgütlenmenin ve işçi hareketlerinin görece zayıf olduğu kentlere doğru yayılırken finans sermayesi eski sanayi kentlerinde yoğunlaşmıştır. Bu süreçte kentler farklı şekillerde işlev görerek, hem sermaye birikimine destek olmuş, hem de sınıf bilincini içermeyen bir kentlileşmeye neden olarak, neo-liberal siyasaların uygulanabilmesi adına zemin hazırlamıştır.

1980 sonrası Türkiye’de neo-liberal politikaların kentle olan ilişkisi sermaye birikiminin devamlılığı ve düzenliliği ile sınıf bilincinden yoksun bir kentli öznelliğinin inşası çerçevesinde oluşmuştur. Bu boyutuyla 1980 sonrası Türkiye’de neo-liberal politikaların kentle olan ilişkisi, temelde iktidar ilişkilerinin bu dönemde aldığı şeklin bir izdüşümüdür. Söz konusu iktidar ilişkileri ise işbölümü ve üretim ilişkilerinden doğmuş olup, bu dönemin işbölümü ve üretim ilişkileri Dünya Bankası’nın 1970’lerden itibaren çizdiği doğrultuda şekillenmiştir. 1970’lerde hem gelişmiş, hem de azgelişmiş ülkelerde gelişen sendikal örgütlenme ve işçi hareketlerini zayıflatmak, bu suretle hem ulusal hem de küresel ölçekte yeni sermaye birikim kanalları açmak adına, Dünya Bankası azgelişmiş ülkelerde emek yoğun üretim faaliyetlerinin sermaye yoğun büyük işletmelere kıyasla daha fazla istihdam yarattığını ifade ederek, emek yoğun küçük üretim faaliyetlerinin desteklenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte Dünya Bankası küçük üretim faaliyetlerinin büyük sanayi işletmeleri ile kurulacak yan sanayi ve fason üretim ilişkileri üzerinden desteklenmesi

gerektiğini de belirtmiştir. Dünya Bankası'nın bu politika önerisine kentlerin belli sektörlerde uzmanlaşması gerektiği fikri de eşlik etmiştir.

Dünya Bankası'nın çizmiş olduğu bu yol haritası 1980 sonrası Türkiye'de sermaye birikiminin ve kentleşmenin temel belirleyicisi olmuştur. Bu dönemde sermaye birikimi önündeki tıkanıkların aşılmasında “subcontracing” kavramıyla ifade edilen yan sanayi ve fason üretim ilişkileri önemli bir unsur olmuştur. Yan sanayi ve fason üretim ilişkileri üzerinden büyük sermaye grupları ile küçük ve orta ölçekli sermaye grupları arasında ilişki kurulmuş, bu ilişki etrafında “Anadolu Kaplanları” olarak anılan bir grup kent ve bu kentlerdeki küçük ve orta ölçekli işletmelerin gelişimi ile bu kentlerde nüfus ve sermaye birikimi yaşanmıştır. Bunun sonucu olarak özellikle Gaziantep gibi kentler, ihracata dayalı emek yoğun sanayileşme ile kapitalizmin merkez ülkeleri ile eklemlenirken, bir yandan da çevre ülkeler ile alt emperyal ilişkiler geliştirmeye başlamıştır.

Bu dönemde neo-liberal politikaların bir diğer önemli yansıması turizm sektörünün ağırlık kazanmasıdır. 1980'li yılların ekonomi politikaları, ana faaliyet alanı finans ve sanayi olan sermaye gruplarını da giderek artan boyutlarda turistik rantlara yönlendirmiştir. Bu dönemde kitlesel turizme öncelik veren siyasalar ile 1980 sonrasında özellikle ülkenin güney ve batısındaki kentlerin kentleşme pratikleri şekillenmiştir. Bunun sonucu olarak Antalya ve Muğla gibi kentler turizm alanında uzmanlaşarak kapitalizm ile eklemlenmiş ve buna dayalı bir kentleşme pratiği yaşamışlardır.

1980 sonrasında hayata geçirilen neo-liberal politikaların total etkisiyle birlikte İstanbul küresel kent rolü üzerinden kapitalizme eklemlenirken İstanbul'da metropoliten kentleşme politikaları uygulanmış, yönetim ve kontrol merkezi olarak öne çıkarılmıştır. Küresel kent olarak konumlandırılmasına koşut olarak İstanbul'un sanayi üretimindeki ağırlığı görece olarak azalırken, İstanbul kültür ve turizm merkezi fonksiyonunu da yüklenmiştir.

Bununla birlikte bu dönem kentleşmesinin sermaye birikimi için sunduğu bir diğer fırsat ise kent rantları ve inşaat sektörü olmuştur. İthal ikameci kalkınma modeli sona erip, dışa açık kalkınma modeline geçişle beraber, rant ekonomileri ve özellikle kent mekânı sermaye birikimi adına daha cazip hale gelmiştir. Bu dönem sermaye birikim tarzını ve kentleşmesini karakterize eden; emek, sermaye ve devlet arasındaki iktidar ilişkilerini şekillendiren ana sektörlerden birisi inşaat olmuştur. Konut inşaatlarının yanı sıra otel, AVM, ofis inşaatları bu yılların karakterini ete kemiğe büründüren kentlerin fiziksel uzamını oluşturmuştur.

Kentlerde oluşturulan bu fiziksel uzam tüketim kültürünün ete kemiğe bürünmüş halidir. 1980 sonrası empoze edilen tüketim kültürü ile kentler birer tüketim merkezi haline gelerek hem küresel hem de ulusal kapitalist üretimin pazarları olarak sermaye birikimine destek olmuşlardır. Merrifield'in (2016, s. 83) belirttiği üzere kapitalist sistemin ayakta kalmasını sağlayan tüketime dayalı borç ekonomisi kentsel bir mesele olup, Türkiye'de de 1980 sonrasında kentler tüketim kültürü merkeze alınarak şekillenmiştir.

İhracata, turizme ve tüketime dayalı ekonomik model üzerinden küresel sermaye birikimi, iktidar ilişkileri ve işbölümü Türkiye'nin kentleşme ve kentlileşme süreçlerini etkilediği gibi, ulusal ve yerel sermaye birikimi, iktidar ilişkileri ve işbölümü de Türkiye'nin kentleşme ve kentlileşme süreçlerini etkilemiştir. Bu nokta da özellikle yerli ve Müslüman bir burjuvazi oluşturma hedefi Türkiye kentleşme ve kentlileşme pratiklerinde derin izler bırakmıştır. Bu hedef çerçevesinde geliştirilen milliyetçi ve İslamcı ideoloji ve söylem Müslümanlara sermaye aktarımı sağlayan nüfus mübadelesi, Varlık Vergisi ve 6-7 Eylül Olayları kentlerdeki gayrimüslim nüfusu azaltıp kentleri nispeten homojenleştirirken, sermaye birikimi sürecine sağlam bir koruma da oluşturmuştur.

1980 sonrasında da neo-liberal politika uygulayıcıları dini ve milliyetçi referanslar vererek yerli ve milli sermaye birikimini kutsayan muhafazakâr ideoloji ile ittifak kurmuştur ve muhafazakârlığın geleneğe bağlı davranış biçimini, yıkıcı etkileri olabilecek fikirlerin karşısında

temel strateji olarak kabul etmiştir. Bu strateji çerçevesinde özellikle sınıf temelli bir kentlileşme, sınıf temelli kentli öznelliği oluşumu engellenmeye çalışılmış ve bu amaçla kent, kentleşme ve kentlileşme olgusu da bir iktidar aracı olarak kullanılmıştır.

1980 yılı itibariyle uygulanmaya başlanan neo-liberal politikalara uygun bir işgücünün yaratılmasında kent, kentleşme ve kentlileşme olguları kullanılmıştır. Emek gücünün yeniden üretiminin niceliksel ve niteliksel iki boyutu olup, niceliksel üretimi göç ve kentin yapılı mekânı üzerinden şekillenen kentleşme olgusu ile sağlanmıştır. Emek gücünün niteliksel yeniden üretimi ise emeğin düşünsel tutumlarını, itaat düzeylerini; iş ahlakını ve mülkiyetçi bireyciliğini belirleyen kentlileşme olgusu ile sağlanmıştır.

1980'lerden itibaren bölüşüm politikalarında yaşanan büyük boyutlu değişim sonrasında gelir dağılımında yaşanan bozulma ve hatta reel gelirde yaşanan gerilemeler ve sosyal devletin alanının küçülmesine yönelik bireylerin sınıf temelli uyum ve savunma mekanizmaları geliştirmeleri engellenerek hemşerilik ve cemaat temelli yardımlaşma ağlarının geliştirilmesi teşvik edilmiştir. Bunu takiben dernek, cemaat ve tarikat yapılanmaları iktidar ilişkilerinin önemli aktörleri haline gelmiş, etnik köken, mezhep ve coğrafi aidiyete dayalı kentsel ayrışma pratiklerini beslemiştir. Böylesi bir ayrışma pratiği iktidar açısından emeğin kendisini işçi sınıfı bilinci ile tanımlanmasını engelleyebilecek bir habitus yaratmasına imkân tanımıştır.

Bunun yanı sıra ithal ikameci dönemde ücret artışları ve sosyal devlet uygulamaları ile oluşturulan uzlaşma, 1980 sonrasında kent toprakları üzerinden dağıtılan rant ile sağlanmaya çalışılmıştır. Azgelişmiş ülke kentlerinde olduğu gibi bu dönemde özellikle kent yoksullarının iktidarla ilişki kurma biçimi kent rantlarından faydalanmaya dönük patronaj ilişkileri üzerinden şekillenmiştir.

1980 sonrasında özellikle 2000'li yıllarla birlikte mimarlık ve kent mekânı Gramsci'nin (Portelli, 1982, s. 22-23) belirttiği üzere ideolojinin yayılma kanallarından biri olarak önemli bir işlev görmüştür. Özellikle dini

sembolik yapıların ön plana çıktığı bu dönemde milliyetçi ve İslamcı bir temele dayanan muhafazakâr ideoloji çerçevesinde yeni bir resmi tarihin ve bununla birlikte yeni bir milli kimliğin kurulması amaçlanmıştır. Bu noktada sadece sembolik yapılar ile yetinilmemiş gündelik hayatın her alanında dini yapılar ve mimari motiflerin yoğunluğu artırılmıştır.

Neo-liberal dönemde Türkiye’de yaşanan kentleşme olgusuna merkez çevre diyalektiği üzerinden bakıldığında, kentleşme politikasının temelinde Dünya Bankası ve DPT gibi küresel ve ulusal iktidar ilişkilerinin düğüm noktası olan kurumların hazırladığı uluslararası ve ulusal dokümanlara yansıyan neo-liberal politikalar eşliğinde kapitalizme eklemlenme yönünde yürütüldüğü, bu bağlamda kent, sermaye ve iktidar ilişkisini net bir biçimde ortaya koyan bir model olduğu söylenebilir.

Uygulanan bu model neticesinde, küresel ve ulusal ölçekte kapitalist birikim mantığının kuvvetlendirilmesine ve yaygınlaştırılmasına yönelik olarak, Türkiye kentleşmesi neo-liberal politikalar eşliğinde kapitalizm ile eklemlenme hedeflenerek yürütülmüş; İstanbul yönetim ve kontrol merkezi olarak kurgulanıp, İstanbul’da metropoliten kentleşme siyasaları yürütülmüş, ithal ikameci dönemin merkez kentleri olan Adana ve İzmir gibi kentlerden çevre kentlere doğru bir yayılma politikası uygulanmış, bazı Anadolu kentlerinin ihracat ve turizm merkezli kentleşme pratikleri güçlendirilmiş, küçük ve orta ölçekli işletmeler, organize sanayi bölgeleri, ihracata dayalı ulaşım yatırımları, kitlesel turizmi merkeze alan kentleşme eğilimleri desteklenmiştir.

Neo-liberal politikalar eşliğinde artan gelir adaletsizliği ve yoksulluğa karşı bireylerin sınıf bilincine dayalı örgütlenmeler oluşturmasını engellemek maksadıyla, kendini din, etnik köken, mezhep, coğrafi aidiyet ve tüketim kalıpları üzerinden ifade eden, sınıf bilincinden yoksun kentli öznelliği inşa edilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde cami ve gündelik pratikler içerisinde yer almaya başlayan güvenli siteler ile AVM’ler üzerinden bireylerin mümkün eylem alanı belirlenmeye çalışılmıştır. AVM, güvenli siteler ve cami üzerinden şekillenmeye başlayan gündelik kent pratikleri ile birlikte alışkanlıkları, değerler dizisini ve gündelik rutinleri belirleyen; istek, ihtiyaç ve arzuyu kısıktarak

tüketim kültürü üzerinden öznellik inşasına girişen bir iktidar tarzı işlemeye başlamıştır. Bu bağlamda 1980 sonrasında neo-liberal politikaların uygulayıcısı olan iktidar sahipleri kent ile sermaye birikiminin ve sermaye birikiminin sağlandığı toplumsal yapının stabilizasyonunun sağlanması amacıyla ilişki kurmuşlardır. Böylesi bir amaca yönelik olarak kentle ilişki kuran politika uygulayıcıları kenti, hem mekâna müdahalenin, hem de toplumsal yapıya ve bireysel öznelliklere müdahalenin aracı olarak kullanmışlardır.

Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana batı merkezli ve iç pazara yönelik gelişen sanayileşme hamlesi, emperyalizmin 1970'lerden sonra geliştirdiği yeni strateji bağlamında kapitalizme eklemlenmenin yeni imkân ve yollarını açmış, bu imkân ve yollar çerçevesinde merkez üssü olarak Gaziantep olarak gelişen kentleşme ve kentlileşme pratiklerinin toplumsal, tarihsel, ekonomik ve politik nedenleri de ayrıca incelenmeyi gerektirmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmad, F. (2012). *Modern Türkiye'nin oluşumu*. (Y. Alogan, Çev.) İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akbaş, E. (2016). Göçmenler arasındaki dayanışma ağlarının dönüşümü: Göçmen sivil toplum örgütlerinin yeni misyonu. S. G. Ihlamır Öner, & A. Ş. Öner (Dü) içinde, *Küreselleşme çağında göç: Kavramlar, tartışmalar* (s. 335-351). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akkaya, Y. (2008). Korporatizmden sendikal ideolojiye, milliyetçilik ve işçi sınıfı. T. Bora (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Milliyetçilik* (Cilt 4, s. 829-840). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aktar, A. (1990). *Kapitalizm, azgelişmişlik ve Türkiye'de küçük sanayi*. İstanbul: Afa Yayınları.
- Aktar, A. (2001). *Varlık vergisi ve Türkleştirme politikaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Alpkaya, G. T. (2008). Türk dış politikasında milliyetçilik. T. Bora (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Milliyetçilik* (Cilt 4, s. 155-167). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Althusser, L. (2002). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları*. (Y. Alp, & M. Özışık, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Amin, S. (2018). *Küreselleşmiş değer yasası*. (F. Başkaya, Çev.) İstanbul: Yordam Yayınları.
- Arendt, H. (1997). *Şiddet üzerine*. (B. Peker, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arendt, H. (2021). *Emperyalizm*. (B. S. Şener, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aslan, Ş. (2019). *1 Mayıs Mahallesi: 1980 öncesi toplumsal mücadele ve kent*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Baran, P. A., & Sweezy, P. M. (1970). *Tekelci kapitalizm*. (F. Onaran, Çev.) Ankara: Doğan Yayınları.
- Başkaya, F. (1999). Küreselleşme veya kapitalizmin müzminleşen krizi. F. Başkaya (Dü.) içinde, *Küreselleşme mi? Emperyalizm mi?* (s. 9-22). Ankara: Ütopya Yayınları.
- Baudrillard, J. (2023). *Tüketim toplumu: söylenceleri, yapıları*. (N. Tural, & F. Keskin, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Beaud, M. (2021). *Kapitalizmin tarihi: 1500-2010*. (F. Başkaya, Çev.) İstanbul: Yordam Yayınları.
- Belli, M. (2006). *Türkiye-Yunanistan nüfus mübadelesi: Ekonomik açıdan bir bakış*. (M. Pekin, Çev.) İstanbul: Belge Yayınları.
- Berner, E. (2020). Metropol ikilemi: Küresel toplum, yerellikler ve Manila'da kent arazisi için yürütülen mücadele. A. Öncü, & P. Weyland (Dü) içinde, *Mekan, kültür, iktidar* (L. Şimşek, & N. Uygun, Çev., s. 137-159). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bıçkıcı, D. (2015). *Kentte yoksulluk, ayrışma ve yaşam kalitesi*. Bursa: Dora Yayıncılık.
- Boratav, K. (2005). *1980'li yıllarda Türkiye'de sosyal sınıflar ve bölüşüm*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Boratav, K. (2010). *Emperyalizm, sosyalizm ve Türkiye*. İstanbul: Yordam Yayınları.
- Boratav, K. (2013). *Türkiye iktisat tarihi*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Boratav, K. (2020). *İstanbul ve Anadolu'dan sınıf profilleri*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Bourdieu, P. (2015a). *Eril tahakküm*. (B. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Bourdieu, P. (2015b). *Ayırım: Beğeni yargısının toplumsal eleştirisi*. (D. Fırat Şannan, & A. G. Berkkurt, Çev.) Ankara: Heretik.

- Braudel, F. (2017a). *Maddi uygarlık: Gündelik hayatın yapıları*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitapevi.
- Braudel, F. (2017b). *Maddi uygarlık: Dünyanın zamanı*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitapevi.
- Braudel, F. (2023). *Kapitalizmin kısa tarihi*. (İ. Yerguz, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Brown, W. (2021a). *Halkın çözülüşü: Neoliberalizmin sinsi devrimi*. (B. E. Aksoy, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Brown, W. (2021b). *Neoliberalizmin harabelerinde: Batı'da antidemokratik siyasetin yükselişi*. (B. Doğan, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Buğra, A. (2021). *Kapitalizm, yoksulluk ve Türkiye'de sosyal politika*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bukharin, N. İ. (2009). *Emperyalizm ve dünya ekonomisi*. (U. S. Akalın, Çev.) İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Bumin, K. (2016). *Demokrasi arayışında kent*. Konya: Çizgi Yayınları.
- Burgess, E. W. (2021). Şehrin büyümesi: Araştırmaya giriş. R. E. Park, & E. W. Burgess içinde, *Şehir: Kent ortamındaki insan davranışlarının araştırılması üzerine öneriler* (P. Karababa Kayalığıl, Çev., s. 89-104). Ankara: Heretik Yayınları.
- C&W TR International. (2025). *Türkiye gayrimenkul pazarı görünümü: 2024*. İstanbul: Cushman & Wakefield TR International.
- Castells, M. (1979). *The urban question: A marxist approach*. (A. Sheridan, Çev.) Cambridge: MIT Press.
- Castells, M. (2017). *Kent, sınıf, iktidar*. (A. Türkün, Çev.) Ankara: Phoenix Yayınları.
- Childe, G. (2009). *Tarihte neler oldu?* (Ş. Alaeddin, & M. Tunçay, Çev.) İstanbul: Kırmızı Yayınları.

- Chossudovsky, M. (1999). *Yoksulluğun küreselleşmesi*. (N. Domaniç, Çev.) İstanbul: Çiviyazıları Yayınları.
- Coşkun, B. (2019). *Neoliberal iktidar ve özne: Foucault'nun izinde güncel bir inceleme*. İstanbul: Notabene Yayınları.
- Crouch, C. (2014). *Neoliberalizmin garip ölümsüzlüğü*. (U. Gezen, Çev.) İstanbul: Açılım Yayınları.
- Çalışma Genel Müdürlüğü. (2019). *Çalışma hayatı istatistikleri*. Ankara: Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. (2025). *Kamu Görevlileri Sendika Üye Sayıları Hakkında Tebliğler*. 04 25, 2025 tarihinde Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı: <https://www.csgeb.gov.tr/%C4%B1statistikler/calisma-hayati-%C4%B1statistikleri/sendikal-%C4%B1statistikler/kamu-gorevlileri-sendika-uye-sayilari-hakkinda-tebligler/> adresinden alındı
- Çavuşoğlu, E. (2016). *Türkiye kentleşmesinin toplumsal arkeolojisi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çetinkaya, Y. D. (2008). Orta katman aydınlar ve Türk milliyetçiliğinin kitleselleşmesi. T. Bora (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik* (Cilt 4, s. 91-102). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çetinsaya, G. (2005). İslamcılıktaki milliyetçilik. T. Bora, & M. Gültekingil (Dü) içinde, *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: İslamcılık* (Cilt 6, s. 420-451). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çevik, Ö. (2020). *Tarihte ilk kentler ve kentleşme süreci*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Dardot, P., & Laval, C. (2018). *Dünyanın yeni akli: Neoliberal toplum üzerine deneme*. (I. Ergüden, Çev.) İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Davis, M. (2020). *Gecekondu gezegeni*. (G. Koca, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

- Debord, G. (1996). *Gösteri toplumu*. (A. T. Ekmekçi, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Demirtaş-Milz, N. (2020). Neoliberal kentsel politikalar ve sosyal ayrışma: Yabancı korkusu mu yabancılaşma mı? Güvenlik sorunu mu, güvencesizlik mi? Ş. Geniş (Dü.) içinde, *Otoriter neoliberalizmin gölgesinde: Kent, mekan, insan* (s. 85-118). Ankara: Nika Yayınları.
- DİE. (1963). *Genel nüfus sayımı (23 Ekim 1960)*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- DİSK. (2023). *Basın açıklamaları*. 04 08, 2025 tarihinde Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu: <https://disk.org.tr/2023/12/18-aralik-gocmenler-gunu-kayit-disi-guvenesiz-calistirmaya-ve-cocuk-isciligine-son/> adresinden alındı
- DİSKAR. (2019). *Türkiye’de sendikalaşma, toplu iş sözleşmesi kapsamı ve grevler (2013-2019)*. İstanbul: DİSK.
- DİSKAR. (2020). *Türkiye işçi sınıfının görünümü*. İstanbul: DİSK.
- DİSKAR. (2022). *Türkiye işçi sınıfının görünümü: 2021*. İstanbul: DİSK.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2023). 04 04, 2025 tarihinde İstatistikler: <https://stratejigelistirme.diyanet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler> adresinden alındı
- Doğan, M. G. (2015). 1980 sonrası sendikal hareket: Türkiye’de sendikacılığın kuğu şarkısı. Y. D. Çetinkaya, & M. Ö. Alkan (Dü) içinde, *Tanzimat’tan günümüze Türkiye işçi sınıfı tarihi: 1839-2014* (s. 386-406). İstanbul: Türk Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- DPT. (1963). *Kalkınma planı (Birinci beş yıl) 1963-1967*. Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası.
- DPT. (1968). *İkinci beş yıllık kalkınma planı (1968-1972)*. Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası.

- DPT. (1973). *Yeni strateji ve kalkınma planı üçüncü beş yıl: 1973-1977*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (1976). *Dokuma ve Giyim Sektörü Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (1979). *Dördüncü beş yıllık kalkınma planı (1979-1983)*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (1984). *Beşinci beş yıllık kalkınma planı: 1985-1989*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (1990). *Altıncı beş yıllık kalkınma planı: 1990-1994*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (1996). *Yedinci beş yıllık kalkınma planı: 1996-2000*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (2001). *Uzun vadeli strateji ve sekizinci beş yıllık kalkınma planı: 2001-2005*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (2006). *Dokuzuncu kalkınma planı: 2007-2013*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (2007). *Makina ve Metal Eşya Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Durkheim, E. (2023). *Toplumsal İşbölümü*. (Ö. Ozankaya, Çev.) İzmir: Cem Yayınevi.
- Dünya Bankası. (1978). *Employment and development of small enterprises*. Washington: World Bank.
- Dünya Bankası. (1980). *Turkey prospects for small-medium scale industry development and employment generation*. Washington: World Bank.
- Eagleton, T. (2021). *Kültür*. (B. Göçer, Çev.) İstanbul: Can Yayınları.

- Eğilmez, M. (2018). *Değişim sürecinde Türkiye: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sosyo-ekonomik bir değerlendirme*. İstanbul: Remzi Yayınevi.
- Ekonomi Bakanlığı. (1935). *Sınai tesisat ve işletme ve vekalet teşkilatına ilaveler hakkında raporlar*. Ankara: Ekonomi Bakanlığı.
- Ekonomi Bakanlığı. (2017). *Yurtdışı yatırım raporu 2016*. Ankara: Ekonomi Bakanlığı.
- Emek Çalışmaları Topluluğu. (2016). *2015 İşçi Sınıfı Eylemleri Raporu*. İstanbul: Emek Çalışmaları Topluluğu.
- Emek Çalışmaları Topluluğu. (2018). *İşçi sınıfı eylemleri raporu 2017*. İstanbul: Emek Çalışmaları Topluluğu.
- Emek Çalışmaları Topluluğu. (2022). *İşçi sınıfı eylemleri raporu 2021*. İstanbul: Emek Çalışmaları Topluluğu.
- Engels, F. (1992). *Konut sorunu*. (G. Özdural, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Engels, F. (2019a). *İngiltere'de emekçi sınıfın durumu*. (Y. Fincancı, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Engels, F. (2019b). *Ailenin özel mülkiyetin ve devletin kökeni*. (E. Özalp, Çev.) İstanbul: Yordam Yayınları.
- Engels, F. (2022). 1888 İngilizce basımına önsöz. K. Marx, & F. Engels içinde, *Komünist manifesto* (C. Üster, & N. Deriş, Çev., s. 101-105). İstanbul: Can Yayınları.
- Faulkner, N. (2021). *Marksist dünya tarihi*. (T. Öncel, & Ş. Alpagut, Çev.) İstanbul: Yordam Yayınları.
- Fişek, K. (1969). *Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi ve işçi sınıfı*. Ankara: Doğan Yayınevi.
- Fişek, K. (2016). *Das yönetim*. Ankara: Notabene Yayınları.
- Florida, R. (2017). *Yeni kentsel kriz*. (D. N. Özer, Çev.) İstanbul: Doğan Yayınları.

- Foucault, M. (2015). *Biyopolitikanın doğuşu: College de France dersleri 1978-1979*. (A. Tayla, Çev.) İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, M. (2016). *Entelektüelin siyasi işlevi*. (I. A. Ergüden, & F. Keskin, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2019). *Güvenlik, toprak, nüfus: College de France dersleri: 1977-1978*. (F. Taylan, Çev.) İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, M. (2021). *Özne ve iktidar*. (I. Ergüden, & O. Akinhay, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Fülberth, G. (2011). *Kapitalizmin kısa tarihi*. (S. Usta, Çev.) İstanbul: Yordam Yayınları.
- Geniş, Ş. (2020). Otoriter neoliberalizm ve otoriter kentleşme. Ş. Geniş (Dü.) içinde, *Otoriter neoliberalizmin gölgesinde kent, mekan, insan* (s. 9-32). Ankara: Nika Yayınları.
- Gerbier, B. (1999). Kapitalizmin bugünkü aşaması olarak jeo-ekonomik emperyalizm. F. Başkaya (Dü.) içinde, *Küreselleşme mi? Emperyalizm mi?* (M. A. Kılıçbay, Çev., s. 105-116). Ankara: Ütopya Yayınları.
- Giddens, A. (2008). *Ulus devlet ve şiddet*. (C. Atay, Çev.) İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Göç İdaresi Başkanlığı. (2025). *Geçici Koruma*. 04 08, 2025 tarihinde İstatistikler: <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638> adresinden alındı
- Göç İdaresi Başkanlığı. (2025). *İkamet İznleri*. 04 08, 2025 tarihinde İstatistikler: <https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri> adresinden alındı
- Gökaçtı, M. A. (2010). *Nüfus mübadelesi: Kayıp bir kuşağın hikayesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Görmez, K., & Bahçeci Başarmak, H. (2023). *Kent okumaları*. Ankara: İmge Kitapevi.

- Gramsci, A. (2014). *Hapishane defterleri*. (A. Cemgil, Çev.) İstanbul: Belge Yayınları.
- Güler, B. A. (2013). *Yerel yönetimler: Liberal açıklamalara eleştirel yaklaşım*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Güler, B. A. (2016). *Yeni sağ ve devletin değişimi: Yapısal uyarlama politikaları 1980-1995*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Gürbilek, N. (2020). *Vitrinde yaşamak: 1980'lerin kültürel iklimi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Güven, D. (2012). *Cumhuriyet dönemi azınlık politikaları ve stratejileri bağlamında 6-7 eylül olayları*. (B. Şahin, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Güzel, M. Ş. (1996). *Türkiye'de işçi hareketleri: 1908-1984*. Kaynak Yayınları.
- Han, B. C. (2020). *İktidar nedir*. (M. Özdemir, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Harvey, D. (2012). *Sermayenin mekanları: Eleştirel bir coğrafyaya doğru*. (B. Kıcı, D. Koç, K. Tanrıyar, & S. Yüksel, Çev.) İstanbul: Sel Yayınları.
- Harvey, D. (2015a). *Neoliberalizmin kısa tarihi*. (A. Onacak, Çev.) İstanbul: Sel Yayınları.
- Harvey, D. (2015b). *Asi şehirler*. (A. D. Temiz, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvey, D. (2016a). Kentsel mekan mücadeleleri neden önemlidir? A. Çakan (Dü.) içinde, *Mekan meselesi* (Ö. Kulak, & S. Torlak, Çev., s. 141-164). İstanbul: Tekin Yayınları.
- Harvey, D. (2016b). *Sosyal adalet ve şehir*. (M. Morali, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvey, D. (2016c). *Kent deneyimi*. (E. Soğancılar, Çev.) İstanbul: Sel Yayınları.
- Harvey, D. (2021). *Yeni emperyalizm*. (A. N. Bingöl, Çev.) İstanbul: Sel Yayınları.
- Hayek, F. A. (1996). *Hukuk, yasama ve özgürlük: Kurallar ve düzen* (Cilt 1). (A. Yayla, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2025). *Kamu Finansmanı İstatistikleri*. 04 09, 2025 tarihinde Hazine ve Maliye Bakanlığı: <https://www.hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri> adresinden alındı

Hess, R. (2014). Henri Lefebvre ve mekan düşüncesi. H. Lefebvre içinde, *Mekanın üretimi* (s. 9-19). İstanbul: Sel Yayınları.

Hilferding, R. (1995). *Finans kapital*. (Y. Öner, Çev.) İstanbul: Belge Yayınları.

Huot, J. L., Thalmann, J. P., & Valbelle, D. (2000). *Kentlerin doğuşu*. (A. B. Girgin, Çev.) Ankara: İmge Kitapevi.

ILO. (1972). *Employment, incomes and equality*. Geneva: International Labour Office.

ILO. (2022). *Guide to Recommendation 189: Job creation in small and medium sized enterprises recommendation*. Geneva: International Labour Organization.

İPA. (2024). *Kamusal olanın dönüşümü: Alışveriş merkezlerinin kentsel etkileri üzerine değerlendirme*. İstanbul: İstanbul Planlama Ajansı.

İSO. (1976). *100 büyük firma*. İstanbul: İstanbul Sanayi Odası.

İSO. (1986). *Türkiye'nin 500 büyük sanayi kuruluşu*. İstanbul: İstanbul Sanayi Odası.

İSO. (1996). *Türkiye'nin 500 büyük sanayi kuruluşu*. İstanbul: İstanbul Sanayi Odası.

İSO. (2011). *Türkiye'nin 500 büyük sanayi kuruluşu 2010*. İstanbul: İstanbul Sanayi Odası.

İSO. (2016). *Türkiye'nin 500 büyük sanayi kuruluşu 2015*. İstanbul: İstanbul Sanayi Odası.

İSO. (2024). *Türkiye'nin 500 büyük sanayi kuruluşu 2023*. İstanbul: İstanbul Sanayi Odası.

İstatistik Genel Direktörlüğü. (1939). *Genel nüfus sayımı*. Ankara: İstatistik Genel Direktörlüğü.

- İstatistik Genel Müdürlüğü. (1950). *21 Ekim 1945 genel nüfus sayımı*. Ankara: İstatistik Genel Müdürlüğü.
- İstatistik Umum Müdürlüğü. (1929). *28 Teşrinievvel 1927 umumi nüfus tahriri*. Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü.
- İstatistik Umum Müdürlüğü. (1951). *Umumi nüfus sayımı*. Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü.
- İşletmeler Genel Müdürlüğü. (1991). *Belgeli turizm tesisleri raporu: 1990*. Ankara: Tesis Sicil ve İstatistik Şubesi Müdürlüğü.
- Kahraman, T. (2021). *İstisna mekan: Hukukun eşiğindeki kent*. İstanbul: Tekin Yayınları.
- Kalkınma Bakanlığı. (2013). *Onuncu Kalkınma Planı: 2014-2018*. Ankara: Kalkınma Bakanlığı.
- Kalkınma Bakanlığı. (2015). *Ekonomik ve sosyal göstergeler: 1950-2014*. Ankara: Kalkınma Bakanlığı.
- Katznelson, I. (2016). Önsöz. D. Harvey içinde, *Sosyal adalet ve şehir* (M. Morali, Çev., s. 9-14). İstanbul: Metis.
- Katznelson, I. (2019). *Marksizm ve kent*. (C. Göğüş, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Keleş, R. (1980). *Ketbilim terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Keleş, R. (2016). *Şehirciliğin kuramsal temelleri*. Ankara: İdealkent Yayınları.
- Keleş, R. (2017). *Kentleşme politikası*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Keleş, R. (2019). *100 soruda Türkiye'de kentleşme, konut ve gecekondu*. İzmir: Cem Yayınevi.
- Keyder, Ç. (2014). *Türkiye'de devlet ve sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyman, E. F., & Koyuncu Lorasdağı, B. (2010). *Kentler: Anadolu'nun dönüşümü, Türkiye'nin geleceği*. İstanbul: Doğan Yayınları.

- Kılıçbay, M. A. (1993). *Şehirler ve kentler*. Ankara: Gece Yayınları.
- Kıray, M. B. (1998). *Kentleşme yazıları*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Kocaman, T. (2008). *Türkiye'de iç göç ve göç edenlerin nitelikleri (1965-2000)*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Koçak, C. (2008). Kemalist milliyetçiliğin bulanık suları. T. Bora (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Milliyetçilik* (Cilt 4, s. 37-43). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, C. (2008). Türk milliyetçiliğinin İslâm'la buluşması: Büyük Doğu. T. Bora (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Milliyetçilik* (Cilt 4, s. 601-613). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuruç, B. (2011). *Mustafa Kemal döneminde ekonomi: Büyük devletler ve Türkiye*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kuyucu, T. (2020). Türkiye'de sosyal konut politikasının paradoksu. Ş. Geniş (Dü.) içinde, *Otoriter neoliberalizmin gölgesinde: Kent, mekan, insan* (s. 123-151). Ankara: Nika Yayınları.
- Kuzeybatı. (2017). *İstanbul ofis piyasası raporu: 2016*. İstanbul: Kuzeybatı Gayrimenkul.
- La Boetie, E. (2022). *Gönüllü kulluk üzerine söylev*. (M. A. Ağaoğulları, Çev.) Ankara: İmge Kitapevi.
- Lefebvre, H. (1996). *Writings on cities*. (E. Kofman, & E. Lebas, Çev.) Oxford: Blackwell Publishers.
- Lefebvre, H. (2007). *Modern dünyada gündelik hayat*. (I. Gürbüz, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Lefebvre, H. (2014). *Mekanın Üretimi*. (I. Ergüden, Çev.) İstanbul: Sel Yayınları.
- Lefebvre, H. (2017). *Kentsel devrim*. (S. Sezer, Çev.) İstanbul: Sel Yayınları.

- Lenin. (2018). *Emperyalizm: Kapitalizmin en yüksek aşaması*. (C. Süreya, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Lenin, V. İ. (1975). *Rusya'da kapitalizmin gelişmesi*. (S. Erdoğan, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Lenin, V. İ. (2016). *Devlet üzerine*. (M. Beyhan, Çev.) İstanbul: Yordam Yayınları.
- Logan, J. R., & Molotch, H. L. (2007). *Urban fortunes: The political economy of place*. Los Angeles: University of California.
- Lordon, F. (2020). *Kapitalizm, arzu, kölelik: Marx ve Spinoza'nın işbirliği*. (A. Terzi, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Lukes, S. (2016). *İktidar: Radikal bir görüş*. (M. Ratip, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Luxemburg, R. (2004). *Sermaye birikimi*. (T. Ertan, Çev.) İstanbul: Belge Yayınları.
- Lynch, K. (2017). *Kent imgesi*. (İ. Başaran, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Mandel, E. (2008). *Geç kapitalizm*. (C. Badem, Çev.) İstanbul: Versus Yayınları.
- Marini, R. M. (1972). Brazilian subimperialism. *Monthly Review*(23), 14-24.
- Martindale, D. (2000). Şehir kuramı. A. Aydoğan (Dü.) içinde, *Şehir ve cemiyet* (F. Oruç, Çev., s. 35-100). İstanbul: İz Yayınları.
- Marx, K. (2013a). *Grundrisse* (Cilt 1). (A. Gelen, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2013b). *Kapital* (Cilt 1). (M. Selik, Çev.) İstanbul: Yordam Yayınları.
- Marx, K. (2013c). *Kapital* (Cilt 2). (M. Selik, Çev.) İstanbul: Yordam Yayınları.
- Marx, K. (2016). *Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i*. (E. Özalp, Çev.) İstanbul: Yordam Yayınları.
- Marx, K. (2020). *Felsefenin sefaleti*. (A. Kardam, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.

- Marx, K., & Engels, F. (1995). *Seçme yazışmalar* (Cilt 1). (Y. Fincancı, ev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (1996). *Seçme yazışmalar* (Cilt 2). (Y. Fincancı, ev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (2022a). *Komünist manifesto*. (C. Üster, & N. Deriş, ev.) İstanbul: Can Yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (2022b). *Alman ideolojisi*. (S. Belli, ev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Mckenzie, R. (2021). İnsan topluluklarının çalışılmasında ekolojik yaklaşım. R. E. Park, & E. W. Burgess içinde, *Şehir: Kent ortamındaki insan davranışlarının araştırılması üzerine öneriler* (P. Karababa Kayalığıl, ev., s. 107-122). Ankara: Heretik Yayınları.
- Merrifield, A. (2012). *Metromarksizm: Şehrin marksist bir hikayesi*. (N. Ünver, ev.) Ankara: Phoenix Yayınları.
- Merrifield, A. (2016). Hesap uzmanlığı yönetişimine karşı: Yeni bir kentsel kolektif tüketime ilişkin notlar. A. Çakan (Dü.) içinde, *Mekan meselesi* (Ö. Kulak, & S. Torlak, ev., s. 73-93). İstanbul: Tekin Yayınları.
- Merrifield, A. (2017). *Yeni kent sorunu*. (D. Toprak, & C. Akyos, ev.) İstanbul: Tekin Yayınları.
- Mises, L. V. (2007). *Sosyalizm: İktisadi ve sosyolojik bir tahlil*. (Y. Şahin, ev.) Ankara: Liberte Yayınları.
- Mumford, L. (2019). *Tarih boyunca kent*. (G. Koca, & T. Tosun, ev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- OECD. (2025). *Trade union density*. 04 06, 2025 tarihinde OECD Data Explorer: [https://data-explorer.oecd.org/vis?lc=en&df\[ds\]=DisseminateFinalDMZ&df\[id\]=DSD_TUD_CBC%40DF_TUD&df\[ag\]=OECD.ELS.SAE&df\[vs\]=1.0&dq=..&pd=1960%2C&to\[TIME_PERIOD\]=false&vw=tb](https://data-explorer.oecd.org/vis?lc=en&df[ds]=DisseminateFinalDMZ&df[id]=DSD_TUD_CBC%40DF_TUD&df[ag]=OECD.ELS.SAE&df[vs]=1.0&dq=..&pd=1960%2C&to[TIME_PERIOD]=false&vw=tb) adresinden alındı

- Oğuz, S. (2020). *Türkiye’de yedek işgücü ordusu: Kriz, işsizlik, ücret*. İstanbul: Kor Yayınları.
- Oyan, O. (2016). *Feodalizmden kapitalizme Osmanlı'dan Türkiye'ye*. İstanbul: Yordam Yayınları.
- Önder, M. (1997). *Şehirden şehire Anadolu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Özdemir, Ş. (2005). MÜSİAD ve Hak-İş'i birlikte anlamak: Sınıflı bir "İslâmî ekonomi" mi? T. Bora, & M. Gültekingil (Dü) içinde, *Modern Türkiye’de siyasi düşünce: İslamcılık* (Cilt 6, s. 837-869). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özer, İ. (2004). *Kentleşme, kentlileşme ve kentsel değişme*. Bursa: Ekin Yayınları.
- Özgül, C. G. (2020). *Yeni kent paradigması*. Ankara: İdealkent Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye’nin 200 yıllık iktisadi tarihi: Büyüme, kurumlar ve bölüşüm*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Park, R. E. (2021a). Şehir: Kent ortamındaki insan davranışlarının araştırılması üzerine öneriler. R. E. Park, & E. W. Burgess içinde, *Şehir: Kent ortamındaki insan davranışlarının araştırılması üzerine öneriler* (P. Karababa Kayalığil, Çev., s. 37-85). Ankara: Heretik Yayınları.
- Park, R. E. (2021b). Topluluğun örgütlenmesi ve romantik tabiat. R. E. Park, & E. W. Burgess içinde, *Şehir: Kent ortamındaki insan davranışlarının araştırılması üzerine öneriler* (P. Karababa Kayagil, Çev., s. 161-170). Ankara: Heretik Yayınları.
- Park, R. E. (2021c). Topluluğun örgütlenmesi ve çocuk suçlar. R. E. Park, & B. E. W. içinde, *Şehir: Kent ortamındaki insan davranışlarının araştırılması üzerine öneriler* (P. Karababa Kayalığil, Çev., s. 145-170). Ankara: Heretik Yayınları.
- Pierre, J. (2011). *The politics of urban governance*. New York: Palgrave Macmillan.
- Portelli, H. (1982). *Gramsci ve tarihsel blok*. (K. Somer, Çev.) Ankara: Savaş Yayınları.

- Poulantzas, N. (2006). *Devlet, iktidar, sosyalizm*. (T. Ilgaz, Çev.) Ankara: Epos Yayınları.
- Poulantzas, N. (2014). *Siyasal iktidar ve toplumsal sınıflar*. (Ş. Ünsaldı, Çev.) Ankara: Epos Yayınları.
- Quataert, D. (2004). 19. yüzyıla genel bakış: Islahatlar devri 1812-1914. H. İnalcık, & D. Quataert (Dü) içinde, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi* (S. Andıç, Çev., Cilt 2, s. 885-1041). İstanbul: Eren Yayınları.
- Rozaliev, Y. N. (1978). *Türkiye sanayi proletaryası*. (G. Bozkaya, Çev.) İstanbul: Yar Yayınları.
- Russell, B. (1990). *İktidar*. (M. Ergin, Çev.) İstanbul: Cem Yayınevi.
- Sassen, S. (1991). *The Global city: New York, London, Tokyo*. New Jersey: Princeton University.
- Sassen, S. (2000). *Cities in a world economy*. California: Pine Forge Press.
- Savran, S. (2022). *Kod adı küreselleşme: 21. yüzyılda emperyalizm*. İstanbul: Yordam Yayınları.
- SBB. (2019). *On birinci kalkınma planı: 2019-2023*. Ankara: Strateji ve Bütçe Başkanlığı.
- SBB. (2023). *On ikinci kalkınma planı (2024-2028)*. Ankara: Strateji ve Bütçe Başkanlığı.
- SBB. (2023). *Orta vadeli program (2024-2026)*. Ankara: Strateji ve Bütçe Başkanlığı.
- Seidman, S. (2017). *Contested knowledge: Social theory today*. Oxford: Wiley-Blackwell Publishing.
- Sert, D. Ş. (2016). Uluslararası göç yazınında bütünüleyici bir kurama doğru. S. G. İhlamur Öner, & A. Ş. Öner (Dü) içinde, *Küreselleşme çağında göç: Kavramlar, tartışmalar* (s. 29-47). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Serter, G. (2018). *Muhafazakar kentin inşası*. İstanbul: Notabene Yayınları.
- SGK. (2007, 2015, 2023). *SGK İstatistik Yıllıkları*. 03 17, 2025 tarihinde Sosyal Güvenlik Kurumu: <https://www.sgk.gov.tr/Istatistik/Yillik/fcd5e59b-6af9-4d90-a451-ee7500eb1cb4/> adresinden alındı
- Simmel, G. (2000). Metropol ve zihinsel yaşam. A. Aydoğan (Dü.) içinde, *Şehir ve cemiyet* (A. Aydoğan, Çev., s. 167-184). İstanbul: İz Yayınları.
- Slobodian, Q. (2020). *Küreselciler: İmparatorluğun sonu ve neoliberalizmin doğuşu*. (A. F. Yıldırım, Çev.) İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Smith, N. (2017). *Eşitsiz gelişim: Doğa, sermaye ve mekanın üretimi*. (E. Soğancılar, Çev.) İstanbul: Sel Yayınları.
- Soja, E. W. (2019). *Postmodern coğrafyalar: Eleştirel toplumsal teoride mekanın yeniden ileri sürülmesi*. (Y. Çetin, Çev.) İstanbul: Sel Yayınları.
- Spencer, D. (2018). *Neoliberalizmin mimarlığı: Çağdaş mimarlığın denetim ve itaat aracına dönüşme süreci*. (A. Terzi, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Stavrides, S. (2018). *Müşterek mekan: Müşterekler olarak şehir*. (C. Saraçoğlu, Çev.) İstanbul: Sel Yayınları.
- STİGM. (2025). *İllere ve Faaliyet Alanlarına Göre Dernekler*. 01 06, 2025 tarihinde Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü: <https://www.siviltoplum.gov.tr/illere-ve-faaliyet-alanlarina-gore-dernekler> adresinden alındı
- Sweezy, P. M. (2009). *Marksizm üzerine dört ders*. (T. Öncel, Çev.) İstanbul: Yordam Yayınları.
- Şengül, T. (2009). *Kentsel çelişki ve siyaset*. Ankara: İmge Yayınları.
- Taşkın, Y. (2003). Muhafazakar bir proje olarak Türk-İslam sentezi. T. Bora, & M. Gültekingil (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Muhafazakarlık* (Cilt 5, s. 381-401). İstanbul: İletişim Yayınları.

TBMM. (2006). *Yazılı Soru Önergeleri Bilgisi*. 04 04, 2025 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi:

<https://cdn.tbmm.gov.tr/KKBSPublicFile/D22/Y5/T7/WebOnergeMetni/af11a79a-e233-4f26-84a4-cc1121b555b4.pdf> adresinden alındı

TBMM. (2022). *Yazılı Soru Önergeleri Bilgisi*. 04 14, 2025 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi:

<https://cdn.tbmm.gov.tr/KKBSPublicFile/D27/Y6/T7/WebOnergeMetni/2bfcf2ee-d8fd-4e7e-bb33-83cd9fb546d6.pdf> adresinden alındı

TCMB. (2025). *Uluslararası Yatırım Pozisyonu*. 05 13, 2025 tarihinde Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası:

<https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Odemeler+Dengesi+ve+Ilgili+Istatistikler/Uluslararası+Yatırım+Pozisyonu/> adresinden alındı

Tekeli, İ. (2001). *Modernite aşılırken kent planlaması*. Ankara: İmge Kitapevi.

Tekeli, İ. (2016). *Göç ve ötesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Thatcher, M. (1981). *Mrs Thatcher: The first two years*. 04 11, 2025 tarihinde Margaret Thatcher Foundation:

<https://www.margaretthatcher.org/document/104475> adresinden alındı

Therborn, G. (2008). *İktidarın ideolojisi, ideolojinin iktidarı*. (İ. Cüre, Çev.) Ankara: Dipnot Yayınları.

Ticaret Bakanlığı. (2024). *Yurtdışı yatırım raporu*. Ankara: Ticaret Bakanlığı.

TİM. (2025). *İhracat Rakamları*. 04 12, 2025 tarihinde Türkiye İhracatçılar Meclisi: <https://tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari> adresinden alındı

TİM. (2025). *Türkiye'nin İlk 1000 İhracatçı Araştırması*. 03 14, 2025 tarihinde Türkiye İhracatçılar Meclisi: <https://tim.org.tr/tr/turkiyenin-ilk-1000-ihracatci-arastirmasi-2004> adresinden alındı

TMMOB. (2006). *2B sorunu: Gerçekler, öneriler*. Ankara: Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği.

- Tocqueville, A. d. (1997). *Memoir on pauperism*. (S. Drescher, Çev.) Chicago: Ivan R. Dee Publishing.
- Tokdoğan, N. (2018). *Yeni Osmanlılık: Hınç, nostalji, narsizim*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Toksöz, G. (2008). *Decent work country report - Turkey*. Geneva: International Labour Office .
- Torlak, S. (2016). Mekan meselesine bir giriş. A. Çakan (Dü.) içinde, *Mekan meselesi* (s. 11-26). İstanbul: Tekin Yayınları.
- Tönnies, F. (2000). Gemeinschaft ve gesellschaft. A. Aydoğan (Dü.) içinde, *Şehir ve cemiyet* (A. Aydoğan, Çev., s. 185-217). İstanbul: İz Yayınları.
- Turan, M. (2009). *Türkiye'de kentsel rant*. Ankara: Tan Yayınları.
- Turizm Genel Müdürlüğü. (1984). *Belgeli turizm tesisleri raporu: 1983*. Ankara: Tesis Sicil ve İstatistik Şubesi Müdürlüğü.
- TÜİK. (2013). *Ulusal Hesaplar*. 03 16, 2025 tarihinde İstatistik Veri Portalı: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ulusal-hesaplar-113> adresinden alındı
- TÜİK. (2022). *Bina istatistikleri*. 03 11, 2025 tarihinde Nüfus İstatistikleri Portalı: <https://nip.tuik.gov.tr/?value=BinaIstatistikleri> adresinden alındı
- TÜİK. (2023). *Küçük ve Orta Büyüklükteki Girişim İstatistikleri*. 04 15, 2025 tarihinde Türkiye İstatistik Kurumu. adresinden alındı
- TÜİK. (2024). *Dış Ticaret İstatistikleri*. 04 09, 2025 tarihinde Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Aralik-2024-53538> adresinden alındı
- TÜİK. (2024). *Gelir Dağılımı İstatistikleri 2024*. 03 17, 2025 tarihinde İstatistiki Veri Portalı: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-Dagilimi-Istatistikleri-2024-53712> adresinden alındı

- TÜİK. (2024). *Ulusal Hesaplar*. 03 16, 2025 tarihinde İstatistik Veri Portalı:
<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Il-Bazinda-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-2023-53575> adresinden alındı
- TÜİK. (2025). *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2020*. 03 16, 2025 tarihinde İstatistik Veri Portalı:
<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2020-37210> adresinden alındı
- TÜİK. (2025). *Nüfus ve Demografi*. 04 15, 2025 tarihinde İstatistik Veri Portalı.
adresinden alındı
- UİGM. (2025). *Çalışma İzin İstatistikleri*. 04 08, 2025 tarihinde Uluslararası İşgücü Genel Müdürlüğü: <https://www.csgeb.gov.tr/%C4%B1statistikler/calisma-hayati-%C4%B1statistikleri/resmi-%C4%B1statistik-programi/yabancilarin-calisma-%C4%B1zinleri/> adresinden alındı
- Urry, J. (2018). *Mekanları tüketmek*. (R. G. Ögdül, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Veblen, T. (2005). *Aylak sınıfın teorisi*. (Z. Gültekin, & C. Atay, Çev.) İstanbul: Babil Yayınları.
- Wallerstein, I. (2011). *Dünya sistemleri analizi: Bir giriş*. (E. Abadoğlu, & N. Ersoy, Çev.) İstanbul: Bgst Yayınları.
- Wallerstein, I. (2021). *Tarihsel kapitalizm ve kapitalist uygarlık*. (N. Alpay, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Weber, M. (2000). Şehrin doğası. A. Aydoğan (Dü.) içinde, *Şehir ve cemiyet* (F. Oruç, Çev., s. 101-129). İstanbul: İz Yayınları.
- Weber, M. (2018). *Şehir*. (M. Ceylan, Çev.) İstanbul: Yarın Yayınları.
- Weyland, P., & Öncü, A. (2020). Küreselleşen kentlerde yaşam alanları ve kimlik mücadeleleri. A. Öncü, & P. Weyland (Dü.) içinde, *Mekan, kültür, iktidar* (L. Şimşek, & N. Uygun, Çev., s. 9-38). İstanbul: İletişim Yayınları.

Wirth, L. (1981). *On cities and social life* . Chicago : The University of Chicago Press .

Wirth, L. (2002). Bir yaşam biçimi olarak kentleşme. B. Duru, & A. Alkan (Dü) içinde, *20. Yüzyıl kenti* (B. Duru, & A. Alkan, Çev., s. 77-106). Ankara: İmge Kitapevi.

Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü. (2025). *Turizm Belgeli Tesisler*. 04 06, 2025 tarihinde Turizm ve Kültür Bakanlığı: <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-201140/yillik-istatistikler.html> adresinden alındı

TURNİTİN RAPORU

SİNAN ÇİNAR 22317113010

ORIGINALITY REPORT

10%

SIMILARITY INDEX

8%

INTERNET SOURCES

6%

PUBLICATIONS

4%

STUDENT PAPERS

PRIMARY SOURCES

1

acikbilim.yok.gov.tr

Internet Source

1%

2

www.scribd.com

Internet Source

1%

3

dspace.atilim.edu.tr

Internet Source

<1%

4

dergipark.org.tr

Internet Source

<1%

5

1000kitap.com

Internet Source

<1%

6

docplayer.biz.tr

Internet Source

<1%

7

archive.org

Internet Source

<1%

8

ia802900.us.archive.org

Internet Source

<1%

9

mmo.org.tr

Internet Source

<1%

10	hdl.handle.net Internet Source	<1 %
11	dspace.ankara.edu.tr Internet Source	<1 %
12	turuz.com Internet Source	<1 %
13	qdoc.tips Internet Source	<1 %
14	www.okumedy.com Internet Source	<1 %
15	Submitted to Istanbul Aydin University Student Paper	<1 %
16	Submitted to Kocaeli Üniversitesi Student Paper	<1 %
17	acikerisim.sakarya.edu.tr Internet Source	<1 %
18	nek.istanbul.edu.tr:4444 Internet Source	<1 %
19	Submitted to Ege University Student Paper	<1 %
20	slidetodoc.com Internet Source	<1 %
21	www.foruq.com Internet Source	<1 %

22	www.resmigazete.gov.tr Internet Source	<1 %
23	www.sosyalbilimler.org Internet Source	<1 %
24	Submitted to Istanbul Medeniyet Āniversitesi Student Paper	<1 %
25	openaccess.maltepe.edu.tr Internet Source	<1 %
26	Dalgakiran, Ahu. "İzmir'de perakende ticaret sektörünün mekansal hareketliliği ve geleceği üzerine stratejiler", Dokuz Eylul Üniversitesi (Turkey), 2024 Publication	<1 %
27	www.akdeniz.edu.tr Internet Source	<1 %
28	Submitted to Bogazici University Student Paper	<1 %
29	kirkclareli.gov.tr Internet Source	<1 %
30	yeniyasamgazetesi4.com Internet Source	<1 %
31	www.avetruthbooks.com Internet Source	<1 %
32	kaysem13.gantep.edu.tr Internet Source	

<1 %

33

Ercan, Merve. "Engelliligin Iktidarla Iliskisi: Sosyolojik Bir cozumleme", Necmettin Erbakan University (Turkey), 2021
Publication

<1 %

34

Submitted to Mimar Sinan Guzel Sanatlar University
Student Paper

<1 %

35

acikerisim.uludag.edu.tr
Internet Source

<1 %

36

muratalper.com
Internet Source

<1 %

37

www.openaccess.hacettepe.edu.tr:8080
Internet Source

<1 %

38

Karahan, Aynur Gül. "Atatürk dönemi ve sonrasında tarım politikalarının gıda sanayiine yansımaları (1923-1960)", Ankara Universitesi (Turkey), 2024
Publication

<1 %

39

www.yyusbedergisi.com
Internet Source

<1 %

40

Submitted to The Scientific & Technological Research Council of Turkey (TUBITAK)
Student Paper

<1 %

41	Aydin, Cihan. "Erken Cumhuriyet Doneminde Emek gucunun gelismisi", Marmara Universitesi (Turkey), 2021 Publication	<1 %
42	Submitted to Turkiye ve Orta Dogu Amme idaresi Enstit Student Paper	<1 %
43	temeldemirer.blogspot.com Internet Source	<1 %
44	ika.org.tr Internet Source	<1 %
45	pt.scribd.com Internet Source	<1 %
46	Yildirim, Vehbi Emre. "1923 - 1938 Yillari Arasında Türkiye'de Sanayi Alanında Özel Sektör - Devlet İlişkilerinin Tarihi ve Ekonomik Açidan Analizi", Dokuz Eylul Universitesi (Turkey), 2024 Publication	<1 %
47	www.bisav.org.tr Internet Source	<1 %
48	Submitted to Istanbul University Student Paper	<1 %
49	www.ceidizleme.org Internet Source	<1 %

50	ŞAHİN, Kamil and YAYLI, Hasan. "Geleneksel Göçebelikten Modern Göçlere Türkiye'de Gençlerin Kentlilik Bilinci -Kırıkkale Örneği Üzerinden Bir Analiz", Türk Kooperatifçilik Kurumu, 2016. Publication	<1 %
51	pdffox.com Internet Source	<1 %
52	toplumsalbellek.com Internet Source	<1 %
53	www.sozlukanlamine.com Internet Source	<1 %
54	Abidovic, Mirela. "Finansal Serbestleşmenin Maliye Politikaları Üzerine Etkileri: Türkiye Örneği", Dokuz Eylül Üniversitesi (Turkey), 2024 Publication	<1 %
55	ets.anadolu.edu.tr Internet Source	<1 %
56	libratez.cu.edu.tr Internet Source	<1 %
57	Altay, Nalan. "İzmir'de hemşehri dayanışmasının kent kültürü üzerindeki etkileri", Dokuz Eylül Üniversitesi (Turkey), 2024 Publication	<1 %

58

Sariboga, Nursal. "Türkiye Otomotiv
Sektorünün Gelisimi Ve ihracati Arttırma
Statejileri", Marmara Üniversitesi (Turkey),
2021

Publication

<1 %

59

Sağlam, Mertcan Şafak. "Türkiye'de neoliberal
dönüşüm karşısında toplumsal sınıflar: Beyaz
yakalılar ve geleneksel işçi sınıfı.", Istanbul
University

Publication

<1 %

60

www.researchgate.net

Internet Source

<1 %

61

Aslan, EvşenAltun. "Kültürel Sermaye ve Sınıf
İçi Farklılaşma: Orta Sınıfların Kültürel
Sermaye Yatırımı Olarak özel Okul Tercihleri",
Dokuz Eylul Üniversitesi (Turkey), 2024

Publication

<1 %

62

Submitted to Hacettepe University

Student Paper

<1 %

63

Submitted to Kirikkale University

Student Paper

<1 %

64

Leblebici, Özkan. "Tarımda Küreselleşme
Bağlamında Değer Zincirleri ve Türkiye'de
Şeker Üzerine Bir İnceleme", Ankara
Üniversitesi (Turkey), 2024

Publication

<1 %

65	Yazıcı, Miraç. "İhracatın Bileşimi ve Büyüme: Türkiye Örneği", Dokuz Eylül Üniversitesi (Turkey), 2024 Publication	<1 %
66	acikerisim.karabuk.edu.tr:8080 Internet Source	<1 %
67	www.ilo.org Internet Source	<1 %
68	www.kentharita.com Internet Source	<1 %
69	Yuksel, N. Aysun. "Toplumu Yansıtan Bir öge Olarak Yıldız Olgusu: Türkiye Gerçeği Ve İki örnek", Anadolu University (Turkey), 2021 Publication	<1 %
70	cadirci, Halil. "Küresel Kentler Ve İstanbul'Un küresellesmesi", Marmara Üniversitesi (Turkey), 2021 Publication	<1 %
71	kitaplar.ankara.edu.tr Internet Source	<1 %
72	www.emlakpencerem.com.tr Internet Source	<1 %
73	İşildaklı, Başak. "Kentsel ve Çevresel Sürdürülebilirlik Açısından Türkiye'de Atık Suyun Geri Kazanımı ve Yeniden	<1 %

Kullanılabilirliği", Dokuz Eylül Üniversitesi
(Turkey), 2024

Publication

74 Kurtulus, Haluk. "Türkiye'de Barınma Hakkının
Finansallasma ve Örnek Ülke İncelemeleri:
Çin Halk Cumhuriyeti, Güney Afrika
Cumhuriyeti, Meksika.", Ankara Üniversitesi
(Turkey), 2024

Publication

75 acikerisim.nevsehir.edu.tr <1 %

Internet Source

76 www.kalkinma.gov.tr <1 %

Internet Source

77 www.zmo.org.tr <1 %

Internet Source

78 Çıracı, Yener. "NEOLİBERALİZM, KARŞI
HAREKETLER ve KURAMSAL YAKLAŞIMLAR:
Otonomist Marksizm, Post Marksizm,
Marksizm.", Mimar Sinan Fine Arts University
(Turkey), 2024

Publication

79 9lib.net <1 %

Internet Source

80 Submitted to Dumlupinar University <1 %

Student Paper

aytekinkaankurtul.wordpress.com

81	Internet Source	<1 %
82	haluksunat.com Internet Source	<1 %
83	ia801703.us.archive.org Internet Source	<1 %
84	www.calismatoplum.org Internet Source	<1 %
85	Öztürk, Emrah. "Kentsel dönüşüm ve değişen iletişim biçimleri: Trabzon üzerine bir araştırma.", Ankara Üniversitesi (Turkey) Publication	<1 %
86	"The Palgrave Encyclopedia of Imperialism and Anti-Imperialism", Springer Science and Business Media LLC, 2021 Publication	<1 %
87	Submitted to Afyon Kocatepe University Student Paper	<1 %
88	Dalgıç, Yasin. "Türkiye'de istihdamın kayıt dışılığını etkileyen faktörler: sektörel ve bölgesel etkilere yönelik ampirik bir analiz", Bursa Uludag University (Turkey), 2023 Publication	<1 %
89	Ergül, Selahattin. "1980 Sonrası Türkiye'de Özel Sektör Anlayışının Gelişimi ve Türk Milli	<1 %

Eğitim Sistemindeki Yeri", Dokuz Eylül
Universitesi (Turkey), 2024

Publication

90	Kes, Ibrahim. "Toplumsal Degisme
Baglaminda Mustafa Kutlu Beslemesi",
Necmettin Erbakan University (Turkey), 2022
Publication	<1 %
91	Submitted to Siirt Āniversitesi
Student Paper	<1 %
92	Tokdemir, Kinem. "Toplumsal Cinsiyetin
Yeniden Uretimi Baglaminda Annelik
Kavraminin Eleştirisi", Marmara Universitesi
(Turkey), 2023
Publication	<1 %
93	Submitted to Yildirim Beyazit Universitesi
Student Paper	<1 %
94	www.akademikkaynak.com
Internet Source	<1 %
95	www.ulusaltezmerkezi.net
Internet Source	<1 %
96	Gölcan Kaygusuz. "İzmir’De Neoliberal
Kentleşmenin Sosyo-Mekânsal Etkileri",
Balıkesir University (Turkey), 2024
Publication	<1 %
97	Gündem, Fırat. "Bölgesel Gelir Dağılımını
Etkileyen Faktörlerin Analizi: Türkiye Örneği",	<1 %

Dokuz Eylul Universitesi (Turkey), 2024

Publication

98 Tuzcuoğlu, Beyhan Çağrı. "Türkiye'de Yönetimsel Aklın İnşası: Aile Şûrası Raporlarının Eleştirel Bir Analizi", Marmara Üniversitesi (Turkey), 2023

Publication

99 Yavas, Hilal Kuvvetli. "Turkiye'De sanayilesme sureci Ve Sanayi politikalarinin sinai yapıya Etkileri", Marmara Üniversitesi (Turkey), 2021

Publication

100 gazetemanifesto.com

Internet Source

101 nedir.ileilgili.org

Internet Source

102 webdosya.csb.gov.tr

Internet Source

103 www.daka.org.tr

Internet Source

104 www.haberkaos.com

Internet Source

105 www.troyhaber.com

Internet Source

106 Aktoprak Karakaya, Mükerrerem. "Arjantin'deki Askeri Diktatörlüğün (1976-1983) Luisa

Valenzuela'Nin Yapitlarında Eril İktidar Olarak
Temsili.", Ankara Üniversitesi (Turkey), 2024

Publication

107

Alacadağlı, Esmeray. "Organize Sanayi
Bölgelerinde Çevre Yönetim Sistemleri",
Ankara Üniversitesi (Turkey), 2024

Publication

<1 %

108

Coşkun, Mahir. "Ritüel ve liminalite
bağlamında İzmir'de elektronik dans müziği",
Dokuz Eylül Üniversitesi (Turkey), 2024

Publication

<1 %

109

Koca, Nurcan. "Mimaride Geometrik Form-Algı
İlişkisi: Çağdaş Müze Örnekleri Üzerinden bir
İnceleme", Dokuz Eylül Üniversitesi (Turkey),
2024

Publication

<1 %

110

Tayfur, Nur Gözde. "Sanatın yeniden
üretiminin mekân tüketimi bağlamında
kullanımı: Cantine del Frida örneği", Maltepe
University (Turkey), 2024

Publication

<1 %

111

Yıldız, Murat. "Lise öğrencilerinde yaşlı ve
huzurevi algısı: İstanbul örneği", İstanbul
Sabahattin Zaim University (Turkey)

Publication

<1 %

112

Yılmaz, Evrim. "Türkiye'de Kırsal Dönüşüm:
Malatya'dan İki Köy Örneği", Ankara

<1 %

Universitesi (Turkey), 2024

Publication

113	es.scribd.com
Internet Source	<1 %
114	moam.info
Internet Source	<1 %
115	www.sabah.com.tr
Internet Source	<1 %
116	Ömer, Karahan. "İzmir ve Eskişehir bitpazarlarında ekonomi ve kültür", İzmir Katip Celebi University (Turkey), 2024
Publication	<1 %
117	Akdağ, İnan. "Kapitalist üretim tarzı ile savaş arasındaki ilişkinin diyalektik bir analizi", Ankara Üniversitesi (Turkey), 2024
Publication	<1 %
118	Bardakci, Duygu. "Kalite yönetim Sisteminin Türkiye'De Faaliyet gösteren küçük Ve Orta ölçekli işletmelerde etkinliği Ve sağladığı yararlar Ve Bir Uygulama", Marmara Üniversitesi (Turkey), 2021
Publication	<1 %
119	Bilgili, Alper. "Kentsel gelişmenin, kentsel yaşam kalitesi üzerindeki etkileri: Bursa örneği", Bursa Uludağ University (Turkey), 2021
Publication	<1 %

120	Demirel, Gözde Elif. "Türkiyenin Ekonomik Kalkınmışlık Düzeyi Üzerinde Kadın İstihdamının Rolü ve Önemi", Ankara Üniversitesi (Turkey), 2024 Publication	<1 %
121	Dinçer, Sertaç. "1980-1990 arası Türk resminde figüratif eğilimler", Mimar Sinan Fine Arts University (Turkey), 2024 Publication	<1 %
122	Erdem, Ahmet. "1982 Anayasası'na Göre Siyasi Parti Özgürlüğü", Dokuz Eylül Üniversitesi (Turkey), 2024 Publication	<1 %
123	Ertan, Figen. "Küçük ve orta büyüklükteki işletme (KOBİ)'lere sağlanan kamusal Ar-Ge teşvikleri: Kamusal Ar-Ge teşviklerinin KOBİ'ler üzerindeki etkilerine yönelik bir anket çalışması", Ankara Üniversitesi (Turkey), 2024 Publication	<1 %
124	Sağlam, Muhammet Talha. "Kentlileşme sürecinde Sosyo-kültürel ve Dini değişme: Bursa Belenören köylüleri Örneği", Bursa Uludağ University (Turkey), 2023 Publication	<1 %
125	Tekgöz, Niğmet. "Suat Derviş'in toplumcu bilinçle yazdığı romanlarında çocuklar.", Necmettin Erbakan University (Turkey)	<1 %

Publication

126	Yılmaz Çildam, Semra. "Edremit Şehir Coğrafyası", Balıkesir University (Turkey), 2024 Publication	<1 %
127	acikerisim.bingol.edu.tr:8080 Internet Source	<1 %
128	dokumen.pub Internet Source	<1 %
129	etd.lib.metu.edu.tr Internet Source	<1 %
130	muhaz.org Internet Source	<1 %
131	open.metu.edu.tr Internet Source	<1 %
132	www.dengekurdistan.de Internet Source	<1 %
133	www.emor.org Internet Source	<1 %
134	www.hurriyet.com.tr Internet Source	<1 %
135	www.yenisafak.com Internet Source	<1 %
136	Özdemir, Yasal. "Sosyal Adaletin Konusu Olarak Bilginin İncelenmesine Yönelik	<1 %

Kuramsal bir Yaklaşım Önerisi", Dokuz Eylül
Universitesi (Turkey), 2024

Publication

137

Özgüçlü, Burcu. "Evlilik Ritüelleri Aracılığıyla
Mutlu Birey İnşası", Marmara Üniversitesi
(Turkey), 2024

Publication

<1 %

138

APAYDIN, Ferhat and AÇIKALIN, Süleyman.
"TÜRKİYEDE 1980 DÖNÜŞÜMÜ SONRASI
İSTİKRARSIZ BÜYÜMENİN EKONOMİ
POLİTİĞİ", Dumlupınar Üniversitesi, 2015.

Publication

<1 %

139

Akyuz, Ferhat. "Türkiye'De Sosyal Güvenlik
Sisteminde Yapısal Donuşum: Eleştirel Bir
Analiz", Marmara Üniversitesi (Turkey), 2021

Publication

<1 %

140

Bagci, Erdem. "Türkiye'De üretimin ve
ihracatin İthalata bağımlılığı üzerine sektörel
Bir Analiz: Türkiye Tekstil ve hazır giyim
sektörü", Marmara Üniversitesi (Turkey)

Publication

<1 %

141

Bekdeş, Hasan. "Sscb döneminde Rus
Teorisyenlerin Uluslararası ilişkiler kuramına
Etkileri", Sakarya Üniversitesi (Turkey), 2022

Publication

<1 %

142

Coşar, Fatih. "Konut sorunu ve belediyeler:
İBB'nin KİPTAŞ modelinin incelenmesi",

<1 %

Istanbul Sabahattin Zaim University (Turkey)

Publication

143

DÜZGÜN, Recep. "TÜRKİYENİN İLK 1000 BÜYÜK İHRACATÇISININ ÇEŞİTLİ GÖSTERGELERE GÖRE KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ", Erciyes Üniversitesi, 2015.

Publication

<1 %

144

Ekinci, Hakan. "Ak Parti'nin sert güce evrilen Suriye politikaları ve Türk siyasetine yansımaları", İzmir Katip Celebi University (Turkey), 2024

Publication

<1 %

145

Gülenç, Ahmet Bilal. "Beyimbet Maylin'in piyeslerinde sovyet kimliğinin inşası.", Ankara Üniversitesi (Turkey)

Publication

<1 %

146

Karakislak, Irmak Naz. "İstanbul'Daki Orta sınıfın eğitim Tercihleri üzerinden Habitus oluşumu", Marmara Üniversitesi (Turkey), 2020

Publication

<1 %

147

Korkmaz, Busra. "Kentsel Ayrismada Kapalı/Korunaklı Konut Yerleşmelerinin Rolü: Bursa örneği", Bursa Uludağ University (Turkey), 2021

Publication

<1 %

148	MAMUR IŞIKÇI, Yasemin. "Türkiye'de İdari Reform Çalışmalarının Tarihsel Perspektif Açısından Değerlendirilmesi", Muş Alparslan Üniversitesi, 2017. Publication	<1 %
149	Onder, Zeynep Karal. "Türkiye'De İc Goc ve Kamu Politikaları İlişkisi", Anadolu University (Turkey), 2021 Publication	<1 %
150	Ozaslan, Kamil. "Türkiye'nin Degisen Goc Politikasi Ve Belediyeler: Istanbul ornegi", Marmara Universitesi (Turkey), 2020 Publication	<1 %
151	Yılmaz, Rodi. "Ortanın Solu ve Yerel Yönetimler: 1973-1977 Arası İstanbul'da Ahmet İsvan Dönemi", Marmara Universitesi (Turkey), 2023 Publication	<1 %
152	aile.gov.tr Internet Source	<1 %
153	curiousturk.com Internet Source	<1 %
154	earsiv.anadolu.edu.tr Internet Source	<1 %
155	egitimsen.org.tr Internet Source	<1 %

156	openaccess.hacettepe.edu.tr Internet Source	<1 %
157	t24.com.tr Internet Source	<1 %
158	vdocuments.site Internet Source	<1 %
159	verimlilik.kutuphanesi.sanayi.gov.tr Internet Source	<1 %
160	www.coursehero.com Internet Source	<1 %
161	www.idefix.com Internet Source	<1 %
162	www.ijoess.com Internet Source	<1 %
163	www.izceas.org Internet Source	<1 %
164	wxklaptv.blogspot.com Internet Source	<1 %
165	Çakaş, Caner Övsan. "Avrupa'Da İslam'ın Ötekileştirilmesi ve Yükselen İslamofobi'nin Analizi", Dokuz Eylül Üniversitesi (Turkey), 2024 Publication	<1 %

166

Özer, Yılmaz Başar. "İklim Kriziyle Mücadelede Kentsel İklim Yönetişimi: Türkiye'de Büyükşehir Belediyelerinin Rolü Ve İklim Eylem Planları", Marmara Üniversitesi (Turkey), 2023

Publication

<1 %

167

Karakaş Şimşek, Ayşe. "Türkiye'de tersine iç göç olgusu için medeniyet tasavvuru bağlamında çözüm öneren bir yerleşim modeli", Istanbul Sabahattin Zaim University (Turkey)

Publication

<1 %

168

Keles, Duygu. "Medya Ve Kriz 2009 Ekonomik Krizini Medya nasıl Ele alındı?", Marmara Üniversitesi (Turkey), 2021

Publication

<1 %

169

Kurt, Derya. "Türkiye'de Bankacılık Sektöründe Karlılığı Belirleyen Faktörlerin Panel Veri Analizi", Dokuz Eylül Üniversitesi (Turkey), 2023

Publication

<1 %

170

Kırış, Emine. "Gündelik Hayatın Çoğul Görünümleri: Sakarya'da Yaşayan Suriyeli Sığınmacılar", Sakarya Üniversitesi (Turkey), 2022

Publication

<1 %

171

Savaci, Seren. "Uluslararası Üretim Zincirinde Türkiye'nin Yeri ve İşgücü İstihdamına Etkileri", Dokuz Eylül Üniversitesi (Turkey), 2024

Publication

<1 %

172

Yarba, Ibrahim. "Macroprudential Policies, Persistence of Uncertainty and Leverage Dynamics a Study for Real Sector in Turkey.", Middle East Technical University (Turkey), 2024

Publication

<1 %

173

Akyol, Duygu. "Kent Yönetiminde Ekolojik Sürdürülebilirlik", Dokuz Eylül Üniversitesi (Turkey), 2024

Publication

<1 %

174

Cevahir, Egemen. "Türkiye'De sağlık Sisteminin dönüşümü: Toplumsal yansıma örnekleri", Marmara Üniversitesi (Turkey), 2021

Publication

<1 %

175

Deda, Ulviye Derya Demir. "Türkiye'de Katma Değeri Yüksek Ürünlerin Üretim ve Yatırımlarının Geliştirilmesine Yönelik Uygulanan Vergisel Teşvik Politikaları", Dokuz Eylül Üniversitesi (Turkey), 2024

Publication

<1 %

176

Degirmencioglu, Ayse. "Modernizm Sonrasi Iktidar Formlarına Direniste Sanatin ve Sanatcinin Rolü", Marmara Üniversitesi (Turkey)

Publication

<1 %

177

Delipinar, Meral. "cok Partili Siyasal Hayata Gecis ve Demokrat Parti Doneminde istanbul: Bir Iktisadi ve Sosyal Analiz", Marmara Üniversitesi (Turkey), 2021

Publication

<1 %

178

Derin, Ozan Ekin. "The Foundations of Politics and the History of Political Thoughts in the Early Ottoman Empire", Middle East Technical University (Turkey), 2024

Publication

<1 %

179

Gürbüz, Davut. "Çöküntü bölgesi ve suç: Ankarada Hacıbayram Mahallesi örneği", Ankara Üniversitesi (Turkey), 2024

Publication

<1 %

180

Metin, Sabiha Nur Yener. "Kamusal Mekan Kalitesinin Saglanmasinda Kentsel Tasarım Araclarinin Rolü", Bursa Uludag University (Turkey), 2021

Publication

<1 %

181

Yıldırım, Selime. "Geç Osmanlı Erken Cumhuriyet Döneminde Memur ve Memur

<1 %

Örgütlenmeleri", Ankara Üniversitesi (Turkey), 2024

Publication

Exclude quotes On

Exclude matches Off

Exclude bibliography On

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve Soyadı: Sinan ÇİNAR

Öğrenim Durumu:

Derece	Alan	Üniversite	Yıl
Lisans	Maliye	Gazi Üniversitesi	1998-2004
Yüksek Lisans	Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi	Atılım Üniversitesi	2022-2025

İş Deneyimi:

Çalıştığı Yer	Görev	Yıl
Maliye Bakanlığı	Vergi Müfettişi	2009-2011
Çankaya Belediyesi	Müfettiş	2011-2025

Yabancı Diller: İngilizce

Yayınlar:

Çınar, S. (2023), Neo-Liberal İktidarın Kerberosu: Kent, Kent Akademisi Dergisi, 16(4), s. 2409-2421

Çınar, S. (2022), Belediye İşçilerinin Hukuki Statüsüne Dair Sorunlar ve İstihdama Yansımaları, Memleket Siyaset Yönetim Dergisi, 17(38), s.365-400

Çinar, S. (2019), Belediyelerde Taşınmaz Yönetimi ve Karşılaşılan Sorunlar, Ankara: Adalet Yayınevi

Çinar, S. (2018), Belediyelerde Yıkım Hukuku, Ankara: Adalet Yayınevi

Çinar, S. (2018), Belediyelerin Denetiminde Belediye Müfettişlerinin Yeri, Denetim Dergisi, (132), s. 87-93

Çinar, S. (2016), Kiraya Verilen Belediye Taşınmazlarında Tahliye, İller ve Belediyeler Dergisi, (814), s. 56-62

Çinar, S. (2015), Kentsel Dönüşüm ve Riskli Alan Uygulamalarının İlçe Belediyelerinin Mülkiyet Hakkı Üzerindeki Etkisi, İller ve Belediyeler Dergisi, (804), 26-34

Çinar, S. (2014), Kamu Zararında Zamanaşımı ve Uzamış Zamanaşımı, Güncel Mevzuat Dergisi, (97), s. 52-57

Çinar, S. (2014), Kamu Zararında İtiraz Müessesesi, Güncel Mevzuat Dergisi, (105-106), s. 74-88

Çinar, S. (2013), Hatalı Ödemeler Kapsamında Açık Hata, Güncel Mevzuat Dergisi, (91), s. 57-63

Çinar, S. (2013), Kamu Zararı ve Tahsili Konusunda Yüksek Yargı Organları Arasındaki Görüş Farklılığı, Güncel Mevzuat Dergisi, (86), s. 50-57

Tarih: 27.06.2025